50.013

BRSZ. SZEDM. KÖNYV-TÁR

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

REVUE DU LIVRE

PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1975

2

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA
91. ÉVF. 1975/2. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társszerkesztő)

DERSI TAMÁS
V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✳

Megjelenik negyedévenként.
Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft
Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111–010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185–612.

SZERKESZTŐSÉG:
1088 Budapest
VIII., Múzeum krt. 14–16.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

VIDA TIVADAR

A Pray-kódex orvostörténeti vonatkozásai

A *Pray-kódex*et tudományos nyilvántartásunk is elsősorban magyar nyelvemléknek tekinti. Utal ezzel nyelvünk első, több mondatra terjedő írott emlékére, a *Halotti Beszéd*re. E kiemeléssel természetszerűen kerül háttérbe a kódex tartalmának egyéb jellegű része. Pedig keletkezése idején biztosan nem a HB-et tartották benne a legfontosabbnak. Hiszen e 172 lapnyi, 32,5 × 15 cm méretű pergamenre kézzel írt könyv tk. középkori sacramentarium, azaz megközelítő körülírással olyan misekönyv, amelyben zömmel csak azok a miseszövegek találhatók, amelyeket a miséző pap egyedül mond el, megtoldva egyéb, gyakrabban használt áldások és imák szövegével. Mint ilyen istentiszteleti könyvnek egyik bevezető része a naptár, az 1^{v}—7^{r} lapokon.[1]

E naptár januártól decemberig közli az egyes napokra eső szentek nevét, de tartalmaz ezenkívül naptárszámítási és asztrológiai adatokat is. Orvostörténeti szempontból az egyes hónapok mellé, a lapszélre írt egészségügyi intelmek érdekesek.[2] Először Réthei Prikkel Marián foglalkozik velük részletesebben, meglehetősen negatív kommentárt fűzve hozzájuk. „Érdekes képet kapunk e szabályokban — írja — azon kornak együgyű felfogásáról és babonás, csekély orvosi tudományáról."[3] Békefi Remig is érinti ezeket az „orvosi tanácsokat", nevezetesen az áprilisit és a juniúsit.[4] Amennyire azonban megállapíthattam, Zalán Menyhért volt az első, aki alaposabban foglalkozott e szabályokkal *A Pray-kódex forrásaihoz* c. tanulmányában. A lekicsinylő nézeteket történelmietlennek tartva rámutat, hogy

„vizsgálniok kellett volna, mikor ezen lesújtó ítéletet kimondták, azt, hogy vajon ezen bejegyzések idegen eredetűek-e, vagy régi magyar népies eredetre mennek vissza. Ha magyar eredetűek, akkor még nagyobb a fontosságuk, mert homályos középkori tudományunkra adnának felvilágosítást, ha pedig idegenek, akkor valamilyen idegen hatásra jellemzők. Különösen az egészségügyi előírások volnának fontosak, a bennük elsorolt sok növénynév miatt is".[5]

Mielőtt rátérnék ezekre az egyes hónapokhoz fűzött előírásokra, előrebocsátok két megjegyzést. Az egyik a kor gyógytudományára vonatkozik. A középkor orvosszerzői — mind a latinul, mind az arabul írók — Celsus nyomán „há-

[1] Vö. Bartoniek Emma: *Codices latini medii aevi.* Budapest, 1940. 2.; Magyar Irodalm Lexikon, 2. k. (Bp. 1965.) 522.

[2] Vö. Radó Polikárp—Mezey László: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum.* Bp. 1973. 47.

[3] Réthei Prikkel Marián: *A Pray-kódex.* Bp. 1903. 19.

[4] Ld. Békefi R.: *Orvosok, betegek és gyógyítás az Árpádok korában.* Gyógyászat 1912. 723.

[5] Zalán Menyhért: *A Pray-kódex forrásaihoz.* Magyar Könyvszemle, XXXIII./1926/251.

rom részre osztották a gyógytudományt. Az első tartalmazza az életmóddal való kezelést, a második az orvosságok útján történő kezelést, a harmadik a kézzel történőt. Az első részt nevezték a görögök dietetikának, a másodikat farmaceutikának, a harmadikat chirurgiának".[6] A másik e szabályok elnevezésére vonatkozik. Külföldi történészek és orvostörténészek szintén találtak ilyen vagy hasonló szabályokat, s váltakozva nevezik ezeket hol „Gesundheitsregel"-nek, hol pedig a naptárral együtt „calendari dietetici"-nek.[7] Kódexünk esetében a szabályok tárgyánál fogva a tágabb értelmű egészségügyi előírások vagy szabályok elnevezést tartom helyénvalónak.

Lássuk mármost sorban a *Pray-kódex* naptárának lapszélein bejegyzett egészségügyi szabályokat.

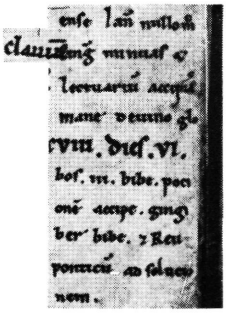

1. ábra (január)

Olvasata a rövidítéseket feloldva, *Zalán* nyomán: Mense Ianuario nullo modo / sanguinem minuas et lectuarium accipias / mane de uino glo / bos. III. bibe. poci / onem accipe. gingi / ber bibe. et Reu / ponticum ad solucionem. Kísérletet teszek itt is, s a többi havi szabálynál is a magyar fordításra. Január havában semmiképpen se vágj eret, és végy magadhoz liktárt, reggel borral 3 göböt. Végy magadhoz folyékony orvosságként gyömbért, és pontusi gyökeret hashajtónak.[8]

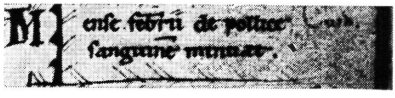

2. ábra (február)

Mense Februarii de pollice / sanguinem minuat. — Magyarul: Február havában vágjon eret a hüvelykujjon.

[6] SCHIPPERGES, Heinrich: *Moderne Medizin im Spiegel der Geschichte.* Stuttgart, 1970. 91.

[7] REICHE, Rainer: *Einige lateinische Monatsdictatiken aus Wiener und St. Galler Handschriften.* In: Sudhoffs Archiv, 57 (1973), 2. füzet, 113.

[8] Az electuarium (= liktár, nyelet) ma már nem használatos gyógyszeralak, mely a hatóanyagot gyümölcsízbe vagy mézbe keverve tartalmazza. *(Orvosi Lexikon 2* Bp. 1969., (98.) — A „potio" iható orvosságot jelent. (Vö. FORCELLINI Aegidius: *Lexicon totius latinitatis. IV. k.,* Prato, 1868., 763. l. (ERNYEI József szerint megfelel a mai infusum frigidum-nak. (Ld. *Szerzetesrendjeink gyógyszertárai* c. cikkét; A Magyar Gyógyszertudományi Társulat Értesítője. VIII./1932, 187.) — Gingiber, zinziber vagy zingiberi (FORCELLINI i. m. V. k. 234. l.); Zingiberis rhizoma: a forró égöv alatt termelt, a Zingiber officinale Roscoe gyömbér gyökértörzse. Fűszeres étvágyjavító. (Vö. Orv. Lex. 4/Bp. 1973., 991.) — Rha Ponticum, vagy Rheu Ponticum; vitatott, azonos-e a Rha barbarával. (FORCELLINI, i. m. V. k. 234. l.) Rhei rhizoma, rebarbara gyökér: a Kínában honos Rheum palmatum L. gyökértörzse. Kis adagban étvágyjavító, nagyban enyhe hashajtó. (Vö. Orv. Lex. 4,126.)

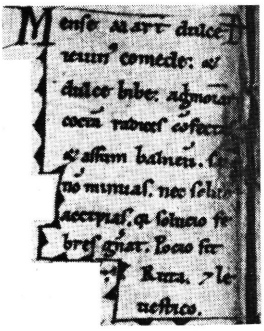

3. ábra (március)

Mense martio dulce / ieiunus comede: et / dulce bibe: agrimoniam / coctam radices confectas / et assum balneum. sanguinem / non minuas. nec solucionem / accipias. quia solucio febres generat. Pocio sit / Ruta. et le / uestico. — Lefordítva: Március havában éhomra egyél édeset, és igyál édeset, főtt apró bojtorjánt, befőzött gyökereket, és száraz fürdőt (hozzáértendő: használj). Eret ne vágj, hashajtót se végy magadhoz, mert a hashajtó lázat szül. A folyékony orvosság legyen kerti ruta és lestyán.[9]

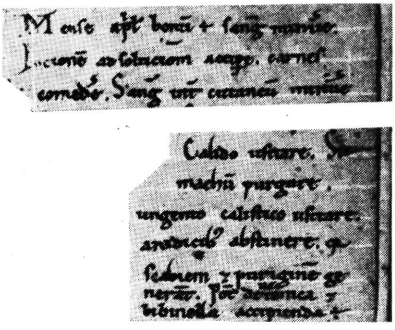

4. ábra (április)

Mense aprili bonum est sanguinem minuere. / Pocionem ad solucionem accipere. carnes / comedere. Sanguinem inter cutaneum minuere / Calido usitare. Sto / machum purgare. / ungento calistico usitare. / a radicibus abstinere. quia / scabiem et puriginem ge/nerant. Pocio de uetonica et / bibinella accipienda est — Április havában jó eret vágni, folyékony hashajtó orvosságot magunkhoz venni, húst enni, bőrközi eret vágni. Meleget (ti. meleg ételt) használni, kitisztítani a gyomrot, ernyesztő kenőcsöt használni, tartózkodni a gyökerektől, mert rühöt és viszketeget okoznak. Italként végy tisztesfűből és Csaba íréből.[10]

[9] A „balneum"-ban volt az ún. „assa cella", amelyet izzasztás végett erősen felmelegítettek, de víz nélkül. (Vö. FORCELLINI, i. m. I. k. 526.) Eszerint megfelel mai gőzfürdőink száraz légkamrájának. — A „leuestico", levesticum vagy libisticum már PLINIUSnál szerepel mint gyógynövény. (Vö. FORCELLINI, III. k. 764.) Minden valószínűség szerint megfelel a Levisticum officinale-nak, amelynek gyökere enyhén izgatja a veséket, s ezért vizelethajtóként rendelik (Ld. KAZAY Endre, Gyógyszerészi Lexicon. III. k. [Nagybánya, 1900.] 221.) Magyarul: lestyán. Vö. NATTER-NÁD Miksa: *A Herbárium növényei*. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicinae Hungarica, 23. k. (1962.) 357.)

[10] Calistico (abl.) = calastico (BEDA); chalasticus a gör. chaláo igéből, a. m. ernyeszt, lazít. (FORCELLINI, II. k. 162.) — Vetonica, vagy betonica; bort készítenek belőle és ecetet a gyomor számára és a szem tisztítására. (FORCELLINI, VI. k. 314.) A Páriz Pápai-féle szótár szerint (82.): sebfű. Betonica officinalis = orvosi tisztesfű. (Ld. Természettudományi Lexikon. 6. k. [Bp. 1968.] 462.) — Bibinella = Csaba íre. (Vö. NATTER-NÁD, i. h. 357.)

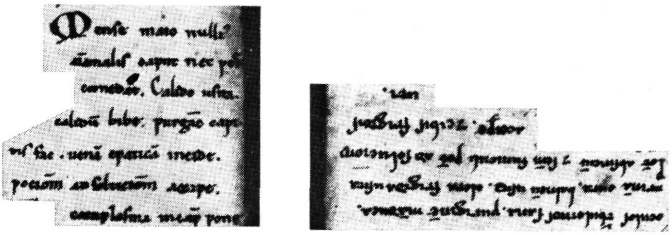

5. ábra (május)

Mense maio nullius / animalis caput nec pedes / comedat. Calido usita. / calidum bibe. purgacionem capi / tis fac. uenam epaticam incide. / pocionem ad solucionem accipe. /cataplasma in capite pone / oculos turbulentos sana. puriginem manduca. / urinam cura. balneum usita. olera frigida usita / Pocionem absincium et semen funiculi pocionem ad solucionem / accipe. et cibis frigidis / uti. — Május havában ne egyék semmiféle állatnak sem a fejéből, sem a lábából. Meleggel élj. Meleget igyál. Végezz fejtisztítást. Vágj máji visszeret. Végy magadhoz folyékony hashajtó orvosságot. Tégy a fejedre borogatást. Gyógyítsd zavaros szemedet. Tisztítsd le az ótvart. Legyen gondod a vizeletedre. Használj fürdőt. Használj hideg zöldségféléket. Folyékony orvosságként végy be fehér ürömöt, és hashajtóként édes köménymagot. S élj hideg ételekkel.[11]

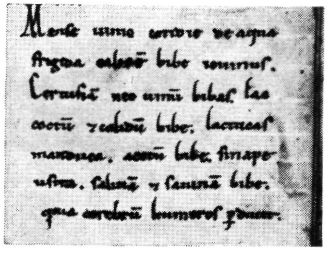

6. ábra (június)

Mense iunio cotidie de aqua / frigida calicem bibe ieiunus. / Ceruisiam nec uinum bibas. lac / coctum et calidum bibe. lactucas manduca. acetum bibe. sinape / usita. saluiam et sauinam bibe. / quia cerebrum humeros producit.[12] — Június hónapban naponta igyál éhomra egy pohár hideg vizet. Ne igyál se sört, se bort. A tejet főzve és melegen igyad. Salátákat egyél, ecetet igyál, használj mustárt. Igyál zsályát és borókát, mert az agy nedveket termel.[13]

[11] Cataplasma, a kataplasso = bekenni, megkenni görög igéből; pépes borogatás. Külsőleg használt gyógyszeralak, amely durván tört növényrészekből készül. (Vö. FORCELLINI, II. k. 110. KAZAY, i. m. II. k. 56.) — Porrigo,-inis, f. a fejbőr betegsége: ótvar. (Vö. FORCELL. IV. k. 741.) Ez esetben az állítmány mellette nem lehet „manduca", hanem „munda". Ez az értelem jól illik a szövegösszefüggésbe, és van párhuzama a 9. sz.-ból való Codex Sangallensis 759-ben: „Mense maio... cataplasma in capite inponi Oculos turbolentus sanare / pluriginem mundare urina curare..." (Vö. R. REICHE, i. h. 138. 140. 104. j.) Ha a „manduca"-hoz ragaszkodnék, az alanynak „porrus—porrum"-nak kellene lennie, ami hagymát jelent. (Vö. FORCELLINI, IV. k. 742.)

[12] „...Humeros producit" nyilvánvaló elírás a „humores producit" helyett.

[13] Savina = Juniperus Sabina L. nevű borókafajta. (Vö. FORCELLINI, V. k. 283.) RAPAICS Raymund is az ún. nehézszagú borókának vagy Boldogasszony ágának tartja a savina-t. (Ld. *Magyar Kertek* c. könyvét, Bp. 1940. 15.)

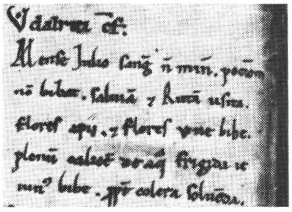

7. ábra (július)

Mense Julio sanguis non minuatur. pocionem / non bibat. saluiam et Rutam usita. / flores apii et flores uve bibe. / plenum calicem de aqua frigida ie / iunus bibe propter colera soluenda. — Július hónapban ér ne vágassék, folyékony orvosságot ne igyék. Használd a zsályát és a kerti rutát. Igyad a petrezselyem és a szőlő virágát. (Nyilván e virágok főzetét.) Éhomra igyál tele pohár hideg vizet az epe hajtására.[14]

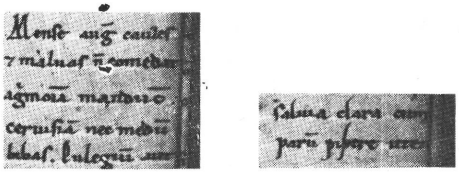

8. ábra (augusztus)

Mense augusto caules / et maluas non comedat / agrimoniam manducet. / ceruisiam nec medum / bibas. Pulegium autem / saluia clara cum / parum pipere utere[15] — Augusztus hónapban ne egyék káposztát és mályvát. Egyék apró bojtorjánt. Ne igyál sört, se mézsört. Használj pedig csombormentát világos zsályával s egy kevés borssal.[16]

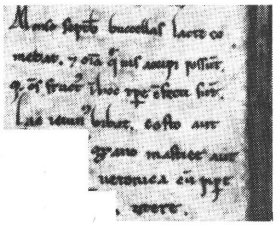

9. ábra (szeptember)

Mense septembri bucellas lacte co / medat. et omnia quevis accipi possunt. / quia omnes fructus in hoc tempore confecti sunt. / Lac ieiunus bibat. costo aut / grano mastice aut / uetonica cum pipere / utere. — Szeptember havában egyék kenyérdarabkákat tejjel, és minden egyéb magunkhoz vehető, mert ebben az időben főznek be minden gyümölcsöt. Igyék tejet éhomra. Élj keserű gyökérrel, vagy a masztikszfa mézgájának szemeivel, vagy tisztesfűvel borssal együtt.[17]

[14] Apium, apio, botanikai nevén Apium graveolens L. = zeller; illetve Apium petroselinum L. = petrezselyem. (Forcellini, I. k. 322.)

[15] Zalán olvasatától eltérek a következőkben: grimoniam helyett agrimoniam; ute (!) helyett autem; pibere helyett pipere.

[16] Agrimonia = apró bojtorján (ld. Páriz-Pápai — Bod, *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Pozsony—Nagyszeben, 1801. 35.); medus = mézsör (ld. Forcellini, IV. k. 82.); pulegium = vadmenta, csomborfű, mentha pulegium L., illóolajtartalmánál fogva mint fűszert használják majoránnával. (Kazay, i. m. IV. k. 107.)

[17] A costum keserű gyökér (vö. Du Cange, Glossarium-ának II. k. 1954-es utánnyomás, 595—6.), vagy Plinius szerint illatos indiai fűfajta, amit kenőcsökbe használtak (vö. Forcellini, I. k. 614.).

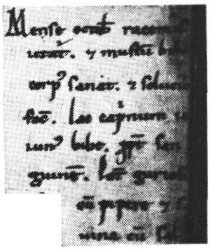

10. ábra (október)

Mense octobri racemis / utantur. et mustum bibant / corpus sanat. et solucionem / facit. lac caprinum ie / iunus bibe. propter sanguinem. Pocio gariofilum / cum pipere et sa / uina cum sale. — Október havában éljenek szőlőszemekkel, s igyanak mustot. Gyógyítja a testet, s hashajtást idéz elő. Éhomra igyál kecsketejet a vér miatt. Folyékony orvosság: szegfűszeg borssal és boróka sóval.[18]

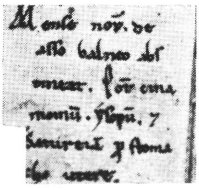

11. ábra (november)

Mense novembri de / asso balneo abs / tineat. Pocio cina / momum. ysopum. et / Satureiam. pro stomacho utere. — November havában tartózkodjék a száraz fürdőtől. A folyékony orvosság: fahéj. Izsópot és borsfüvet használj a gyomrod számára.[19]

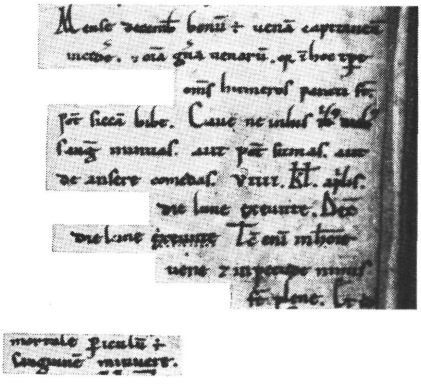

12. ábra (december)

Mense decembri bonum est uenam capitaneam / incidere. et omnia genera uenarum. quia in hoc tempore / omnes humeros parati sunt. / Pocionem siccam bibe. Caue ut in his ribus diebus / sanguinem minuas. aut pocionem sumas. aut / de ansere comedas. VIIII.

[18] Gariofilum tk. Caryophyllum, franciául: girofle. (Vö. Du Cange: *Glossarium Latinum*. IV. k. 33.) Magyarul: szegfűszeg, szegfűbors.

[19] Satureia hortensis = borsikafű... Mivel sok illóolajat tartalmaz, nehezen emészthető húsételekhez fűszer gyanánt használják. (Kazay, i. m. IV. k. 207.)

Kalendas aprilis. / die lune exeunte. Decembre / die lune exeunte. Tunc enim in homine / uene et in pecude nimis / sunt plene. Et ideo mortale periculum est / sanguinem minuere.[20] — December havában jó vágni a fő visszeret és valamennyi visszérfajtát, mert ebben az időben valamennyi nedv készen van. Vízben oldott száraz orvosságot igyál. Óvakodjál attól, hogy e három napon eret vágj, vagy folyékony orvosságot végy, vagy lúdból egyél. Március 23-án, ha újhold van. Decemberben, ha újhold van. Akkor ugyanis az emberben és az apró jószágban nagyon teltek a visszerek. És ezért halálos veszély eret vágni.[21]

ZALÁN azt írja e havi egészségügyi szabályokról, hogy azok „Beda Venerabilis Computusára mennek vissza".[22] S valóban, ha egymást mellett vannak BÉDA *Computus*ának megfelelő szakaszai és a *Pray-kódex* naptárában az egyes hónapopok mellé írt bejegyzések, az azonosság helyenkint mindjárt szembe ötlik. ERNYEI József ugyan vitába száll ezzel a nézettel, mert szerinte „nagyon roszszul sikerült frázis az, ha ráfogják Bédára, amint Zalán teszi (i. h. 249.1.), hogy átszármaztatta a klasszikus világ természettudományát a középkorra".[23] Érvül felhozza többek között az egyik szabályt, amely szerint „októberben a szőlőkúra mellett csípős mustot igyanak. Tehát nyilvánvalóan szőlőmívelő területről való versekről van szó,... ami nem illett a VIII. századbeli Angliára"[24], BÉDA hazájára. Ez az érv ugyan első olvasásra helytállónak tűnik, de nem az történelmi összefüggésében. BÉDA (672-3—735) ui. a híres Yarrow-i monostorban élt és működött több éven át. Ennek alapítója, BISCOP BENEDEK (+690-ben) kétszer is volt Rómában, és mindkétszer sok könyvet hozott magával. Nos, éppen BÉDA irodalmi tevékenységéből következtethető, hogy e könyvek között voltak természettudományos—orvosi jellegűek is. Ez a bencés szerzetes *De natura rerum* c. kozmológiai traktátusában az ókori természettudósok ismereteit és a sztoikus bölcselők nézeteit közvetítette olvasóinak. Legelterjedtebb munkáját, a *De temporum ratione*-t rendtársai bátorítására írva, benne főként PLINIUS *Naturalis Historia*-jára támaszkodott.[25] A ZALÁN által forrásként említett *Computus* (vagy pontosabban: *De ratione computi*) pedig éppen ennek az előbb említett munkájának rövidített feldolgozása a naptár adatainak, különösen a Husvét időpontjának a kiszámítása végett![26] Így már érthető, hogy a nem szőlőtermelő Angliában leírhattak a szőlőtermelő Itáliából származó étrendszabályt.

Ami pedig a klasszikus ókor természettudományi és orvosi ismereteinek középkori utóéletét illeti, legyen szabad CASSIODORUS-ra (485 k.—580 u.) utalnom. Miután a közélettől visszavonult kalábriai birtokára, 555-ben — tehát Nursiai

[20] Az „id(eo)" szó a lapszél elkopása miatt kiegészítve. A „Caue ut in his tribus diebus..." stb. rész a BÉDÁnak tulajdonított *De phlebotomia* című műből való. (ZALÁN, i .h. 256.) Összes műveinek londoni, 1843-as kiadásában (ed. J. A. GILES) szerepel egy ilyen című: „De minutione sanguinis".

[21] A „capitaneus" jelző a. m. capitalis, azaz fő (FORCELLINI, I. k. 388.); a postclassicus szóhasználatban: előljáró, kezdeti első is (ld. Albert BLAIRE: *Dictionnaire Latin-Français des auteurs chrétiens*. Saze, 1954. 130.). — A pocio sicca poralakú fűszeres keverék volt, amit csak a téli hónapokban adtak. De potio-nak nevezték az ásványvíznek egyszeri adagját is. (ERNYEI J. i. h. 187—188.)

[22] ZALÁN, i. h. 253.

[23] ERNYEI J.: *A Pray-kódex termőhelye és eredeti rendeltetése*. Magyar Könyvszemle 1927. 81.

[24] ERNYEI, i. h. uo.

[25] Vö. CSÓKA J. Lajos, *Szent Benedek fiainak világtörténete*. Bp. (1971.) I. k. 43—44, 53. skk., 57—62.; *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg i. Br. 2, (1958) 93—94.; G. F. BROWNE: *The Venerable Bede — his Life and Writings*. London, 1919. 217. skk.

[26] Karl WELZHOFER: *Beda's Citate aus der naturalis historia des Plinius*. In: Abhandlungen aus dem Gebiet der klassischen Altertums-Wissenschaft Wilhelm v. Christ zum 60-ten Geburtstag. München, 1891. 26. Vö. G. F. BROWNE, i. m. 217. skk.

sz. Benedek halála után — megalapítja „Vivarium" nevű kolostorát. Benedek Regulájához hozzáadja a saját *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* c. munkáját, amely útmutatás kolostorának szerzetesei számára az egyházi és a világi tudományok ápolására két könyvben.[27] Mivel Benedek szabályzatának 36. fejezetében előírja, hogy „a beteg testvéreknek legyen külön szobájuk, és istenfélő, lelkiismeretes és szorgalmas ápolójuk"[28], Cassiodorus említett műve XXXI. fejezetében külön szól ezekhez a beteggondozókhoz. „Őszinte igyekezettel szolgáljatok a betegeknek, amint ez illik a tudományotokban való jártassághoz... Éppen ezért tanuljátok meg a füvek természetét, és gondosan figyeljétek meg az egyes fajták keverését" — írja többek között. De a saját tapasztalataikon kívül a klasszikus ókor szerzőinek a tanulmányozását is ajánlja nekik:

„Ha pedig nem vagytok járatosak a görög betűk olvasásában, megvan nálatok elsősorban Dioscorides herbáriuma... Utána olvassátok el a latin nyelvre lefordított Hippocratest és Galenust, azaz Galenus Therapeutica-it, melyeket Glauco bölcselőnek szánt... Aztán Aurelius Coelius De Medicina és Hippocrates De Herbis et curis c. könyveit, valamint több más, az orvoslás tudományával összeállított könyvet, amelyet Isten segítségével rátok hagytam könyvtáram rejtekében őrizve."[29] Feltehető, hogy mindezek ismeretében írta később maga Ernyei is a középkori szerzetes-orvosokról: „...korának, de még inkább a klasszikus tanulmányoknak közvetlen hatása alatt áll".[30]

Visszatérve különlegesen a Béda *Computus*ában és a kódexünkben található egészségügyi előírásokra, e szabályok megkísérelt fordítása közben észleltem a következőt. Utánanézve 21 kevésbé ismert latin szónak, illetve kifejezésnek a Forcellini-féle többkötetes latin nyelvfejtő szótárban, azt találtam, hogy 16 esetben vezeti le azok értelmét klasszikus természettudós —, illetve orvosszerzők műveiből, ebből 10 esetben Plinius *Historia Naturalis*-ából. Julius Sillig már 1833-ban észrevette, hogy ó- és középkori egyházi írók (Eusebius, Jeromos, Ágoston, Toursi Gergely és Alkuin) idézik Plinius megfigyeléseit és közléseit, és hozzáteszi: „Egybevetem velük az ugyan később élt Beda Venerabilis de ratione Temporum-ának 28. fejezetét",[31] E művének 35. fejezetében különben Béda maga említe, hogy ezekben a dolgokban *a görög és római szerzők tekintélyét illik követni*. Karl Welzhofer, akinek részletes tanulmányából idéztem ezt az adatot, táblázatosan összeállította a Béda műveiben fellelhető Plinius-idézetek jegyzékét. Ebből kitűnik, hogy a *Computus* alapjául szolgáló *De temporum ratione* Béda-műben 12 esetben található hosszabb, 9-szer pedig rövidebb idézet C. Plinius Secundus *Historia Naturalis*-ából.[32] E függés szempontunkból jelentős marad akkor is, ha kritikailag nem biztos, vajon valóban Béda komputisztikus munkájával van-e dolgunk.[33]

[27] Lex. f. Theol. u. Kirche, 2. k. 970—971. (Gerhard Baader „Cassiodorus" címszó a.); ill. Migne, *Patrologia Latina*, LXXX. k. col. 1105—1120.

[28] Vö. Söveges Dávid, *Szent Benedek Regulája*. Pannonhalma, 1948. 103. skk. ill. Migne, P. L. LXVI, 581—582. skk.

[29] Migne, P. L. LXX, 1146—1147.

[30] Ernyei: Szerzetesrendjeink gyógyszertárai. A 8. j.-ben i. h. 190.

[31] Sillig Julius: *Über das Ansehen der Naturgeschichte des Plinius im Mittelalter*. In: Allgemeine Schul-Zeitung. Darmstadt, 1833. évf. 52. sz. col. 411.

[32] *Welzhofer*, a 26. j.-ben id. h. 26., ill. 40.

[33] Vö. Lex. f. Theol. u. Kirche, 6. k. col. 425. A komputisztika az a csillagászati ismereteken nyugvó művészet, amely egyszerű és tisztán mechanikusan alkalmazható számtani szabályok rendszere által igyekszik elvégezni a computus-t, azaz a naptár adatainak kiszámítását, főként a numerus aureus, az epakták és a littera dominicalis segítségével. (LThK, 3. k. col. 29.)

Karl RÜCK közölte 1888-ban, hogy két latin kódexben kivonatokat talált BÉDA *De temporum ratione*-jából. Szerinte ezek a második részét alkották egy nagyobb csillagászati-kompusztitikai gyűjteménynek, amely idézeteket tartalmazott a keletkezése idején hozzáférhető római írók műveiből. Főleg PLINIUS felhasználásában volt BÉDA mintakép a kivonatoló számára.[34] E gyűjtemény, amely olyan angolszász kolostorban keletkezett, ahol BÉDA működésének nagy volt a hatása, ír—skót szerzetes misszió útján került Salzburgba, ahol 810 táján átdolgozták megrövidítve a már említett 2. részét.[35] WELZHOFER is megállapítja hogy annak a kolostornak, amelyben BÉDA működött, nagyon jó szövegű Plinius-kódexe lehetett, s nem sokkal később ugyanezt a kódexet használhatta ugyanannak a kolostornak (Weremouth) egyik szerzetese egy nagy komputisztikus-asztronómiai munka megírásához.[36]

A középkori csillagászati naptárszámítás és a havi egészségügyi szabályok közti összefüggést jól szemlélteti egy 11. századi koppenhágai kézirat VIII. bekezdésének néhány részlete.[37]

„ Írtam pedig neked azokról az időszakokról is, amelyek az emberi test egészségének mutatóiként térnek vissza az év körén, és hogy mire szoktak ügyelni, és hogy tudjad, miktől tartózkodjál. Az év tehát tavasszal veszi kezdetét. A napforduló december huszonnegyedikén van. Ettől a naptól kezdve gyarapszik a test nedve... Használj ezért nagyon meleg és kiváló ételeket, engedj a bornak, de ne hódolj a nemiségnek. Ettől a naptól kezdve kilencvenhárom nap van a napéjegyenlőségig. Március huszonnegyedikétől indul meg a növekedés. Élj tehát jóillatú és erős ételekkel. A Fiastyúk keltéig, amely a fentebb leírt napéjegyenlőségtől kezdődik, negyvennyolc nap. A Fiastyúk kelte ugyanis május első napján van. Eddig gyarapszik a vér, és keletkeznek a nedvek. A nyári idő változására élj édes dolgokkal, és szerfölött keresd a nemi kapcsolatot. A Fiastyúk keltétől a nyári időszak változásáig van negyvenhárom nap. A nyár június 24-én kezdődik. Maga a levegő elveszti gyarapodását. A csökkenése tart az őszi napéjegyenlőségig, szeptember huszonnegyedikén. A nedvek sűrűsödésére irányul, és következik, hogy a Fiastyúk nyugtáig élj meleg ételekkel és mindennel, ami erős, tartózkodjál a nemi élettől, és a legkevésbé dolgozzál... A Fiastyúk nyugtáig negyvenöt nap van, és a Fiastyúk nyugta november tizedikén volt. Ugyanabban az időben *ismét gyarapszik az emberek vére.* Megfelelő tehát, hogy könnyű ételekkel éljünk, édes borral, és tarts ki a nemi kapcsolatban. Ezeken úgy élj, amint az általam küldött írás mutatja, és akkor jó egészséged lesz, életed további idejét könnyen átvészeled mindennemű orvosi segítség nélkül."[38]

Egybevetve a *Pray-kódex* decemberi széljegyzetében szereplő, az érvágásra nézve kedvezőtlen napokkal, érdekes a dániai kódex IX. bekezdése:

Milyen holdkor kell az embernek eret vágnia. Az első és a második hold jó. A negyedik hold jó az első órától a hatodik óráig. A hetedik hold jó nyolc órától egész estéig. A nyolcadik hold jó. A kilencedik hold jó reggeltől egészen három óráig. A tizenegyedik és a tizenkettedik hold jó. A tizenharmadik hold jó a hatodiktól a kilencedik óráig. A tizennegyedik hold jó a harmadiktól estéig. A tizenhetedik hold jó kilenc órától. A tizennyolcadik hold jó az első órától egészen estéig. A tizenkilencedik hold egész nap jó. A huszonharmadik és a huszonnegyedik hold jó. A huszonhatodik hold reggeltől az első óráig. A huszonhetedik

[34] RÜCK Carl: *Auszüge aus der Naturgeschichte des Caius Plinius Secundus in einem astronomisch-komputistischen Sammelwerke des achten Jahrhunderts.* In: Programm des Königl. Ludwig-Gymnasiums für das Studienjahr 1887/88. München, 1888.

[35] RÜCH, i. h. Az általa ismertetett két kódex Monac. 210 és Vindobon. 387 jelzetű.

[36] WELZHOFER, i. h. 28—31.

[37] LAUX Rudolf: *Ars medicinae — Ein frühmittelalterliches Kompendium der Medizin.* In: KYKLOS, Jahrbuch für Geschichte und Philosophie der Medizin. 3. k. (1930), 417—434. Az ismertetett kódex jelzete: Gl. Kgl. S 1653 (H). Az „Ars medicinae" feliratú rész a 72 —76v lapokon szerepel.

[38] LAUX tanulmányában; i. h. 431—432.

hold jó egész nap. A huszonnyolcadik hold jó az elsőtől a kilencedik óráig. A huszonkilencedik hold jó a harmadik órától a hetedikig. A TÖBBIN, AMIT NEM JELEZTÜNK ELŐRE, EL KELL HAGYNUNK."[39]

Már ZALÁN egyik utalásából tudjuk, hogy a BÉDÁból merített ismeretek továbbadása nem állt meg Salzburgnál, hanem tovább terjedt Stájerországba. Johann KÖCK számos ottani misekönyv naptárlapjain talált ilyen verseket, amelyek azonban nem a lapszéleken, hanem többnyire a hónapok élén, néha a végén foglalnak helyet. A verssorok száma 6 és 1 között váltakozik, s ennek alapján lehet a misekönyvek között csoportokat megkülönböztetni. A hat verssor közül néhány csillagászati jellegű, egy további közli a „szerencsétlen napokat", végül 1—1 tartalmazza a gazdasági, illetve az egészségügyi szabályt. Lássuk például a februárit az egyik 14. század eleji kódexből: „Hic cave frigdorem, de pollice funde cruorem."[40] Vagy az októberit az egyik 13. századiból: „Lac ede caprinum, gariophila lac vel ovinum".[41] Figyelemreméltó, hogy az ún. szerencsétlen napokkal kapcsolatban KÖCK is BÉDÁra utal mint forrásra.[42]

Karl SUDHOFF, a néhai kiváló német orvostörténész utal egyik cikkének kiegészítéseként az avignoni P. PANSIER 1907-ben megjelent közleményére, amely ismerteti a Montpellier-i orvosi kar könyvtárában őrzött 11. századi Ms. 185 jelzetű kézirat párhuzamos tartlamú részeit. E kézirat keletkezési helye az Avignon melletti St. André de Villeneuve bencés apátsága.[43] Maga a SUDHOFF-cikk pedig a párizsi Bibliothèque Nationale Ms latin 10448 jelzetű kéziratából ismerteti az „Incipit liber de Minucione et Medicina secundum Variaciones Lunarum" kezdetű részt „Medizinische Monatsregeln für Aderlass, Schröpfen, Baden, Arzneigebrauch und Auswahl der Speisen und Getränke aus einer Pariser Handschrift des 14. Jahrhunderts" címmel.[44]

Legújabban egy odensei (Dánia) kutató, Rainer REICHE tett közzé ilyen havi egészségügyi szabályokat néhány bécsi és St. Gallen-i kéziratból, amelyek egész sor egyezést mutatnak a *Pray-kódex*ünkben találhatókkal.[45] Szolgáljon példaként a juliús havi előírás a 13. századi 1118. sz. bécsi kódexből: „Mense iulio saluia ruta...utere. pocionem ad soluendum non accipias. sanguinem non minuas. floribus apii et racemorum utere".[46] A *Pray-kódex*ben e hónapban ez az előírás is szerepel: „plenum calicem de aqua frigida ieiunus bibe propter colera soluenda". A bécsi kódex júliusra írja elő ugyanezt csaknem ugyanazokkal a szavakkal. Mindössze az indokolásban van egy kis szóbeli eltérés: „propter coleram reprimendam".[47] A 12. században keletkezett 2425. sz. bécsi kézirat ugyanígy júliusra tanácsolja az éhomra ivandó hideg vizet,[48] de láttuk, hogy a Pray-kódexben június hónapnál is olvasható ez az előírás. REICHE tanulmánya még egy további bécsi és öt St. Gallen-i kézirat havi egészségügyi szabályait közli és kommentálja. Az utóbbiak sorából különösen érdekelhet bennünket az ottani

[39] LAUX, uo.
[40] ZALÁN, i. h. 248. 3. j. KÖCK Johann: *Handschriftliche Missalien in Steiermark*. Graz és Bécs, 1916. 172, 173, ill. 174.
[41] KÖCK, i. m. 176.
[42] KÖCK, i. m. 173. 1. j.
[43] *Archiv für Geschichte der Medizin*, 2 (1909). 384.
[44] Uo. 136—139.
[45] REICHE, a 7. j.-ben i. h. 113—141.
[46] REICHE, i. h. 118.
[47] REICHE, i. h. uo.
[48] REICHE, i. h. 121.

kolostori könyvtár 292. sz. kódexe. Ennek 197. lapján olvashatók a vonatkozó előírások márciustól kezdődően. A végén zárójelbe téve adja az érvágással kapcsolatos utasítást az egész évre. A következő lap üres. A 199. laptól kezdve a 210. lapig tart a kézirat második, asztronómiai tartalmú része, amely a 11., vagy a 12. században íródott. Ernst ZINNER említi ezt a részt a német kultúrterület asztronómiai tárgyú kéziratairól készült jegyzékében, és BÉDÁT adja meg forrásul. Elias STEINMEYER, aki szintén közölte a töredék egyes feliratait, szintén utalt BÉDÁra.[49] A fentebb említett koppenhágai kézirat ismertetője, Rudolf LAUX megjegyzi, hogy egyezések és hasonlóságok fordulnak elő a VIII. és IX. bekezdés szövegéhez a 751. sz. St. Gallen-i kódexben.[50]

Az itt előadottak megegyeznek egyfelől ZALÁNnak már ismertetett és általam is tovább erősített álláspontjával, másfelől a *Pray-kódex* eredetére vonatkozó legújabb kutatási eredményekkel, amelyek szerint a Vácott keletkezett eredeti sacramentariumot a Gömör megyei Rimaszécs járásban levő Jánosi bencés apátságban másolták, mégpedig a 12. sz. utolsó negyedében úgy, hogy a „tertia manus" munkája (az 1—142' lapok szövege, amelynek az egészségügyi szabályok is részét alkotják) 1192 és 1195 közé teendő.[51]

Mindennek ellenére különösnek tűnhetik, hogy egy istentiszteleti használatra készült könyv naptárába ilyen egészségügyi tárgyú bejegyzések kerültek. A *Pray-kódex*nek egy másik része, a csillagászatból ismert állatövi jegyek allegorikus magyarázata vezeti nyomra a kérdezőt. Idézem e magyarázatok sorából az elsőt:

„Signum aquarum quare? Quia Johannes baptista in Jordane dominum baptizavit." (S. i. t. mindegyik állatövi jegynél.)[52]

A kérdés — felelet módszer — jegyzi meg ZALÁN — velejárója volt a középkori tanításmódnak. Egyrészt ez a forma, másrészt az a körülmény, hogy az állatövi jegyeknek ilyen allegórikus magyarázata nem található meg BÉDA egyik művében sem, de megvan BRIDFERTHUS RAMESIENSIS 980 k. élt angol bencésnek a *De temporum ratione*-hoz írt glosszáiban, arra enged következtetni, hogy „a Pray-kódex használatának helyén tanulás vagy tanítást folyt".[53] E következtetés alátámasztására legyen szabad rámutatnom egy különbségre a *Pray-kódex*ben olvasható és a többi, előbb idézett néhány kódexben szereplő egészségügyi szabályok között. Míg ui. a mi másolónk egyszer sem említi a nemi élettel kapcsolatos szabályokat, addig a koppenhágai s az említett St. Gallen-i kódexé kitér rá. Ha a *Pray-kódex*et a 12. század végén tankönyvként használták, világos a nemi életszabályokról való hallgatás oka: a kor felfogása szerint a szerzetes oktató nem tartotta helyénvalónak, hogy fiatalkorú tanítványaival közölje ezeket az ismereteket, illetve szabályokat, Természetesen ahhoz, hogy MAYER Ferenc Kolosnak 1930-ban tett megállapítása, hogy „a fennmaradt tankönyvekből következtethetünk arra, hogy" hazánkban a középkori káptalani és kolostori iskolákban „oktatták a gyógytudomány valamelyes elemeit is",[54] éppen a *Pray-kódex*szel legyen szemléltethető, szükséges lenne más hazai kó-

[49] REICHE, i. h. 129, 131—132. 64. j.
[50] LAUX, i. h. 433.
[51] MEZEY László: *A Pray-kódex keletkezése.* Magyar Könyvszemle 1971. 112, 116 és 118. Vö. RADÓ—MEZEY: *Libri liturgici manuscripti...* (ld. 2. j.) 40.
[52] ZALÁN, i. h. 261. 9. j.
[53] ZALÁN, i. h. 262—263.
[54] MAYER C. F.: *Das Zeitalter der Mönchs- und Priestermedizin in Ungarn.* In: KYKLOS, Jahrbuch für Geschichte und Philosophie der Medizin. Leipzig, 1930. 366.

dexeket is áttanulmányozni ebből a szempontból. Külföldi párhuzamként kínálkozik a már említett 2425. sz. bécsi kódex. Ebben a havi dietétikus szabályokon kívül van néhány lap, amelyen a *Diaeta Theodori* c. értekezés egy része olvasható, s így esetleg ugyancsak része lehetett egy orvosi jellegű tankönyvnek.

ERNYEI, aki — mint láttuk — elveti a Pray-kódex egészségügyi szabályainak BÉDA műveire való visszavezetését, a montecassinoi ALPHANUS és két kortársa, GARIOPONTUS és CONSTANTINUS AFRICANUS hatásának tulajdonítja azokat. Az összetett szerekre nézve pedig NICOLAUS PRAEPOSITUS-énak.[55]

ALPHANUS a délitáliai Salerno-ban született 1015 és 1020 között. A 774 előtt újjáépített salernoi bencés monostor apátja lett, majd a városka érseke. 1050 táján „Magister Salernitanus", aki nemcsak a klasszikus verselés művelője, hanem orvosi munkáival egyik megalapozója a 11.-től a 13. századig virágkorát élő salernoi orvosi iskolának, amelyről a várost „civitas Hippocratica"-nak nevezték.[56]

CONSTANTINUS AFRICANUS 1018 k. született valamelyik afrikai mohamedán országban. Később Itáliába jutva megkeresztelkedett, majd 1070 táján belép a montecassinoi szerzetesek közé. Rengeteg utazása közben görög és arab nyelvtudása segítségével sok orvosi ismeretre tett szert. Ezeket itt fordítja le latinra, és Salernoban adja elő.[57] Az ő, valamint tanítványai tollából eredő *orvosi könyvek* és *receptgyűjtemények* elterjedtek szinte egész Európában. *Pantegni* c. tankönyvét pl. az 1200 k. Rómában járt RAVN SVEINBJÖRNSON (+1213-ban) izlandi orvos magával vitte messzi északi hazájába, hogy ott a könyv leírása alapján sikerrel végezze el azt a húgykőműtétet, amelyet elsőnek a 7. sz.-ban élt bizánci sebész, AIGINA-I PÁL alkalmazott és írt le. Nem csodálkozhatunk e kiterjedt hatáson, ha megfontoljuk, hogy az ugyancsak izlandi MIKLÓS APÁT 1150 k. római zarándoklatra vállalkozó honfitársai használatára írt utikönyvében megemlíti „Salernoborgot,ahol a legjobb orvosok vannak".[58]

GARIOPONTUS ugyancsak Salernoban élt a 10. sz. vége felé és a 11. sz. első felében. Két könyve maradt ránk: az általános patológiai jellegű *Passionarius* és a *Tractatus de febribus*.[59]

NICOLAUS PRAEPOSITUS a 12. sz. első felében volt vezető tanára a salernoi orvosi iskolának. *Antidotarium* című, 150 receptet tartalmazó könyvét nagyra tartották Európa-szerte, és piruláit hat évszázadon át használták.[60]

Különösen híressé tette azonban Salerno orvosi iskoláját verses életszabályzata, az ún. *Regimen Salernitanum*, amelynek magyar szövege még 1694-ben is megjelent Lőcsén, FELVINCZI György fordításában, kétnyelvű kiadásban.[61]

SALERNOval és CONSTANTINUS-szal kapcsolatban nemegyszer lát napvilágot az orvostörténeti szakirodalomban az az általánosítás, hogy a középkor latin nyelvű művelődése az arab kultúra közvetítésével ébredt rá a görög-római medicina értékeire. A fennmaradt emlékekből és forrásokból viszont az tűnik ki, hogy a keresztény ókor szervesen továbbvitte az antik orvoslás vívmányait.

[55] ERNYEI J.: *Szerzetesrendeink gyógyszertárai*. I. h. 192—193.
[56] CSÓKA J. Lajos i. m. I. k. 96—97. ill. 207—238.
[57] LThK, 1. k. col. 366.
[58] Kristian ISAGER—Einar SJÖVALL: *Krankenfürsorge des dänischen Zisterzienserklosters Øm* — Cara Insula 1172—1560. Koppenhága—Lipcse, 1941. 123—125.
[59] GURLT—HIRSCH, *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker*. Bécs, Lipcse. 2. k. (1886). 497.
[60] GURLT—HIRSCH i. m. 4. k. 368. ill. ERNYEI, i. h. 193.
[61] A könyv címe: *De conservanda bona valetudine*. (Vö. Pallas N. L. 7. k. 1894). 63.

A kisázsiai Cezárea metropolitája, VAZUL pl. 372-ben olyan kórházépületeket emeltetett (az ún. „baziliász"), amelyek „kevés jóakarattal *pavilonrendszerű* modern kórháznak" nevezhetők.[62] Maguk az arabok szír-perzsa közvetítéssel jutottak hozzá a görög orvosi ismeretekhez az akkor még szellemileg egységes görög-római világból. Nisibisben és Edessa-ban az 5. sz. derekán a bizánci birodalomból odamenekült eretnek (nesztoriánus) keresztény tudósok fordították le pl. a Corpus Hippocraticum-ot szír nyelvre. Amikor innen is kiűzték őket, 489-ben magukkal vitték a Szasszanidák Perzsiájába. Itt a Gundisapur-i főiskolán orvosi tanintézetet alapítottak az alexandriai mintájára. Intézetük az országgal együtt mohamedán arab uralom alá került a 8. sz.-ban. Ekkor Bagdad lett a kalifátus székhelye és a művelődés központja. Itt a nesztoriánus HUNAIN BEN ISAQ, a kalifa udvari orvosa valóságos fordító központ élén állt, amely nagyon alaposan végezte a görög kéziratok egybevetését, javítását és arabra fordítását.[63] Jellemző adat arra, hogy a nesztoriánusok tudományos eredményeit mennyire értékelték nyugaton is, hogy AGAPITUS pápa (535—536) a már említett CASSIODORUS segítségével keresztény egyetemet akart létesíteni Rómában a hajdani alexandriai és a nisibisi főiskola mintájára. Háborús zavarok miatt nem került sor a megalapításra, de a kalábriai *Vivarium* kicsinyített kivitelezése volt e szándéknak.[64] E hagyománynak Bizáncban később is megvolt a folytatása. Nagyszerű bizonysága ennek az 1136-ban alapított Pantokrator-monostor ötosztályos kórháza, amelynek az a magyar vonatkozása, hogy II. KOMNEOSZ János császár mellett alapítója IRÉNÉ császárné is, aki nem más, mint SZENT LÁSZLÓ királyunk leánya, Piroska.[65]

Visszatérve ERNYEI és ZALÁN eltérő nézeteire a *Pray-kódex* naptárába bejegyzett havi egészségügyi előírások eredetét illetően, a bédai eredet mellett látszik bizonyítani a kódexnek egy további, orvostörténeti jellegű szövegrésze. A „Chronicon Posoniense" elnevezésű évjegyzetek második sorozatának a végén, pontosan a 16^{v} lapon van a *De natura infantum* kezdetű néhány sornyi bejegyzés, amely az ember csontjairól és ereiről közöl számadatot, majd rövid mondatokkal jellemzi az újszülöttek várható sorsát aszerint, hogy a hétnek melyik napján jöttek világra.

Íme, a latin szöveg:

„De natura infantum. / Ossa hominum sunt CCXIX. / et vene CCCCXLI. / Die Dominica qui natus fuerit, magnus erit et splendidus. / Feria II. fortis erit. / et Feria III. cupidus erit, et de ferro moritur. / Feria IIII. tractator regni erit. / Feria V. effabilis erit et honorificus. / Feria VI. uitalis et multum luxuriosus. / Sabato raro uitalis erit."[66] — Fordításban: A gyermekek természetéről. Az ember csontjainak (a száma) 219 és az ereié 441. Amelyik vasárnap születik, nagy lesz és fényességes. Hétfőn, erős lesz. És kedden sóvárgó lesz és vastól (fegyvertől) hal meg. Szerdán, ország kezelője lesz. Csütörtökön, nyájas (affabilis-t feltételezve az effabilis elírás helyett!) lesz és tiszteletes. Pénteken, életerős és nagyon buja. Szombaton, ritkán lesz életrevaló.

[62] ERNYEI, i. h. 183.

[63] SCHIPPERGES, a 6. j.-ben i. m. 169—172.

[64] Vö. MANITIUS Max: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. I. r.* (München, 1911.) 38.

[65] Vö. MORAVCSIK Gyula: *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor.* Bp.—Konstantinápoly. 1923. 19—20. SCHREIBER Georg: *Gemeinschaften des Mittelalters.* (Münster, 1948.) 45. skk. l.

[66] ZALÁN, i. h. 260.

ZALÁN megállapítása szerint az egész kis töredék megegyezik a BÉDÁnak tulajdonított *De natura infantium libellus* egyik részének a szövegével. A megegyezés mellett meglevő eltésérekből valószínűséggel következteti, ,,hogy a Pray-kódex bejegyzői... vagy csak emlékezetből és megrövidítve írták be az említett részeket, vagy valamilyen átdolgozott kiadást használtak", mint a *De temporum ratione* c. BÉDA-mű BRIDFERTHUS-féle glosszáinak esetében.[67]

ERNYEI véleményének a védelmében viszont felemlíthető, hogy az első magyarországi bencések Róma vidékéről és a franciaországi Cluny felől indultak útnak,[68] tehát hozhattak magukkal salernoi orvosi kódexeket is, amelyek alapján később a másoló megtehette bejegyzéseit a *Pray-kódex*ben. Talán ha az ez idő szerint számon tartott több mint 50 havi egészségügyi életszabályzat teljes szövege mind közlésre kerül, világosabban láthatunk majd ebben a vitatott kérdésben...

Láttuk, hogy ZALÁN kiemelte az egészségügyi szabályokkal kapcsolatban a bennük szereplő sok növénynevet. E növényekről nemcsak tanítottak, hanem termesztették is őket. Az ún. Sankt Gallen-i alaprajzon, amely 820 táján keletkezett, és a bencés monostorok építésének szolgálhatott mintájául, a következő beteggondozást szolgáló objektumok láthatók: ,,A szerzetesek kórháza konyhával és fürdőszobával..., az érvágó ház, az orvosok háza a súlyos betegek helyiségeivel és a gyógyszertárral, s ehhez csatlakozik a gyógynövénykert..."[69] Utóbbinak a négyszögében külön virágágyak láthatók, rajtuk a következő felírásokkal: Lilium, Salvia, Ruta, Rosas, Sisimbria, Cumino, Libesticum, Feniculum, Mentha, Rosmarino, Fena graeca, Costo, Fasiolo, Sata regia, Gladiola, Pulegium.[70] E növénynevek egyrészt visszautalnak az ókori szakirodalomra, másrészt megegyeznek kb. azon növények választékával, amelyeket NAGY KÁROLY császár ajánlott állami birtokai számára ,,capitulare de villis" című rendeletében — amint erről a legutóbbi Nagy Károly-jubileum alkalmából kiadott gyűjteménykötet két tanulmányából is értesülünk.[71]

Kérdés, van-e tárgyi bizonyítéka annak, hogy az alaprajz és a rendelet megvalósult. Dániában a jütlandi Om (Cara Insula) ciszterci kolostor romjainak feltárásánál találtak néhány gyógynövényt, amely mindmáig csak a romok között vagy azok közvetlen közelében tenyészik. Köztük van a mályva néhány neme, a beléndek (= Hyosciamus niger L.), a vérehulló fecskefű (= Chelidonim maius L.), a mirrhafű (= Mirrhis odorata L.) és még egy-két más.[72] Hazai vonatkozásban a mézfű, más nevén orvesi citromfű (Melissa officinalis L.) CSAPODI Vera és PÉNZES Antal, neves botanikusaink véleménye szerint feltehetően ugyancsak a kolostorkertekből kerülhetett ki, mert e dalmáciai évelő

[67] Vö. ZALÁN, i. h. 261—263.

[68] Vö. ERDÉLYI László: *Szent István-kori bencések hatása a föld- és kertmívelésre meg az iparra.* Emlékkönyv Sz. István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Bp. 1938. I. k. 485.

[69] LEISTIKOW Dankwart: *Hospitalbauten in Europa aus zehn Jahrhunderten.* Ingelheim a. Rhein, 1967. 13—14.

[70] MEFFERT Franz: *Caritas und Krankenwesen.* Freiburg i. Br. 1927. 131.

[71] Ld. METZ Wolfgang: *Die Agrarwirtschaft im Karolingischen Reiche.* In: Karl der Grosse. I. k. (Düsseldorf, 1966). 493. — LEHMANN Edgar, *Die Architektur zur Zeit Karls des Grossen.* Uo. III. k. 312. Utóbbi rámutat, hogy az alaprajz általunk eddig ismert példánya *palimpszeszt.* Ennek alapján nyitva marad a lehetősége annak, úogy az eredetije Nagy Károly korába való. (Uo. 313. 29. j.)

[72] ISAGER—SJÖVALL i. m. 115.

növény csak szórványosan él nálunk, és mindig lakott helyek közelében.[73] A ciklámen ugyan nem gyógy-, hanem dísznövény, de erdei válfajának elterjedése hazánkban közvetett bizonyíték amellett, hogy gyógynövényeink — így a *Pray-kódex* egészségügyi szabályaiban említettek is — a kolostorok kertjeiből terjedtek el. A Cyclamen europaeum L. erdei válfaja közismert virága a Sopron környéki hegyeknek, de megtalálható a Pilisben, Bakonyban és Vértesben is. Mindezen helyeken az egykori kolostorkertek ültetett példányainak maradványai e ciklámen-foltok. Különösen a Vértesben él regi telepítés maradványaként Oroszlány közelében az egykori klastromról elnevezett Mindszent-puszta környékén.[74]

Helyszűke miatt éppen csak érintem a paleopatológiai leletek kérdését,[75] valamint a templomokon túlmenően a kolostorépületek régészeti feltárását, amely az eddiginél bizonyára behatóbban foglalkozik majd az egészségügyi célokat szolgáló épületrészek feltárásával is.[76] Hiszen ahol fontosnak tartották a havi egészségügyi szabályok leírását, sőt — mint láttuk — esetleg tanítását is, nyilván megvoltak gyakorlati megvalósításuknak a feltételei is!

Befejezésül még egy filológiai kérdés az előírásokban található gyógynövénynevek fordításával kapcsolatban. Nem könnyű megállapítani, pontosan milyen növények felelnek meg a *Pray-kódex* egészségügyi szabályaiban szereplő latin növényeknek, s ennek megfelelően azonosítani azokat a mai magyar növénytani nómenklatúrával. Az augusztus végén Budapesten tartott XXIV. Nemzetközi Orvostörténeti Kongresszus egyik beszámolója éppen ezzel a kérdéssel foglalkozott hét — eredetüket tekintve a *Pray-kódex*énál jóval későbbi: 14—17. századi — mű alapján,[77] amelyekben ábrák segítik elő az azonosítást. Beletekintve az idegen nyelvű referátumnál sokkal bővebb magyar nyelvű kéziratban láthattam, hogy a *Pray-kódex* glosszátorának gyógynövényadatai — legalább részben — tovább éltek a reneszánsz századaiban,[78] sőt, a népi gyógyászatban

[73] Papp József, tud. főmunkatárs, kertmérnök (Budapest) szíves levélbeli közlése, amiért ezúton is köszönetet mondok.

[74] Papp József: *Védett területek, növény- és állatritkaságok.* Bp. 1970. 26., ill. 116.

[75] Vö. Isager—Sjövall i. m. 90. l. Hazai párhuzamok a MTA Régészeti Intézete dokumentációs anyagában. A betekintésért köszönet Kiszely István tud. kutatónak.

[76] Vö. Entz Géza: *Középkori egyházi emlékek régészeti kutatása.* Középkori Régészeti Tudományos Ülésszak. 1970. december 8—10. Bp. 1971. (soksz.) 65. Kralovánszky Alán: *A székesfehérvári középkori régészeti kutatások 25 évének eredményeiről.* Uo. 105. — Mindezek alapján elsietett általánosításnak tűnik, hogy hazai orvostörténelmünk még ma is azt vallja, hogy a középkori kolostorokban inkább csak betegápolás folyt, nem gyógyítás.

[77] Grynaeus Tamás—Papp József: *Régi magyar (gyógy)növénynevekről.* (Kéziratban.) Az első általuk alapul vett írásmű a római *Casanate*-könyvtár egyik korvinája, amelynek glosszáiban 89 magyar növénynév szerepel. — Stadler H. *Theophrast und Dioskorides* c. cikkében (in: Abhandlungen aus d. Gebiet d. klass. Altertums-Wissenschaft Wilhelm v. Christ...dargebracht...München, 1891. 176—187. l.) felhívja a figyelmet az antik növénynevek értelmezésével kapcsolatban arra, hogy az antik szerzők a legfelületesebb hasonlóságok alapján azonosítanak idegen növényt hazaival, újat régivel tekintet nélkül családra, fajra és nemre. Szemükben nem annyira a növények természete mérvadó, mint felhasználásuk módja az ember szolgálatában, elsősorban azonban a szó, az elnevezés.

[78] A Freising-i Eis Gerhard pl. hat 15. sz.-i kézirat alapján ismertet bajor eredetű havi egészségügyi szabályokat *Meister Alexanders Monatsregeln* c. tanulmányában. (In: LYCHNOS, Jahrbuch der Schweidschen Gesellschaft für Geschichte der Wissenschaften, 1950—51. Uppsala, 1951. 104—136.) Általános érvényű az a megállapítása, hogy e szabályok főként az antik—középkori nedv- és tulajdonságtanon alapulnak. Eszerint nyáron kerülni kell minden meleg tulajdonságú dolgot (ilyen a kor felfogása szerint minden fűszeres étel is), és jót tesz minden, ami hideg. Télen viszont megfordítva. Eis még 1943-ban ismertetett egy bennünket földrajzi szempontból közelebbről érintő „regimen sanitatis"-t, az ún.

mindmáig, Ha tekintetbe veszem, hogy PLINIUS *Historia Naturalis*ában elég részletesen ír le egy-egy növényt megjelölve orvosi használatát is, talán nem reménytelen, hogy ábrák híján is megközelítő pontossággal azonosítsuk a középkori kódexek havi egészségügyi előírásaiban szereplő gyógynövényneveket. Ez azonban már egy soron következő kutatómunka feladata.

TIVADAR VIDA

Medizingeschichtliche Beziehungen im Kodex-Pray

Der von György PRAY (1723—1801) entdeckte und von ihm benannte Kodex ist eigentlich ein mittelalterliches Sacramentarium, also ein liturgisches Buch, geschrieben — laut neuesten Forschungen — im letzten Viertel des 12. Jh.-s in der Benediktinerabtei Jánosi. Sein Text ist insofern als medizingeschichtliche Quelle anzusehen, als im Kalenderteil Glossen vorhanden sind, die für jeden Monat Regeln zur Pflege der Gesundheit angeben.

Vf. bietet den lateinischen Wortlaut dieser Regeln dar (zum erstenmal von Menyhért ZALÁN im J. 1926. publiziert), versucht deren ungarische Übersetzung, anknüpfend an Zalán's Nachforschungen erhärtet dessen Feststellung über die Herkunft der Regeln von BEDA VENERABILIS. Er weist dann nach, daß Beda hier — hauptsächlich was die Heilkräuter anbelangt — aus PLINIUS' Werk *Historia Naturalis* schöpfte.

Ausländische Parallelen werden anhand medizingeschichtlicher Werke bzw. Zeitschriftstudien herangezogen. Der Vergleich mit diesen dient u. a. der Erhärtung jener — bereits von ZALÁN geäußerten — Vermutung, daß der Kodex-Pray als Lehrbuch benützt wurde.

nagylévárdi egészségtant. (Die Gross-Schützener Gesundheitslehre. In: Südosteuropäische Arbeiten, Brünn, 1943. 36. 91—93. Szemelvények megjelentek belőle a „Deutsche Fachprosa des Mittelalters" c. gyűjteménykötetben, 1972-ben. Ismertettem az Orvostörténeti Közlemények 71—72. számában, 262. Részletes ismertetést ad róla szlovák nyelven *Bokesová-Uherová* Mária a „Z dejin vied a techniky na Slovensku — VII" gyűjteménykötetben, 53—66.) — Előadásom megtartása után kaptam meg *Lázárné Szini* Karola szívességéből a marosvásárhelyi Orvosi Szemle 1974. évi 2. számának egyik tanulmányát: „Jegyzetek a XVI. századi „Ars Medica" kérdéseihez" SZABÓ T. Attilától. (224—229.) SPIELMANN József és L. SZINI Karola marosvásárhelyi orvostörténészek már korábban (Orvosi Szemle, 1970, 109—114, 449—454., továbbá Pagine di Storia della Medicina, 1971. 6. sz. — utóbbit ismertettem az OtK 71—72. számában, 310.) írtak erről az első magyar nyelvű orvosi kéziratról. Valószínű leírója és szerkesztője LENCSÉS György († 1593). Érdekes lenne mindkét 16. sz.-i kéziratban nyomon követni a gyógynövényekkel kapcsolatos középkori előírások utóéletét.

*Köszönetemet fejezem ki CSÓKA J. Lajos tanárnak (Pannonhalma), aki 1968-ban volt zíves a figyelmemet e témára irányítani.

UGRIN ARANKA

Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban

Az 1830-as évek elején jelentős fordulat következett be a sajtó történetében. A fejlett polgári államokban ekkor alakult ki a tömegsajtó első formája, megjelentek az úgynevezett penny-lapok. 1830 után Magyarországon is egymást érik a korszerű próbálkozások: kialakul a politikai hírlapirodalom, új kritikai és irodalmi lapok indulnak és fokozatosan elavulnak a régi enciklopédikus folyóiratok. Megkezdődik egy differenciálódási folyamat is, amelynek következménye a szaklapok kialakulása lett. 1833—1834 a divatlapok megindulásának az éve is. 1834 elején szinte egyszerre jelentkezett három olyan lapunk, amely a filléres újságok követését és utánzását tűzte ki célul: a *Garasos Tár*, a *Fillértár* és a *Vasárnapi Újság*.

A *Garasos Tár* ismertetése kapcsán rámutatunk azokra a legfontosabb tendenciákra és technikai felfedezésekre, amelyek lehetővé tették ennek a laptípusnak európai és hazai megjelenését. Választ keresünk arra is, hogy a 19. század első harmadának legkorszerűbb vállakozása milyen visszhangra lelt a magyar társadalmi viszonyok között, sikerült-e átültetni és népszerűvé tenni nálunk a filléres újságokat.

A tömegsajtó kialakulása a fejlett polgári államokban

A történettudomány már kimutatta, hogy 1830 egy hosszú fejlődési folyamat fordulópontja. Az 1815-i bécsi kongresszus után minden európai országban —Anglia kivételével — még a feudális osztályok voltak uralmon. Az 1830-as júliusi forradalom azonban elkergette a Bourbonokat, Belgiumban és Svájcban szintén győzött a forradalom, a Reform Bill kivívásával pedig Angliában már az ipari burzsoázia vette át a hatalmat. A 19. század második és harmadik évtizedének a fordulóját pedig a Habsburg abszolutizmus válságaként is tartják számon.

A polgári fejlődés a nyugat-európai országokban és elsősorban Angliában jutott a legmagasabb szintre. „Itt teljesedtek be a technikai fejlődés életformát átalakító eredményei, és itt találta először szembe magát a polgári világ a társadalmi és tudományos forradalmak eredményeivel."[1] Felismerik a természettudományok fontosságát és a technika fejlődésével az is elkerülhetetlen, hogy minél szélesebb tömegeket ismertessenek meg, — ha alapfokon is, — a legújabb eredményekkel. Átalakítják tehát a közoktatást, amelyben a természettudományos képzés a korábbinál nagyobb szerepet kap.

[1] VÁRKONYI Ágnes: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban I—II.* Bp. 1973. I. 34.

A társadalmi szükségesség hívta életre Angliában azt az iskolatípust — az úgynevezett Mechanics Institutes első osztályait — ahol a munkásokat különböző természettudományos tárgyakra oktatták. Ezek az iskolák honosították meg először széles körben az olvasást.[2] A mozgalom tovább gyűrűzött és Henry BROUGHAM, aki már korábban is felfigyelt az újtípusú művelődési lehetőségekre, 1826-ban megszervezte a Society for the Diffusion of Useful Knowledge-t, majd egy évvel később a Library of Useful Knowledge-t. Ezeknek az iskoláknak, társaságoknak és sorozatoknak a működése nyomán már szélesebb rétegek jutottak művelődési lehetőségekhez. A tömegek sokirányú érdeklődését természetesen nem lehetett a korábbi módszerekkel, tehát a régi természettudományos folyóiratokkal kielégíteni. Ez az új igény döntő mértékben befolyásolta az úgynevezett penny-sajtó kialakulását.[3]

Az ujságírás területéről két próbálkozást emelhetünk ki, amelyek már az új típusú tömegsajtó megjelenését készítették elő. COBBET híres üzeneteit, az „Adresses to the Journeymen and Labours"-t a kétpennys formában megjelenő *Political Register*ében jelentette meg, ebből pedig már számonként 40—50 ezer példány is elfogyott. Kifejezetten a gyári munkásság számára indított tudományos ismeretterjesztő hetilapot 1823-ban HODGSKIN és ROBERTSON, a *Mechanics Magazine*-t.[4]

A sajtó jelentőségének a felismerése önmagában még nem vezetett volna eredményre, ha annak technikai fejlődése nem tart lépést a társadalmi szükségletekkel. 1814-ben Angliában feltalálták a gőzgéppel hajtott sajtót, 1818-ban LORILLEUX új nyomdafestéket fedezett fel. A nyomdatechnikában a legnagyobb eredményt 1827-ben az angolok érték el. Kidolgozták azt a módszert, amellyel a lap mindkét oldalára nyomtathattak egyszerre, az úgynevezett négy cilinderrel dolgozó nyomtatógépet. A nyomdai eljárások fejlődésén kívül hatalmas jelentősége volt a papírelőállítás új módszerének is.

Az új lapoknak legnagyobb újdonsága a kép, amely szervesen illeszkedett a szöveghez. Ezt a fordulatot is jelentős változás előzte meg: módosították és tökélesítették a fametszés technikáját, ezután a rajzot nem a fa erezetének mentén, hanem haránt irányban, függőlegesen vésték a fába. Így a rézmetszettel szinte egyértékű, pontos, de lényegesen olcsóbb képet kaptak, és ezt már a szöveggel is együtt nyomtathatták, tehát külön sajtó sem kellett hozzá, mint a rézmetszethez vagy a litográfiához.

Együtt volt tehát a két alapfeltétel: a technikai lehetőségek és a közönség igénye, hogy az új vállakozásokat siker kísérje. Ekkor jelent meg az első nagy példányszámú tudományos ismeretterjesztő hetilap, a *Penny Magazine of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge* KNIGHT kiadásában 1832 márciusában. A sajtótörténetben új kornak kezdetét jelentő *Penny Magasine* után aztán tömegesen jelentek meg az utánzatok. Ezeket nagyrészt a sikeres üzleti vállakozás reménye hozta napvilágra, bár némelyikük még „közhasznú ismere-

[2] JACK, Jan: *English Literatura 1815—1831*. Oxford, 1963.

[3] HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* (Bp. 1971.) című könyvében levezeti, hogy a polgári társadalom nyilvánosság-modellje hogyan fejlődik ki a politikai és gazdasági tényezők hatására, hogyan alakul ki a reprezentatív nyilvánosságból a polgári, amely kultúrán elmélkedőből kultúrát fogyasztóvá válik, s ebbe a folyamatba később bekapcsolódik a munkásosztály is.

[4] Reformkori lapjaink is idéznek a *Mechanics Magazine*-ből, sőt 1828—1829-es évfolyama SZÉCHENYI könyvtárában is megvolt. Ld.: BÁRTFAI SZABÓ László: *Gr. Széchenyi István könyvtára*. Bp. 1923.

teket terjesztő társasághoz" kapcsolódott. Angliát elárasztották a filléres ujságok.[5]

A franciák elvesztették vezető szerepüket az újságírásban, és erre a külföldi sajtó is felfigyelt. A *Regélő Pesti Divatlap* erre így reagált: „A francia sajtó 1830 óta veszte hatásából, de azért mégis nagy erő az. Benyomulva a népszükség pórusaiba, minden rangú ember kezében láthatni ujságot Párizsban."[6] A néplapok versenyében két filléres újság vette ki leginkább a részét, a *Magazin Pittoresque* és a *Magasin Universel*.[7]

A magyar sajtó fejlődésére a legnagyobb hatással a német időszaki irodalom változása volt. Az Angliában és Franciaországban már százezres példányszámokat elérő laptípus csak 1833-ban tűnik fel a német nyelvterületen a *Pfennig-Magasin* megjelenésével.[8] Ez lett, VAJDA Péter kifejezésével élve, a mi „filléres kollégánk", vagyis a szintén Lipcsében megjelenő *Garasos Tár* példája.

A magazinok szombatonként jelentek meg, általában nyolc oldalon. Beszámoltak a legújabb felfedezésekről, technikai találmányokról, az új közlekedési eszközökről: gőzhajókról, mozdonyokról, a „gőzszekerekről". Rendszeresen tájékoztatták az olvasókat a közhasznú ismeretek terjesztésének legújabb kísérleteiről. Látványos képek kíséretében rengeteg növény- és állatismertetést közöltek. Ez a vegyes, sokirányú tájékoztatás az új, főleg természettudományos érdeklődésű közönség kíváncsiságát elégítette ki.

A kor divatjának megfelelően nagyon sok írás szólt a távoli egzotikus világokról. A cikkeknek legalább a fele a Kelet — az európaiak számára szokatlan furcsaságáról számolt be.

Már az első számok után teljes volt a siker. A *Penny Magasine* például hamarosan elérte a kétszázezres példányszámot, így a kiadók körülbelül egy millió olvasóra számíthattak.

Mivel a lapokat főleg az egyszerűbb olvasóknak szánták, a fogalmazás is világos volt. Minden hasonló jellegű újság programjában visszatérő mondat: „Writting as clear as possible!". A kialakulóban levő olvasótábor még nem igényelt tudományos szintű fejtegetést, megelégedett a legfontosabb ismeretek megszerzésével, amely sokszor nagyon felszínes volt. Így a szakmájukat még csak akkor tanuló újságírók kénytelenek voltak egy új nyelvet kialakítani, amely a mai publicisztikai stílusnak az alapjait vetette meg. A cikkeket nagyrészt nem tudósok és művészek írták, tehát sem a tudományos, sem a szépirodalmi stílus műgondja nem jellemezte őket. Fel is emelték ez ellen féltékeny szavukat a régebbi jellegű újságok és folyóiratok. Az *Ausland* a Journalwesen und Unwesen in England című cikkében a napilapokat és a magazinokat okolja azért, hogy esik az

[5] *Half-penny Magazine, Christians' Penny Magazine, London Penny Magazine, Girl's and Boy's Penny Magazine, Penny Comic Magazine, Penny Story Teller, Penny Novelist* stb.

[6] *Regélő Pesti Divatlap* 1844. I. — Idézi: T. ERDÉLYI Ilona: *Irodalom és közönség*. Bp. 1970. 142.

[7] *Le Magasin Pittoresque*, publé sous la direction de Mm. Euryale Careaux et Edourd Chartn Deuxieme anneé 1833. Paris. — *Magasin Universel*, publé sous la direction de savans, de litterateurs et de artistes. 1833. Paris.

[8] *Das Pfennig-Magasin* des Gesellschaft zur Verbreitung gemeinnütziger Kentnisse in Leipzig. 1833. — Az első évben egy párizsi cég, a Bossange adta ki, majd 1834—1850-ig a Brockhaus Kiadó. 1834-ben csak Lipcsében három *Pfennig-* és *Heller-Magasin* jelent meg a továbbiak Berlinben, Breslauban, Danzigban és Kölnben. Ld.: KIRCHNER, J.: *Das deutsche Zeitschriftwesen. Seine Geschichte und seine Probleme I—II*. Wiesbaden, 1958. II. 140.

újságírás színvonala. „Ma megírják, holnap kinyomtatják, holnapután elfelejtik...".[9]

A régi enciklopédikus tudományos lapoknak pedig már csökkent a keresettségük. Németországban például egymás után szűntek meg a folyóiratok, — a „Wissenschaftliche Zeitschrift"-ek. Elavultak a régi oktató célzatú pedagógiai lapok is. 1830-ban négy ilyen német nyelvű újság szűnt meg egyszerre. Az enciklopédikus folyóiratok szerepét átvették az *egy* tudományággal foglalkozó szaklapok és a lexikonok. Például BROCKHAUS *Conversation Lexikon*-ja, melynek első kiadása még 1812-ben jelent meg, s 15 év alatt a hetedik kiadásig jutott.

A népnevelés és a társadalmi nyilvánosság kibővítésének igénye Magyarországon

A magyar társadalmi fejlődésben a polgári átalakulásra irányuló eszmék és törekvések érvényesülésének időszakában a harmincas évek elejét jelölhetjük meg fordulópontnak.[10]

A magazinok kialakulásának feltétele egy olyan olvasótábor volt, amelyet csak a fejlett polgári társadalom tudott biztosítani. Nálunk a középnemesség egy része és a polgári értelmiség közösen alakította ki a „politikailag és irodalmilag működő nyilvánosságot". A filléres lapok ismeretterjesztő törekvései főleg a munkásságot és a kevés műveltséggel rendelkező kispolgárságot vették számba, ezek a rétegek pedig még nagyon kisszámúak voltak a reformkori Magyarországon. VÖRÖS Károly felhívja ugyan a figyelmet arra is, hogy a 18. század végétől II. JÓZSEF rendelkezései egyre szélesebb rétegek számára teszik lehetővé — legalábbis elvben — bizonyos iskolai végzettség megszerzését.[11] Az így kialakult kispolgárság létszáma a harmincas évek legelején még nagyon alacsony volt volt.

A társadalmi nyilvánosság kibővülését egyre több tényező befolyásolta. A társadalmi élet központja Pestre került, ugrásszerűen felduzzadt a városban lakók száma és megindult a lakosság elmagyarosodása.[12] SZÉCHENYI kezdeményezésére 1830-ban megalapították a Nemzeti Kaszinót, amelynek alapszabálya szerint több bel- és külföldi hírlapot is járattak. A fejlett polgári államokhoz képest nagy elmaradásunkat az is bizonyítja, hogy a társadalmi nyilvánosság kialakulásában oly nagy szerepet játszó angol és francia kávéházak már a 17—18-ik században virágoztak, nálunk viszont a kávéházak jelentősége csak az 1830—1840-es évektől nől meg. A kaszinóknak nálunk is nagy szerepük volt abban, hogy „a nemrég még majdnem közönséges idegenség a nyomtatott szótól elenyészett; az olvasási, önművelési vágy terjedt".[13]

Reformkori utazóink, akiknek célja „a polgári előrehaladás feltérképezése volt", a társadalmi haladás gazdasági mozgatórugóit keresve felfigyeltek arra is, hogy a polgári társadalmak felkarolták a művelődés ügyét, már csak azért is, mert a kapitalista termelés egyik feltétele a sokoldalúan képzett munkás.[14]

[9] *Das Ausland*, 1833. máj. 19.; 20.; 23.

[10] BARTA István: *A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémi.* Történelmi Szemle 1963. 305—342.

[11] VÖRÖS Károly: Petőfi és a pesti kispolgár. Petőfi és kora című kötet. Szerk.: LUKÁCSY Sándor és Varga János. Bp. 1970. 9—57.

[12] KÓSA János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848*-ig. Bp. 1937.

[13] HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből.* Pest, 1869. I. 272.

[14] FENYŐ István: *A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt.* ItK 1964. 603—612.

A nevelés irányításában nyugaton a sajtót mint a közhasznú ismeretek terjesztésének legjobb eszközét használták fel. Utazóink tapasztalataikat megpróbálták itthon kamatoztatni, és utánozni a máshol jól bevált módszereket. „...amit utazásodban jónak láttál s okoskodásod által hasznosnak találsz, ültesd el a honi földbe, a nemzet életébe" — írta VAJDA Péter.[15]

PULSZKY Ferenc például az angol *Society for the Diffusion of the Useful Knowledge* mintájára társaság alapítását tervezte. BÖLÖNI FARKAS Sándor amerikai útjáról visszatérve meg is szervezett Kolozsvárott egy hasonló jellegű társaságot, amelynek keretében megjelent a *Vasárnapi Újság*, nagyrészt a nyugati ismeretterjesztő lapokat utánozva. Vajda Péter 1833—1834-es utazásának pedig közvetlen következménye lett a *Garasos Tár*, az első nyugati mintákhoz igazodó hetilapunk.

Elmaradottságunkra felfigyelve vált központi kérdéssé a nemzet műveltségének, kultúrájának fokozása. Nem véletlen, hogy a magyar politika „tengelykérdéseként" vizsgálják már a népnevelés ügyét. Amíg Angliában és Franciaországban a már kialakult polgárság és munkásság műveltségének *fokozására* indították az új lapokat, addig nálunk a népnevelés azért válik „tengelykérdéssé", hogy ezek az osztályok egyáltalán kialakulhassanak. VAJDA Péter, akinek elképzelései és tervei talán a legjobban tükrözik a reformkor nevelési nézeteit, *Nemzetiség* című tanulmányában a rendiségen alapuló rétegek, a jobbágytömegek értelmének fejlesztését tűzte ki célul.[16] LUKÁCSY Sándor, aki VAJDA Péter halálának 125. évfordulója alkalmából megjelent kötetben sajtó alá rendezte Vajda válogatott műveit[17], már egy korábbi cikkében épp a *Garasos Tár*ról írva felhívta a figyelmet VAJDÁnak a népművelés terén kifejtett eredményeire.[18]

„A föld gyermeke ... a mindentudás tengeréből akarna inni, sőt azon egész tengert a fejébe tömné, s ím a tudásból egy cseppet ha kap; ismerni vágy a világ rendszerét, s önmaga is mese maga előtt" — írta VAJDA Péter.[19]

A népnevelés égető szükség lenne tehát, de „1836-ban egyetlen egy reál- és ipariskola sem létezett, az országgyűlés pedig visszavetette a népnevelési törvényjavaslatot", — állapítja meg HORVÁTH Mihály.[20]

Ekkor azonban egy tudatos tájékozódási folyamat indult meg — követendő példákat keresve a nyilvánosság kialakítására, illetve növelésére. Érdekes nyomon követni, hogyan reagált a magyar újságírás a közhasznú ismereteket terjesztő lapok megjelenésére. A nyugati tömegsajtó gazdasági jellegéből fakadt, hogy minél nagyobb számú olvasóközönség kialakítására törekedett, épp ezért ezeket az újságokat nálunk is terjeszteni kezdték. 1833-ban Magyarországot is elárasztották a külföldi olcsó hetilapok.

A *Honművész* 1834. január 12-i számában épp az első ilyen jellegű magyar lap, a *Garasos Tár* megindulásáról beszámolva, olvashatunk erről. „Mi célja ezen tároknak, s a publicum melyik részére számára adatnak, nem említjük: minthogy a német, francia, angoly hason-nemű tárok, melyek *hazánkat múlt esztendőben elönték*, anélkül is már tudatták rendeltetésöket honosainkkal."

[15] VAJDA Péter: *Tárcsai Bende*. Pest, 1837. II. 47.
[16] VAJDA Péter: *Nemzetiség*. Tudományos Gyűjtemény, 1832. VI. 53—104.
[17] *Vajda Péter válogatott művei*. Válogatta: LUKÁCSY Sándor. Veszprém, 1972.
[18] LUKÁCSY Sándor: *A népművelés hagyományaiból*. Vajda Péter. *Népművelés*, 1964. 9. sz. 24—26.
[19] VAJDA Péter: *Dalhon I. Előbeszédül*. VI. l. Pest, 1839.
[20] HORVÁTH Mihály: i. m. II. 24.

Már korábban is feltűnik egy-egy utalás a filléres újságokra, elsősorban olyan témák kapcsán, amelyek érintkeztek a hazai törekvésekkel, mint például a népnevelés vagy a természettudományok terjesztése. NAGY Károly a *Tudományos Gyűjtemény*ben arról ír, hogy angol, francia, német „már temérdeket tett a hasznos tudományok könnyen érthető előadásában".[21] Ugyancsak a népnevelés nagy reformkori témájához kapcsolódik a *Honművész* írása, amelyben azt bizonyítja az ismeretlen cikkíró, hogy a „vasárnapi iskoláknak Angoly országban jóltevő befolyásuk van".[22]

Igen tág teret kaptak a sajtó technikai részét érintő felfedezéseknek az ismertetései. Különösen a *Honművész* 1833-tól rendszeresen közli, hogy hol mit találtak fel, milyen sikerrel alkalmaztak. 1833. július 4-i számuk egyik cikke tudatja az olvasókkal, hogy Bécsben GHELEN örökösei „gyorsnyomtató sajtókat" vásároltak, és „ők valának az Ausztriai birodalomban az elsők, kik ezen csudálandó, és Angoly, Francia s Német országban mind inkább közönségesedő találmányt... használták". De értesülünk arról is, hogy a *Times*-nak hány példányát nyomják ki egy óra alatt, vagy hogy Lipcsében 33 „könyvnyomtató intézet" van, és 30 ezer mázsa nyomtatványt küldenek el Lipcséből évenként. 1834. július 27-én a fillértárak egész Európára kiterjedő rendszerét ismertetik. Érdekes az M. I. aláírású cikk, ugyancsak a *Honművész*ben, amely a fametszés technikáját és előnyeit ismerteti. A szerző elfogulatlanságát dícséri, hogy ajánlja az új technikát annak ellenére, hogy a kortársak itthon lekicsinylően nyilatkoztak erről az új sokszorosító eljárásról, holott ez jelölte ki a haladás útját.[23]

A *Tudománytár* cikkírója, T. F. az időszaki literatúra fejlődését mint egy ország polgárosodásának fokát ítéli meg. „Ebből a szempontból az Egyesült-Országok a legmagasabb lépcsőn állanak".[24]

Természetesen óvatoskodó, a tudomány és az újságírás színvonalát féltő cikkek is megjelentek, amelyek sokszor féltékenykedésből fakadtak.[25] Érthető ez is, ha arra gondolunk, hogy nálunk minden egyes előfizető elvesztése súlyosan érintette a lap kiadóit.

Ez a rövid ismertetés, amely csak néhány adat kiemelésére szorítkozott, mutatja a tájékozódás irányát. A szélesebb körű nyilvánosság megteremtésének az igénye, és a népnevelés, népművelés szükségének a felismerése irányította a figyelmet a legmodernebb törekvések, a tömegsajtó, a néplapok felé. Az a három vállalkozás, amely 1834 első felében indult, úgy tűnik, lépést tartott a sajtó fejlődésével, mert szinte egyidőben, vagy csak egy-két év lemaradással követték az akkori legkorszerűbb irányzatot. A három lap — *Garasos Tár*, *Fillértár*, *Vasárnapi Újság* — elemzése során megfigyelhetjük, hogyan alakult a korabeli magyar viszonyok között az ilyen jellegű vállalkozások sorsa. Legrészletesebben a *Garasos Tár*at elemezzük, ezzel is hangsúlyozva, hogy időben ez volt a legelső, tartalmi és formai megoldásában a legkorszerűbb ismeretterjesztő lapunk a harmincas évek elején.

[21] NAGY Károly: *A Természet-tudományok korábbi tanítása szükségeiről.* Tudományos Gyűjtemény, 1832. VIII. 65—71.

[22] *Honművész*, 1834. február 23.

[23] M[AYER] I[stván]: *Fametszés.* Honművész, 1835. 86. sz.

[24] T[OLDY] F[erenc]: *A szellemi és erkölcsi polgárosodás állapotja az éjszaki Egyesült Országokban.* Tudománytár, 1834. II. sz.

[25] *Általnézése az 1830-tól 1834-ig megjelent encyclopaediai munkáknak.* Tudománytár, 1834. IV.

Az első magyar közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok

A *Garasos Tár* 1834. január 4-től március 22-ig jelent meg Lipcsében, minden szombaton. Kiadója Otto WIGAND, szerkesztője és szinte egyedüli írója VAJDA Péter volt. A lap terjesztésével WIGAND pesti könyvlerakata foglalkozott. Nyolcadíves lapokra nyomták, egy szám nyolc oldalból állt. Teljes évfolyamát

425

GARASOS TÁR

Közhasznu esmereteket terjesztő lapok.

ELSŐ KÖTET.

Lipcsében, 1834.

Wigand Ottonál.

1. A Garasos Tár címlapja.

3 forintra hirdették. A megmaradt számokat HECKENAST Gusztáv füzetekbe kötötte és 1835-ben pesti üzletében árulta.

Otto WIGAND 1817 és 1827 között Kassán működött, majd mikor az irodalom fellendülése egyre több kiadót és könyvkereskedőt csábított Pestre, ő is üzletet vásárolt a Váci utca 15. számú házban. A következő számok mutatják, hogy milyen anyagi lehetőséget rejtett magában az új iparág. A 600 pengőforintért vásárolt üzletet 1832-ben sógora, HECKENAST Gusztáv már 125 ezerért vette át.[26] Otto WIGAND volt a korabeli magyar könyvkereskedelem és könyvkiadás

[26] HARASZTI Károly: *A magyar könyvkiadás*. MKSz 1914. III. 76—81.

legtevékenyebb képviselője.[27] Figyelme főleg a politikai irodalomra irányult, nála jelent meg SZÉCHENYI *Hitelének* német fordítása, és WESSELÉNYI *Balítéletek* című művének kinyomtatása miatt kellett Magyarországot elhagynia. Ezután telepedett le a nagy könyv-metropoliszban, Lipcsében, ahol első kiadványai közé tartozott az itthon betiltott *Stádium*. WIGANDnak nagy szerepe volt abban, hogy a reformkori magyar és német nyelvű, a cenzúra által betiltott könyvek közül 1830 és 1848 között majdnem 150 nála és más lipcsei kiadónál megjelenhetett.

VAJDA Péter írásai 1830-tól jelentek meg a folyóiratokban, és 1833 első felében a *Hasznos Mulatságok* társszerkesztője volt.[28] KARACS Teréz nyomán tudjuk, hogy HECKENAST és WIGAND segítségével könyvkötő legényként vándorló könyvet szerzett, és így indult útnak 1833 őszén.[29] Bejárta Németországot, Hollandiát, Angliát, csatlakozva ezzel reformkori utazóink népes táborához. „Vajda Péter magyar, deák, német, francia, olasz és angol nyelveket irodalmilag és gyakorlatilag bírta, s a természettudományokban teljesen otthon volt", —írja róla KARACS Teréz.[30] Ez az utazás döntő jelentőségű volt későbbi pályája szempontjából. Egyrészt megismerkedett a legfejlettebb polgári államok életével, olvashatta a British Múzeum Library-ben a legutóbbi évek irodalmi és politikai anyagát, másrészt Lipcsében bekapcsolódhatott a legkorszerűbb újságok munkájába, hiszen a *Garasos Tár* szerkesztőjeként szoros kapcsolatot tartott fenn a *Pfennig-Magasin*nal is.

Tudjuk, hogy mekkora anyagi hasznot jelentettek más országokban a magazinok, és ismerjük WIGAND vállalkozó szellemét, VAJDA Péter népnevelő elgondolásainak megvalósításához láthatott remek lehetőséget a máshol már bevált új laptípusban — tehát a kiadó és a szerkesztő oldaláról ideális feltételek mellett indulhatott a lap.

A *Minden Magyarhoz* című bevezetőben VAJDA Péter összefoglalta a lap célját, tárgyát, ismertette forrásait. A lap célját a következőkben jelölte meg:

„...gyújtsák tovább és tovább az olvasni szeretés tüzét; terjesszék az édes honi nyelv szeretetét, a nyelvet magát; ébresszék társainkat a gondolkozásra, a kutatásra, a tapasztalásra; szélesszék az esmereteket, kedveltessék meg a hasznosat, a jót, a szépet; mutassák meg az akaratnak az erények útját".

A *Garasos Tár* tárgya az lesz, amit az újság a londoni és párizsi lapokban hasznosnak és szépnek talál, valamint „önnönhonunk nevezetességei". Mindezt „közönségessé iparkodunk tenni" — mondja, és ezzel arra utal, hogy nem nehéz tudomány lesz a *Garasos Tár*ban, hanem az egyszerű olvasók számára is érthető, „közönséges" dolog. A szerkesztő szerint nem szégyen jó nyomon haladni: „Mi sokban csak visszhangzói lehetünk azon esmereteknek, mellyek a Themse és

[27] HERMANN Éva tanulmánya elemzi a WIGAND-testvérek könyvkiadói tevékenységét, akikben „élt az első kapitalista vállalkozók buzgó üzleti szelleme". Ld.: *Az Anti-úrbérváltság megjelenésének története*. Petőfi és kora. 289—307.

[28] A *Hasznos Mulatságok* hosszú élete során — (1817—1842) — a folyóirat virágkorát épp az a fél év jelentette, mikor VAJDA Péter szerkesztése alatt állt. VAJDA a rendkívül vegyes tartalmú lapot friss, aktuális anyaggal töltötte meg. Már itt, 1833-ban, olyan szerkesztési elveket igyekezett megvalósítani, amelyek az egy évvel később Lipcsében megjelenő *Garasos Tár*at is jellemezték.

[29] Hivatkozik rá SZÉCHY Károly *Vajda Péter élete és munkássága* című könyvében. Bp. 1892. 59.

[30] KARACS Teréz levele SZINNYEI Józsefhez. Békés, 1887. június 1. MTA Könyvtár Kézirattár.

Seine partjain ezer főkön mentek, jártak már keresztül, de az önnézetek mezeje sincs tőlünk elzárva".

A bevezető *Körünk rövid átnézése* címmel jelzett része az újság rovatait írja körül. Felsorolása a következő:

1. A két haza magyar történetei, a Föld leírása, nevezetességei;
2. A világ általános történetei;
3. Az általános földleírás, statisztika, népek különösségei, szokásai sat.
4. A természettudomány egész kiterjedésében, ide számlálván a fizikát, csillagtudományt, mechanikát, statikát sat.
5. Mulattató elbeszélések, bohózatok, s általában mindaz, ami olvasóinkat gyönyörködteti, mulatja, oktatja, ami az emberiségnek hasznot ígér."

A *Garasos Tár* közvetlen forrása a *Pfennig-Magasin* volt, de közölt cikkeket a *Penny-Magasine*-ből, a *Magasin Pittoresque*-ből és a *Magasin Universel*-ből is. A képek szinte kivétel nélkül a *Penny-Magasine* fadúcainak alapján készültek, mint szerte Európában ezeknél az újságoknál.[31]

A *Garasos Tár* képei fametszet-technikával készültek, illusztrációk voltak a szó legszorosabb értelmében. Számonként 4–5, a szöveg közé tördelt kép jelent meg. Szemléltetés volt a feladatuk és nem díszítés, a kép és a szöveg szoros egységet alkotott. Előfordul, hogy egy-egy szám teljes oldal terjedelmű különösen jól sikerült metszettel kezdődik, de akkor sem válik díszítéssé, mert a hozzá kapcsolódó írás azonnal követi. Az eléggé fellazított tördelés, az illusztráció — mint „pszichológiai könnyítés", a magazinok megjelenésétől jellemzője a tömegsajtónak.[32] Ezekkel az eszközökkel Vajda Péter is élt. Erre azért kell felfigyelnünk, mert a *Fillértár* külön lapokon, másfajta papíron nyomva közölte *kőnyomatos* képeit, a *Vasárnapi Újság* pedig egyáltalán nem hozott képeket. Ezek tehát nem használták ki a legkorszerűbb technikai eredményeket.

A lap írásainak áttekintésekor a legcélszerűbb, ha a *Körünk rövid átnézése* csoportosítása alapján haladunk.

„A világ általános történetei" címmel összefoglalható csoportba 11 cikk tartozik. Olvashatunk a „druidok szörnyű szokásairól", II. Katalinról, a „Britt alházról", a „Kínai falról", a „Jaganatha templomról", a „spanyol armadáról" stb. A legérdekesebb a Kínai falról szóló írás, amely a *Pfennig-Magasin* 1833. december 14-i számában megjelent cikk pontos fordítása. A rövid írás legfőbb gondolatára, amely szerint a „Kínai fal" — „dieses ewige Denkmal der menschlicher Thätigkeit und menschlichen Despotizmus", később is visszatér Vajda a *Világ* egyik cikkében, eredeti mondanivalóját most már tovább építve.[33]

Vajda felfogása ezeknek a cikkeknek az alapján szervesen kapcsolódik a reformkor történetszemléletéhez. „Azért tanuljuk a múlt kor történeteit, hogy belőlük jelen állapotunkra találjunk oktatást" — írja Eötvös 1840-ben. Vajda ugyanezt a gondolatot a *Valami a honi történtekről* című cikkében így fogalmazza: „A történetek szent tudománya ... a jelent kormányozza, a jövőbe magvakat vet".[34] A Kínai fal példájából a jelenkornak tehát azt kell megtanulnia,

[31] „Stereotyped copies, often accompanied with translated script, were circulated as part of educational movements in France, Germany, Holland, Lithvania, Bohemia, Italy, the Ionial Islands, Sweden, Norway, Spanish, America, the Brasils, and the United States." Ld.: James, L.: *Fiction for the Working Man.* Oxford, 1963. 16.

[32] Habermas, J.: i. m. 242–244.

[33] *Világ* 1841. március 31.

[34] *Garasos Tár* 1834. március 22.

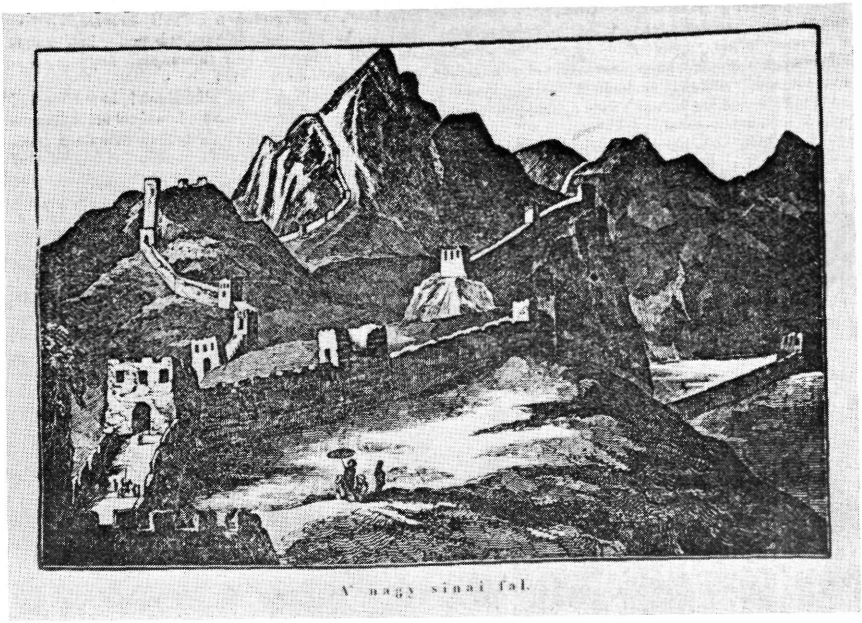

2. A kínai falról szóló írás illusztrációja, amely először a *Pfennig-Magasin*-ban jelent meg 1833. december 14-én, majd a *Garasos Tár* első számában.

hogy az gátolta a későbbiekben a kínaiak fejlődését. „Ma tehát nem falakra van szükségünk, hanem szabad légre, vaspályákra és gőzkocsikra...".[35]

Az „Általános földleírás, statisztika, népek különlegességei, szokásai" című rovatban hat olyan írást találunk, amelyben egzotikus népeket, ezek szokásait ismerteti. Olvashatunk a hindu ünnepekről, Sesalról, a „levegőben ülő braminról", „abyssiniai balvélekedésekről" stb. Legnagyobb részüket felvilágosításra, a babona és előítéletek elleni harcra használja fel, arra hívja fel a figyelmet, hogy a „szemfényvesztésnek Távol-Kelet a hazája", az ezekhez hasonló népszokások, vallásos megnyilvánulások „balvélekedések".

A rovat és talán az egész újság egyik legérdekesebb írása a *Sétálás az Éjszaki tenger alján* című útirajz. Vajda Péter önálló, sajnos befejezetlen munkája ez, saját úti élményeit meséli el benne: „...első leírása irodalmunkban a gőzhajóval történt utazásnak, egy Amsterdamból Londonig tartó útnak" — mondja róla Fenyő István.[36] Nemcsak a tengeri utazás szépsége ragadja meg a szerzőt, hanem meglátja a raktárak tömegét is, — a fejlett gazdaság jeleit — a partok mentén.

„A természettudomány egész kiterjedésében ..." címmel jelzett rovatban találkozunk a legsokrétűbb, legszínesebb írásokkal. Vajda Péter jól válogatott a bőséges anyagból, hisz a kor természettudományos érdeklődéséből fakadóan a magazinok ontották az ilyen jellegű ismertetéseket.

[35] Ld.: idézett cikk a *Világ*ból.

[36] Fenyő István bevezető tanulmánya Vajda Péter válogatott munkái című kötethez. 13.

Az üstökösökről és bolygócsillagokról írva a múlt babonáira is figyelmeztet; nem lehet azokat a „pestis, éhhalál, háború postásainak tekinteni, mint a hajdani sötét időben történt...". VAJDA jó szemű, aktualitásokra felfigyelő szerkesztő volt, számos jelentős kortársánál előbbre látott. A többi magazin anyagához viszonyítva is sok írása foglalkozik a villannyal, a „gőzszekerekkel", tehát a legfrissebb és legjelentősebb felfedezésekkel. Sorozatban ismertette a cukorkészítés módját, amire azért is érdemes felfigyelnünk, mert „a harmincas években az élelmiszeripar, abban is a cukoripar vette át a vezető szerepet" a magyar gazdasági életben.[37]

Külön ki kell emelnünk VAJDA Péter éleslátását azoknak az írásoknak az alapján, amelyekben az új energiaforrások jelentőségére figyelmeztet. VAJDA nagy szerepet szánt a gőz energiájának és a kőszénnek a jövő társadalmának

3. A keleti furcsaságok a magazinok kedvelt témái közé tartoztak. A hindu szemfényvesztőt bemutató kép a *Pfennig-Magasin* 1833. október 12-i számában jelent meg, majd a *Garasos Tár*ban 1834. február 18-án és a *Fillértár*ban 1834. március 7-én.

[37] VARGA János: *Magyarország a Habsburg abszolutizmus rendszerében.* Magyarország története I—II. Bp. 1967. I. 427.

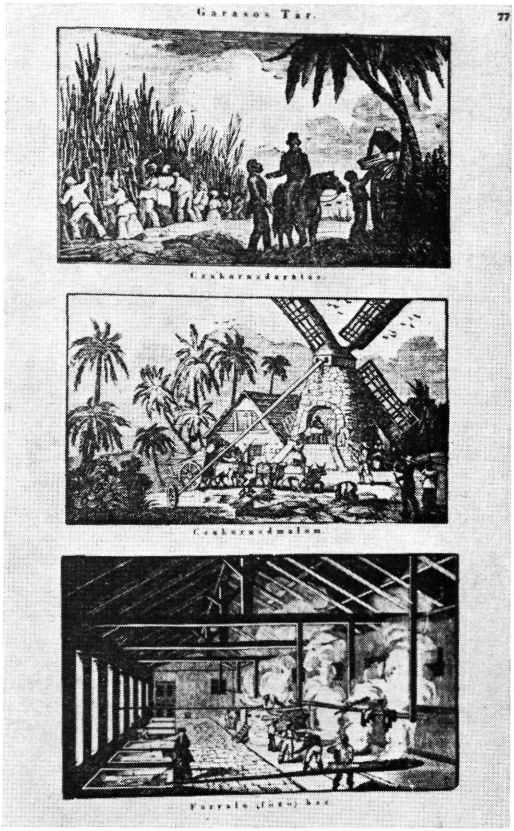

4. A cukorkészítésről a *Pfennig-Magasin* 1834. március 8-án hozott képekkel illusztrált cikket, amelyet Vajda Péter már egy hét múlva közölt a *Garasos Tár*ban.

kialakításában. „Honunkrul, (az édes Magyarhonrul) említők, hogy mindenfelé előcsillámlottak kőszénbányái, s esedeznek, hogy az angol és amerikai szorgalomnak egy része fordítottnak reájok (mert az egészet kérni sem merik), és ígérik, hogy gazdagító erejöket Magyarországon is meg tudják és meg fogják mutatni".[38]

Újszerű „növényhonosítási javaslatot" is tett közzé a 11. számban. Azt ajánlja, hogy alapítsanak „növénytenyésztő társaságot", amely gondoskodna arról, hogy több növényt hozzanak be Európába, például Amerikából.

Más szempontból érdekesek ennek a csoportnak a növény- és állatismertetései. A 13 bemutatott állat közül csak 3 él Európában vagy Magyarországon, a többi távoli, egzotikus világok élőlénye. A külföldi magazinok anyagát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy írásaiknak legalább a fele orientális témákat érint. Ezek a keleti vonatkozású cikkek már nagyon távol esnek a romantikusok orientalizmusától. A romantikus művész térben és időben kiszélesülő érdeklődése az ismeretlenségben még a korlátlan fantázia számára talált megfelelő

[38] *Garasos Tár* 1834. február 1. A kőszén haszna.

talajra. A tudomány előtt is ismeretlen, feltáratlan világok, azok sejtelmes, titokzatos szokásai, a dús, buja növény- és állatvilág szinte valamennyi romantikus költőt megihlették. A kor sajtóját vizsgálva figyelhetünk fel arra, hogy a tudományok fejlődésével, a gyarmatosítás terjeszkedésével a keleti témák iránti érdeklődés is megváltozik. A magazinokban például már egyfajta tudományos szemlélet, a részben már megismert dolgok iránti kíváncsiság tükröződik. Egy szekunder folyamattal állunk szemben, amely e kor orientalista érdeklődésének másodvirágzása már. Egyre többet írnak a lapokban arról, hogyan élnek a gyarmatokon az európai tisztviselők, hogyan alkalmazkodnak a helyi szokásokhoz, és ők maguk hogyan befolyásolják az idegen népek életét.

Közismert, hogy VAJDA Péter munkásságában milyen jelentős helyet foglalt el a Kelet iránti érdeklődés. Nem véletlen tehát, hogy a *Garasos Tár*ban közölt 7 elbeszélés közül 4, a 33 ismeretterjesztő cikkből 17, az útleírások egy része és valamennyi mese, az ismertetett 13 állat és 4 növény közül 10, illetve 3 kapcsolódik a távoli egzotikus világhoz. A *Garasos Tár* keleti vonatkozású cikkeiben azonban más tendencia is érvényesül, mint amilyeneket a többi magazinban láttunk. VÖRÖSMARTY VAJDA Pétert a „páriák fáradhatatlan ügyvédjének" nevezte, utalva ezzel arra, hogy VAJDA orientalizmusa demokratizmussal párosult. Azért emeltük ki korábban a Kínai falról szóló írást is, mert az újság legtöbb cikkéhez hasonlóan ez is fordítás, de olyan anyag, amelyhez pályája során több alkalommal is visszanyúlt. Valószínűleg érdekes következtetésekhez jutnánk el, ha megvizsgálnánk, mennyire befolyásolták Vajda Péter későbbi munkásságát éppen ezek az írások.

„Mulattató elbeszélések, bohózatok, s általában mindaz, ami olvasóinkat gyönyörködteti, mulatja, oktatja, ami az emberiségnek hasznot ígér." Ez a rovat a legkülönbözőbb jellegű írások gyűjtőhelye. Tartalmazza a szerkesztő eredeti irodalmi alkotásait, barátai verseit, továbbá meséket, közmondásokat, tréfákat.

VAJDA írásai közül *A bagdadi kalifafi a damaszkuszi lányvásáron* című „eredeti elbeszélést" kell kiemelnünk, mert gazdag meseszövése, keletiességre való törekvése már a *Vajkoontala* íróját sejteti. Ezzel a résszel *A legszebb lány* című, ugyanebben az évben megjelenő elbeszélésének egyik fejezetében találkozunk. Ugyancsak jellegzetesen VAJDA Péter-i írások A dél és A reggel, — a prózaversek első darabjai ezek. Új műfajt honosított meg velük a magyar irodalomban: „A költészet emelkedettségét, általános-egyetemes érvényét, retorikusságát és zenei ritmusát egyesítve benne a próza határtalanságával, tematikai kötetlenségével, hajlékonyabb gondolatkifejező voltával."[39]

A kaliba című írása PETŐFI költészetét előkészítő plebejusi népiesség egyik első jelentkezése.

Majdnem minden számban találhatunk verset, epigrammát, de ezek nagy része jelentéktelen, a korabeli szentimentális líra színvonalán marad. Számszerint a legtöbb verssel KISFALUDY Sándor szerepel, *Erőlködés*, *A szív* és *A szerelem* a költemények címe. A többi VAJDA baráti körétől, KUNOSS Endrétől, SZÉKÁCS Józseftől és KOVÁCS Páltól származik. A szórakoztató céllal közölt írások között sok a mese, de ezek is oktató, nevelő jellegűek, főleg „persa mesék". A didaktikus szándékra és a lehetőségek maximális kihasználására utal az a mód, ahogyan a szórakoztatást és az ismeretterjesztést összekapcsolja.

[39] FENYŐ István id. bevezető tanulmánya. 19.

Három alkalommal például egy-egy állatmese bemutatása után ismerteti a ,,szereplőket", elkerülve így a száraz tudálékosságot.

Számszerűen igen nagy helyet foglaltak el a *Garasos Tár*ban (főleg az utolsó négy számban!) az anekdoták, tréfák, a *Hasznos Mulatságok* vagy a WIGAND kiadásában megjelenő *Sas* jellegére emlékeztető rövid kis írások. Érdekes problémával állunk itt szemben, mert a magazinokban viszonylag kevés ilyen anyagot közöltek. A *Garasos Tár*ba is csak a 9. szám után került sok ilyen alacsony színvonalú írás, ami arra mutat, hogy vagy nagyon kevés anyag állt a szerkesztő rendelkezésére, és ezekkel kellett kitölteni a hiányzó részeket, vagy kénytelen volt igazodni a lap a közönség igényéhez.

Felmerül a kérdés, hogy milyen összetételű közönség kezébe kerülhetett a *Garasos Tár*. A magazinok néplapok voltak, tehát az olvasni tudó néphez szóltak. Épp azért árulták fillérekért, garasokért, hogy a legszegényebbek is megvásárolhassák. Ismertetéseik, cikkeik nem a művelt, értelmiségi közönség ízlése szerint íródtak, az inkább csak kíváncsiságból, érdeklődésből vásárolhatta. Angliában és Franciaországban már százezres tömegekből áll az újságolvasók tábora. Nálunk viszont a munkásság száma rendkívül csekély, a lakosság közel 80%-a földesúri joghatóság alatt él és többsége analfabéta. A számbavehető olvasók között az akkoriban születő még szűk kispolgári réteg és a vidéki kisnemesi kúriák olvasnitudó lakói jelenthették csak azt a bázist, amelyre a kiadó számíthatott. A lap így csak 500 példányban jelenhetett meg. Ez a rendkívül alacsony példányszám azt mutatja, hogy a néplapok alapvető célkitűzésének nem tehetett eleget, a *Garasos Tár* nem a nép kezébe került. Tehát a nagyon jó kezdeményezés, amely más országokban bevált, és népnevelő célzatát meg tudta valósítani, nálunk egyelőre sikertelenül végződik, mert a társadalmi viszonyok nem teszik lehetővé, hogy azok a tömegek olvassák a lapot, amelyeknek szánták. Nem alakult még ki az a társadalmi bázis, amelyre a nyugati országokban már számíthattak a penny-lapok kiadói.

WIGAND nem látta érdemesnek folytatni a lap kiadását, és az a 12. szám után, március 22-én megszűnt.

Érdekes eredményeket mutat a másik két néplap vizsgálata. A *Fillértár* 1834. március 1-én jelent meg Pozsonyban. Kiadója és szerkesztője az első évben SCHMID Antal nyomdász volt, majd 1835-től OROSZ József vette át az újságot. A *Fillértár* szintén ,,szombati lap" volt, nyolcadíves lapokon jelent meg. Előfizetési díja a *Garasos Tár*énak kétszerese, tehát 5, illetve postai díjjal 6 ft volt.

A *Mindenkihez* című bevezetőben elsősorban azt hangsúlyozta a szerkesztő, hogy ilyen újság, mint amit ők szándékoznak kiadni, ,,hasznos ismeretek terjesztésére a legszebb ajándék, mellyet valaki századának tehet, és annál üdvességesb, minél közrehatóbb". A nép ,,sokaságának" szánják tehát ezt a lapot is, hogy ,,a hazafiak se legyenek a külföld művelődésének s előremenetelének e segédeszköze híjával". A *Garasos Tár* és a *Fillértár* célkitűzése szinte teljesen megegyezik.

A *Fillértár* képeinek jó része azonos a többi magazinban már megjelent képpel, de litográfiával készültek, külön lapra nyomták őket, így teljesen elszakadtak a szövegtől. A magazinok alapvető újítását, a kép és a szöveg egységét a *Fillértár* nem tudta megvalósítani.

A szerkesztés első időszakát dicséri, hogy a lap minél több magyar vonatkozású írás közlésére törekedett. Még képet is hozott az épülő Nemzeti Szinházról, rajzokkal illusztrálva mutatta be a magyar koronaékszereket. Napló című rovatában kisebb aktuális híreket is közölt. Lényegesen kevesebb az egzotikus világ-

gokat bemutató írás ebben a lapban, mint VAJDA tárában. Kisebb számban jelent meg itt technikai újdonságot, természettudományos felfedezést ismertető cikk, s ez sokat levon a lap értékéből. Ennek a laptípusnak éppen az lett volna a feladata, hogy kielégítse az olvasók természettudományos érdeklődését. Ennek a célnak a *Fillértár* nem felelt meg.

A *Hazai és Külföldi Tudósítások*ban több ízben hirdették a pozsonyi lapot, először 1834 júniusában ajánlották az olvasók figyelmébe a *Fillértár*at. SCHMID Antal ekkor még bizakodva arról írt, hogy a lap „oly kedvesen fogadtatást nyere, mint a hasonló külföldi levelek saját honjaikban, ami legszebb bizonsága annak, hogy az igyekezet karöltve a többi európai tartományokéval szellemi kifejlődésével előre hat, s Magyarországban is közönségesebbé válik".

1835-ben a lap elvesztette még azt a frisseséget is, amellyel korábban rendelkezett. Egyre alacsonyabb színvonalú, a *Hasznos Mulatságok* „csacskaságait" utánzó magazin lett. Sem technikai megoldásában, sem tartalmában nem volt olyan korszerű, mint a *Garasos Tár*. 1836. február 29-én aztán megjelent a Végszó, amelyben OROSZ is elbúcsúzott a közönségtől. Ebben a búcsúcikkben érdekes adatokat olvashatunk a lap életéről.

OROSZ elmondja, hogy SCHMID 5000 példányszámra tervezte a lapot, de csak 1700 jelent meg belőle, a második félévben pedig már csak 1300. A lap kiadója nem sajnálta a nagyobb költséget sem, a cél az volt, hogy a többi lapnál szebb kiállításban jelenjen meg a *Fillértár*. A közönség száma ennek ellenére csökkent, így kénytelen volt „berekeszteni" a vállakozást.

Pontosan egy hónappal a *Fillértár* megjelenése után jelentkezett a harmadik magyar nyelvű „közhasznú ismereteket terjesztő" olcsó hetilap, a *Vasárnapi Újság*. Utaltunk már rá, hogy BÖLÖNI FARKAS Sándor amerikai és nyugat-európai útjáról visszatérve javasolta ilyen jellegű újság megindítását. BRASSAI Sámuel alapított Kolozsvárott egy társaságot népies lapok és könyvek kiadására. Így született meg a *Vasárnapi Újság*, amelynek ő lett a szerkesztője. A lap minden hétfőn egy ív terjedelemben jelent meg és az *Erdélyi Hiradó*hoz mint melléklap kapcsolódott.

A *Hazai és Külföldi Tudósítások*ban közzétett hirdetésben a *Vasárnapi Újság* tartalmát a következőkben jelölte meg a szerkesztő: „Átaljában minden, aminek tudása az embert érdekelheti, tiszta, egyszerű és tanulatlantól is megérthető írás módjával elő fog adatni". Ennek szellemében a nagyvilág nevezetesebb eseményeiről, „a Föld kerekségen élő nemzetek mivoltáról és szokásairól, a természet és különböző országok nevezetességeiről" kívántak beszámolni.

A *Vasárnapi Újság* külön érdeme, hogy újság című rovatában politikai jellegű híreket is közöltek. Szinnyei is ezt emeli ki e lap „egyéb jeles oldalán" kívül, ez pedig a „jóleltalált tapintat, mellyel a politikai eszméket és újdonságokat magyarázta a népnek".

Lényeges különbségek választják el a *Vasárnapi Újságot* az előző két laptól. A *Vasárnapi Újság* nem volt „szombati lap", mint az összes nyugati és magyar magazin, képet pedig egyáltalán nem hozott. Tartalmában is eltér a többi újságtól, mert sok „házi és mezei gazdaságot" érintő hasznos tanácsot közölt. Ismertet „barom-orvosságot", annak módját, hogy lehet „cseresznyét és medgyet a madaroktól menteni" stb.

Az írások stílusa sokszor igen kezdetleges, nehézkes volt. A szerkesztők, illetve a cikkek írói arra törekedtek, hogy a „kevésbé művelt" nép számára érthetővé, „közönségessé" tegyék a tudományos fogalmakat. Ez pedig roppant nehéz feladat volt, hiszen tudományos, de még szépprózai nyelvünk is csak ekkor volt

kialakulóban. Sok fogalomnak, technikai felfedezésnek nem volt még pontos magyar megfelelője sem.[40]

A *Vasárnapi Újság* félévi előfizetési díja 1 ft 30 kr volt, tehát a legolcsóbb hetilapunk ebben a korban. Ezért írta SZINNYEI József, hogy „a szűkvagyonú hazafira nézve célirányosabb és olcsóbb lapunk nem volt. Helyét becsületesen be is tölté és sokkal több pártolást érdemelt volna különösen Magyarországon, ahol alig ismerték." A *Vasárnapi Újság* volt a leghosszabb életű közhasznú ismereteket terjesztő hetilapunk a 19. század első felében. 1848-ban szünt meg, ekkorra azonban már a legtöbb európai országban megjelentek a tömegsajtó következő lépcsőfokát jelentő újságok, a napilapok.

Az első magyarországi olcsó hetilapok a következő tanulságokkal szolgálhatnak a 19. századok első harmadának sajtóját kutatók számára. A polgári haladás útjait keresve a reformkori magyar társadalomban fokozott érdeklődés mutatkozott a sajtó iránt is, amelyben a szélesebb körű nyilvánosság kialakításának egyik legjobb eszközét látták. A népnevelés szolgálatába kívánták állítani nálunk is a máshol már jól bevált újságtípust, egy addig csak elvétve, a 18. század végén emlegetett cél érdekében: „a szegényebb sorsú és kevésbé művelt nép" műveltségének fokozására, mert „a jó s mégis olcsó folyóírás képes a nemzet ereibe új és új életet származtatni s az általános világot gyújtani az agyakban". Rendkívül gyorsan megjelentek tehát az első magyar filléres újságok, tartalmukban, formájukban egyaránt követték a nyugati példát.

Itthon nem tudták még biztosítani azokat a technikai feltételeket, amelyek alapján a Magyarországon nyomtatott filléres lapok a nyugati magazinok színvonalára emelkedtek volna.

A szerkesztőknek alkalmazkodniuk kellett a hazai olvasóközönség igényéhez és ízléséhez, nem maradhattak meg a magazinok eredeti formáinál. Erre mutatnak a kalendárium-jellegű szórakoztató írások, a gazdasági lapokat helyettesítő ismertetések és a politikai sajtót pótló rovatok.

Magyarországon ekkorra még nem alakult ki olyan jelentős számú olvasóközönség, amely a nagyon alacsony árak mellett is biztosította volna a nagy példányszámot, hogy az olcsó hetilap a kidónak anyagilag is kifizetődő vállakozás legyen. Erre vall a *Garasos Tár* és a *Fillértár* példája, amelyek rendkívül rövid ideig jelenhettek meg. A *Vasárnapi Újság* mint az *Erdélyi Híradó* melléklapja kedvezőbb helyzetben volt. A magyar olcsó hetilapok így is aktívan részt vettek a közönségteremtés munkájában. Hozzájárultak ahhoz, hogy a polgárosult államok újságaihoz hasonló sajtó eszménnyé vált nálunk is.

ARANKA UGRIN

Wochenblätter im Reformzeitalter, die gemeinnützliche Kenntnisse verbreiteten

Die vorliegende Arbeit beschreibt die Entwicklung von Wochenblättern im 19. Jahrhundert, die gemeinnützliche Kenntnisse verbreiteten. *Penny Magazine*, *Pfennig-Magasin*, *Magasin Pittoresque* und *Magasin Universel* waren die ersten Zeitungen in den dreissiger

[40] VAJDA Péter például a hajókról írva arra panaszkodik, hogy „miolta tengerünk sincs, azolta tett a hajózás igen nagy lépéseket". Így vagy az angol szavakat kell átvennünk, vagy magyar megfelelőket kell kitalálnunk. (*Garasos Tár* 1834. február 8.) Pl.: „Boat-nak (csajkának, sajkának) nevez az angol minden födetlen hajót..."; „Sloop-nak és Cutter-nek nevezi az egész vagy félfödeleseket..." stb.

Jahren des vorigen Jahrhunderts, die eine Auflage von hundert-, zweihunderttausend Exemplaren erreichten. Verschiedene gesellschaftlichen Veränderungen und technischen Erfindungen haben es ermöglicht, dass die aussergewöhnlich billig erzeugten Zeitungen den breitesten Schichten des Publikums zugänglich waren. Die Magasine verschiedenen Inhalts sind in den Dienst der Volksbildung gestellt worden. Diese Blätter berichtenen über naturwissenschaftliche Entdeckungen, technische Erfindungen, geschichtliche Ereignisse und die fernen, exotischen Länder in einer „auch den Ungebildeten verständlichen Sprache". Sie übten grosse Anziehungskraft auf die breiten Schichten verschiedenster Orientierung aus. Der späteren Entwicklung der Presse für die breiten Massen war der Grundstein gelegt.

Der Anfang der 1830-er Jahre brachte auch in der Geschichte der ungarischen Presse bedeutende Veränderungen.

Der Anspruch auf „Erweiterung der gesellschaftlichen Öffentlichkeit" erschien als brennende Notwendigkeit. Der neue und im Ausland sich gut bewehrte Blättertyp zog die Aufmerksamkeit der ungarischen Redakteure sofort auf sich. Sie gründeten im Jahre 1834, in Befolgung westlicher Vorgänger, drei Wochenblätter zu billigen Preisen zur Verbreitung gemeinnützlicher Kenntnisse. Die Studie beschränkt sich nicht bloss darauf, diese Wochenblätter bekanntzumachen. An Hand der Beschreibung des *Groschen-Magazin's*, des *Heller-Magazin's* und der *Sonntagszeitung* versucht die Verfasserin auch auf jene Faktoren hinzuweisen, die das Erscheinen dieses Blättertyps in Ungarn begründen und die kurze Lebensdauer desselben erklären.

B. KOZOCSA ILDIKÓ

Az egyházi könyvtárak muzeális értékeinek restaurálása

1972-ig az egyházi könyvtárak állományának védelme, restaurálása megoldatlan volt. A mintegy 30 különféle nagyobb egyházi gyűjtemény anyagának jelentős része tudományos és tudománytörténeti szempontból fontos nemzeti érték, ezért nem közömbös a magyar könyvtárügy szempontjából, milyen állapotban van ez az anyag; fennmaradása biztosított-e? Meríthetnek-e a kutatók a gyakran felbecsülhetetlen forrást jelentő művekből; lehetővé teszi-e fizikai állapotuk a használatot, vagy ellenkezőleg: az csak további romlásukat sietteti?

Az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ egyik vezető munkatársának véleménye szerint az egyházi könyvtárak legjelentősebb problémái jelenleg „lényegében két pont köré csoportosíthatók: elhelyezés és állományvédelem. A bár lassan, de mégis gyarapodó egyházi könyvtárak raktározási gondokkal küzdenek, polcaik beteltek, nem tudják felállítani a beérkező anyagot. A legtöbbször régi épületben elhelyezett könyvtári anyag védelme sem mindig kielégítő, itt-ott különféle károsodás észlelhető, pl. szú, penészedés, s még mindig nincs kellően megoldva a kötetek, elsősorban a számon tartott értékek: kódex, ősnyomtatvány stb. restaurálása."[1]

Bár e vélemény a katolikus gyűjteményekre vonatkozik, tapasztalatunk szerint jellemző a többi egyházi anyagra is és meggyőződésünk, hogy vannak könyvtárak ahol még rosszabb a helyzet.

Mivel a restaurálással járó költségek az egyházak anyagi teherbíró képességét meghaladják és megfelelő szakemberekkel sem rendelkeznek, az állam a kulturális tárca terhére, a gyűjtemények legértékesebb anyagának restaurálására 1972 óta rendszeresen folyósított összegeket biztosít. A munka az Országos Széchényi Könyvtár, az Országos Levéltár és az Iparművészeti Múzeum restauráló műhelyében 1973-ban indult meg. Kevés azonban a jól képzett, megfelelő szakmai gyakorlattal rendelkező szakember és kevés a műhelyek kapacitása.[2]

Ezeken a nehézségeken kívánt enyhíteni a Kulturális Minisztérium Könyvtárügyi Osztálya, amikor 1974 márciusában egy, majd 1975-ben egy újabb státuszt biztosított az OSzK Restauráló Laboratóriuma részére. Ezeket az állásokat gyakorlott restaurátorok töltik be, akiknek az a feladata, hogy — teljes munkaidejükben — az egyházi gyűjtemények számára végezzenek térítésmentes restaurálási munkálatokat.

[1] Kovách Zoltán: *A magyar katolikus egyházi könyvtárak jelentősége a tudományos kutatás szempontjából.* Könyvtári Figyelő Bp. 1973. 3. sz. 319.

[2] L. bővebben: Cz. Kozocsa Ildikó; *A könyv-, irat- és grafikai restaurátorképzés problémái.* Könyvtári Figyelő Bp. 1973. 3. sz. 273—283.

1973—74-ben az OSzK restaurátorai az említett formák kereteiben mintegy 50 kötetet restauráltak. A restaurálás sorrendje a következő szempontok szerint történik: 1. belső érték szerint (kódexek, ősnyomtatványok, unikumok, RMK anyag); 2. a veszélyeztetettség foka szerint (a rovar, penészgomba által fertőzött, vagy más okból igen sérült dokumentumokat előbbre kell sorolni); 3. kötéstörténeti érték szerint (elsőbbséget biztosít a rendkívüli értékű, muzeális jellegű, egykorú kötéstábla).

A restauráláson túl segítséget kell nyújtani a gyűjteményeknek a megelőző állományvédelem terén is. Az OSzK a Gyűjteményi Központokon keresztül körlevelet juttatott el a könyvtárakhoz amely körvonalazza, mit kell tenniök a könyvtárosoknak, ha az állományban rovar- vagy penészgombafertőzést észlelnek. Ilyen esetekben az OSzK műhelye konkrét segítséget is nyújt: megszervezi az anyag fertőtlenítését.

A kézirat vagy nyomtatvány restaurálását a kötéstábla megrongálódása, a könyvtest fűzésének felbomlása, a levelek fertőzöttsége vagy egyéb okok folytán bekövetkezett sérülései, csonkulásai teszik szükségessé. Ha a kötés egyik vagy mindkét táblája leszakadt a könyvtestről — ez fatáblás könyveknél gyakran előfordul —, semmi sem védi többé a könyvet; ellenkezőleg, a sérült fatáblák csúszkálva a könyv első és utolsó ívén, a címlapot összegyűrik, beszakítják. Ha a tábla kettéreped, ez a veszély fokozottabban jelentkezik. A kötéstábla fertőzöttsége, többnyire rovaroktól (kenyérbogár, szűcsbogár, múzeumbogár stb.) vagy penészesedése szintén veszélyt jelent a könyvtestre: a rovarok a könyv gerincét támadják meg először, az ott található ragasztóanyaggal táplálkozva, majd a bőrborítást lyuggatják át, végül a könyvtestbe is behatolnak és azt károsítják. A penészgomba is gyorsabban terjed a papíranyagra, pergamenra, ha azt könyvtábla már nem védi.

Tehát a dokumentum védelmének érdekében elsőrendűen fontos a könyvtáblák restaurálása. De fontos ez azért is, mert köztudott, hogy a könyvek kötései igen gyakran művészettörténeti értéket képviselnek.

Bár nem törekszünk arra, hogy a restaurálandó kötetet mindenképpen szétfejtsük, ez néha szükséges, akár a kötés tökéletesebb rendbehozatala érdekében, akár azért, mert a munka során a táblákból bélésként alkalmazott kézirat- vagy nyomtatványtöredékek kerülnek elő. A töredékeket mindig szétválasztjuk, jól látható módon visszahelyezzük a kötésbe, vagy mellékeljük a könyvhöz. A restaurálás menetét megfelelően dokumentáljuk: a kötetről restaurálás előtt és után fényképfelvételek készülnek, ha szükséges munkamenet közben is. Részben azért, hogy a jövő restaurátora tudja majd, milyen anyagokkal dolgoztunk, de azért is, mert az eredeti bekötési mód, a technikai és technológiai részletek igen fontosak lehetnek a dokumentum korának, keletkezési helyének megállapítása szempontjából. A kutató sok mindenre következtethet abból, milyen a fatáblák kiképzése, az oromszegő szalag, a bordazsinórt hogyan erősítették a táblákhoz stb.

A restaurátor lelkiismeretes munkájával a kutatást szolgálja mind e részletek felderítésével, mind a táblákban rejtező — gyakran rendkívüli ritkaságokat őrző kézirat- és nyomtatványtöredékek feltárásával. Elsősorban azonban azzal, hogy az idő és hányattatás, nemegyszer az emberi gondatlanság következtében megrongálódott, ezért funkcióját betölteni már nem képes tudományos és tudománytörténeti értékkel bíró emlékeket újra a tudomány szolgálatába állítja.

Az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló Laboratóriuma által 2 év alatt restaurált kéziratok és könyvek igen nagy változatosságot mutatnak, mind a

dokumentumok jellege, megjelenési formája, mind a munka során jelentkezett feladatok, problémák tekintetében. A következőkben bemutatunk néhányat közülük.

1. A kódexek sorában mint egyik legszebbet említhetjük meg a *Boldogasszony imakönyvet*, amelyet az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őriz. A minden oldalon dúsan és igen szépen illuminált kódex a XV. század végén keletkezett. A miniatúrák színei ma is épen ragyognak. A bejegyzésekből kitűnik, hogy a kéziratot Simor János esztergomi hercegprímás 1884-ben Belgiumban, Liège-ben vásárolta. A kötés 1584-ben készült, ez az évszám olvasható mindkét táblán. A könyvtest kiszakadt a borítóból, a fűzés felbomlott, a pergamenlapok megvetemedtek, különösen az első és utolsó ív, amely több helyen sérült és erősen szennyezett volt. A kötés gerincrésze annyira keskenynek tűnik, hogy felmerülhet a gondolat: vajjon eredetileg is a kódex számára készült-e a kötés? Valószínűbb mégis az a feltevés, hogy a túlságosan szoros fűzés következtében szakadozott el a fűzőcérna és vált el a könyvtest a táblától.

A valamikor sötétbarna kecskebőr borítás és dús aranyozása igen megkopott, de a rárakódott porréteg is tompította csillogását. A bőrt — mivel túlságosan száraznak, törékenynek látszott — nem fejtettük le száraz állapotban, hanem előzőleg tisztítottuk, lágyítottuk, konzerváltuk, s amikor így rugalmasabb lett, lehetővé vált az óvatos lefejtés. A művelet így már nem károsította az aranyozott bőrfelületet. A tisztítás után ragyogva tűntek elő az aranyozott minták, az évszám és a feliratok. A kompozíció centrális jellegű, egyszerű, mindkét tábla egyforma: ovális középdísz — amelyet átellenes oldalakon egy-egy félig kinyílt rózsa szegélyez —, teljesen kitöltött indaszerű díszítménnyel. Középen keretbe foglalva az évszám: 1584. A négy sarokban kétkaréjos sarokdíszek ugyanolyan jellegű díszítménnyel. A tükörmezőt apró, egyforma, négylevelű virágok sokasága tölti ki. A mezőt kétsávos keret veszi körül, amelyben fejnél és lábnál arannyal nyomott négy név olvasható: *MARGVERIT LE POIVRE, MADAME DE BOVVEGNIE, MARIE DE QVAROVBE, MADAME DE ROELLE (?)*

Mivel a bőrborítás hiányos és szakadozott volt, az eredetihez hasonló színű egészbőrborításra dolgoztuk rá.

2. *A Nagyszombati kódex* (esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár)[3] magyar nyelvű kézirat, 1512—1513-ban keletkezett, kötése korabeli. A Koroknay által Virginia kötéscsoportba sorolt reneszánsz kötéstáblát harmonikus kompozíció jellemzi. A fatáblákra vont sötétbarna bőrborítás erősen elpiszkolódott felülete csak halványan engedte láttatni a gyönyörű vaknyomásos díszítést. A bőr több helyen kopott, sérült, rovarrágott volt. A gerinc két páros bordája közötti mezőben alig lehetett felfedezni egy-egy halvány díszítő vonalat a repedezett, sérült bőrfelületen. A táblákat összekapcsoló pántokról a csatok hiányoztak. Az első tábláról is hiányzott a felső csat.

A bőrborítás tisztítása, konzerválása után előtűnt a szép reneszánsz díszítés. Mindkét tábla teljesen azonos: centrális elrendezésű, középütt körbe foglalt rozettával, a sarokban kettős íveléssel keretbe foglalva stilizált virágtövek. A tükör alatt és felett négyszöges rácsdíszítés, stilizált palmettás keretelés. A gerincen indás díszítmény. A kötéstábla rendkívüli hasonlóságot mutat az Ant. 763. jelzetű, szintén e kötéscsoportba tartozó táblával[4].

[3] *Nagyszombati-kódex*, 1512—1513. MSS III. 178. L. Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. 72. l., jegyzék 129.

[4] Sz. Koroknay i. m. 88. l., jegyzék 236.

A kötésben levő, piros és barna tintával írott kéziraton ujjnyomoktól és gyertyától eredő foltok sokasága, több helyen rovarrágás nyomai. A fatábla szintén sérült, rovarrágott. A középen hasított bőrszalagokra fűzött bordák a könyvtest és a fatáblák érintkezési pontjain eltörtek. A bőrpántok végeit, valamint az ívekhez hozzáfűzött oromszegő szalagot a könyvkötő eredetileg besüllyesztette a vésett fatáblákba.

Miután a kéziratot kiemeltük a kötéstáblákból, a bőrt lágyított állapotban lefejtettük a fáról és megtisztítottuk. A szúrágott táblákba rovarirtószert fecskendeztünk, majd műgyantából és fűrészporból kevert anyaggal kiegészítettük a csonka sarkokat, szúrágott felületi részeket. A kéziratról az első és utolsó meglazult íveket leemeltük, majd radírozógéppel és vegyszerrel megtisztítottuk a portól és gyertyafoltoktól az egész kéziratot. A sérült leveleket japánpapírral restauráltuk. Kézi merítésű előzékpapírral láttuk el az első és utolsó ívet, visszavarrtuk a könyvtestre. A gerincet bőrrel leragasztottuk és e bőrcsíkokat a fatáblákra is rádolgoztuk. Az eredeti bőrborítás hiányait kiegészítettük: a gerincre új, sötétbarnára festett bőr került, a táblák hiányos éleit körülszegtük, végül a gerincre és a táblákra visszakerült az eredeti borítás, amelyet konzerváló pasztával kezeltünk. Erős kecskebőrből új bőrpántok készültek, ezekre rézcsatokat erősítettünk. Az első táblára is felszereltük az eredeti rézcsatot, a hiányzó másikat díszítetlen, de az eredetivel megegyező méretű és formájú csattal pótoltuk. Végül a kötéstábla belsejébe visszaragasztottuk a kézirattöredéket.

3. Az MS 378 jelzetű *Crescentius kézirat* 1431-ben keletkezett.[5] Az egyszerűen díszített gótikus kötéstábla csaknem teljes egészében a rovarok (kenyérbogár) martalékává vált. Az első tábla levált a könyvtestről és hosszában kettérepedt. A bordó kecskebőr borítás szintén erősen rovarrágott, csonka. A táblákon a négy-négy réz csúsztatógomb közül kettő hiányzik, valamint középről a köldökgombok. A hátsó táblához erős láncot erősített a könyvkötő. A könyv sarkait eredetileg rézpántok védték, nyolc közül csak egy volt a helyén.

A két tábla díszítése azonos: hármas párhuzamos vonalak szegélyezik. A csúsztatógomboktól kiinduló szintén hármas párhuzamos vonalak a köldökgombnál átlósan metszik egymást és a tükröt így négy háromszögre osztják. A tábla nagyon hasonlít a Hunyady József által leírt,[6] XI. táblán bemutatott Selmecbánya városi jegyzőkönyvének kötéséhez, amely 1432-ben — tehát kódexünk keletkezése után egy évvel — készült. A könyvtestet öt kettős bordára fűzték, a fehér cserzésű bőr bordapántok a 15. században szokásos módon vannak a táblákba besüllyesztve és faékekkel megerősítve.

A restaurálásnál ez esetben sem volt szükséges a könyvtest szétbontása, csak a meglazult első és utolsó ívet bontotta le a restaurátor. A levelek tisztítása és a szúrágások eltüntetése után bőrnyílásos merítettpapír előzékkel látta el az íveket és visszafűzte azokat. Az elszakadt bordazsinórokat kiegészítette bőrpántokkal, végeiket az új bükkfatáblákba az eredeti módon besüllyesztette. Bordó kecskebőrrel a könyvtestet beborította, majd az eredeti kötéstábla töredékeit tisztításuk és konzerválásuk után, visszahelyezte. Ezután következett a veretek felszerelése. A sarokvédő lemezeket és az azokat felerősítő rézszögeket, valamint a két darab hiányzó csúsztatógombot fémrestaurátor készítette el. Ugyan-

[5] Crescentius, Petrus: *Liber ruralium commodorum, 1431.* MS 378. (Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár)

[6] Hunyady József: *A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig.* Bp. 1937. 84. l., XI. t.

csak pótolni kellett a kötetet összetartó bőrpántokat és csatokat. Az első táblába a kézírásos rajzot (borona?) és tulajdonosi bélyegzőket viselő tükör visszakerült. Az előzéklap gyanánt alkalmazott pergamen kódexlapot (írás fejjel lefelé) a restaurátor tisztította, konzerválta és az eredeti módon visszahelyezte.

4. *Az MS III. 202.* 1490-ből származó latin kézirat[7] kötése is korabeli. A fatáblás, világossárga kecskebőrrel bevont könyvecske íveit három kenderzsinegből font kettős bordára fűzte a könyvkötő. A zsinegek végeit a táblán felül átvezetve faékkel rögzítette. A hátulsó tábla kettérepedt. A bőrborítás kopott, sérült. Díszítése egyszerű vaknyomás: hármas párhuzamos vonalak rombuszidomokra osztják a tükröt. A táblákat egy bőrpánt és rézcsat fogja össze. A kéziratot barna és piros tintával írták. A lapok, különösen a széleken, penészfoltosak, gyengék, néhol csonkák. A kódexet szét kellett bontani és eközben a fatáblákból érdekes lelet került elő. Az első táblára leragasztott, bejegyzéseket tartalmazó előzék versoján latin szövegtöredéket találtunk. A hátulsó tábláról lebontott előzéklap túloldalán ugyanennek a levélnek a folytatása bukkant elő. A két kézirattöredéket megtisztítottuk, összeillesztettük és kiderült, hogy a kettő egy levelet alkot.[8] A kódex röplap-előzékként alkalmazott pergamen kézirástöredék egy csíkja az elülső táblán a tükör alá volt ragasztva, a szétfejtésnél ez is előkerült. Konzerválása után — az egész szöveget jól látható módon — a kódex első lapja elé fűztük be.

A kézirat gyenge lapjait műanyagoldattal vontuk be és japánpapírral restauráltuk. Az íveket az eredeti beosztás és fűzési technika szerint felfűztük. A táblákat felerősítettük, bevontuk kecskebőrrel, majd a régi bőrborítás töredékeit eredeti helyükre visszaragasztottuk.

5. *A lövöldi Corvina*[9] is restaurálásra szorult.

Az ősnyomtatványt Mátyás király adományozta a lövöldi karthausi kolostornak. A kolostor pusztulása után (1551) néhány évvel már az esztergomi Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonába került.

Korábban Hoffman Edit és Berkovits Ilona foglalkozott a kötettel művészettörténeti szempontból. Véleményük szerint a kötés Nürnbergben készült. Sz. Koroknay Éva stiláris vizsgálatai alapján bebizonyítja, hogy a kötés távol áll a nürnbergi gótikus kötésektől.[10] A táblafelület részletmintáit összegyűjtve rekonstruálja a könyvkötőműhely bélyegzőkészletét és ennek alapján még hat olyan kötetet nevez meg, amelyek az ún. lövöldi Corvinával azonos műhelyben —Lövöldön — készültek.

Az ősnyomtatvány felső táblájának vaknyomásos díszítése gótikus elrendezésű ugyan (a felület rombusz alakú mezőkre tagolt, a metszéspontokon egy-egy rozetta), a hátsó táblán azonban már hangsúlyozottabban reneszánsz stílus érvényesül: nagyméretű köralakú középdísz, amelyből sugáralakban több párhuzamos vonal indul ki. A vonalakon egy-egy apró rozetta helyezkedik el.

A kötés elsősorban azért szorult restaurálásra, mert a nagyméretű, súlyos, veretekkel is megterhelt felső fatábla a bordáknak a nyílásban történt repedése

[7] *Agenda Passaviensis*, 1490. Ms III. 202. (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár)

[8] L. Kovách Zoltán: *III. János niederaltaichi apát levele 1491-ből egy kéziratos passaui Agenda kötéstáblájában.* (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. III. 202.) (A MKsz e számában.)

[9] Raynerius de Pisis: *Pantheologia S. Summa Universae Theologiae.* Nürnberg, 1477. Inc. I. 1. XV. (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár.)

[10] Sz. Koroknay Éva: *A lövöldi karthausi kolostor kötéseiről.* Esztergom Évlapjai. Az Esztergomi Múzeumok Évkönyve I. Bp. 1960. 25—32.

következtében — a gerincbőrrel együtt — levált a könyvtestről. A tábla kinyitása így mindig azzal a veszéllyel járt. hogy a gerincbőr tovább repedezik, szakad; a nehéz, vastag fatábla pedig a könyvtesten csúszkálva azon mind több sérülést okoz.

A sötétbarna bőrborítás több helyen felrepedt, kopott, főként a fatáblák élein és a gerincen hiányos. A szépmívű, áttört csatok és a sarokvédő veretek a felső táblán épek, a középső négyzetalakú veretnek csak a bőrbe benyomódott kerülete látszik. A hátulsó tábláról egy csúszógomb, az összekötő bőrpántok a csatokkal együtt elvesztek.

A könyvtesten sötétsárga és barna vízfoltok, penészfoltok voltak. Az első és az utolsó kettő ív fűzése felbomlott, ezeket lefejtettük a könyvtestről. A penészfoltokat fertőtlenítettük, az egyéb foltokat a papír rostjaira veszélytelen fehérítőszerrel tisztítottuk. Bőrnyílásos előzékeket készítettünk, majd az íveket hozzáfűztük a bordákhoz. A felső tábláról leszakadt öt bordapántot és a bőrből font oromszegő szalagok végeit bőrrel megerősítettük és összevarrtuk. A bordapántok végeit faékekkel erősítették hajdan a táblákhoz. Szokatlan, de igen szakszerű, gondos könyvkötői munkára vall az a megoldás, hogy a fatábla élein a kettős bordáknak megfelelő alakú domború kis tokot faragott ki a mester és ebbe bújtatta be a bordapántok végeit, majd faékkel rögzítette azokat. A restauráló munkát igen megnehezítette az a körülmény, hogy a hátulsó táblát nem szereltük le a könyvtestről. Kár lett volna ugyanis a tökéletesen jó állapotban levő bordapántok végeit kibontani a táblából és a bőrborítást lefejteni. Így hát csak a gerinc közelében levő sarokvereteket kellett levenni azért, hogy a hiányos gerincbőr alá kerülő új kecskebőr széleit rá lehessen dolgozni a fatáblákra a régi bőrborítás alá.

A táblákon látható kerek lyukak azt jelezték, hogy valamikor kenyérbogár támadta meg azokat. Biztonság kedvéért a lyukakba rovarölőszert fecskendeztünk, majd bőrporral és ragasztóval tömítettük, a bőrhiányokat kiegészítettük. A hátulsó tábla valamikor kettérepedt, de igen szakszerűen összeékelték, csak a bőrborításon látszott egy vékony törésvonal. Ezt azonban csaknem nyomtalanul sikerült eltüntetni a bőr konzerválása során.

A vereteket megtisztítottuk az oxidrétegtől, viasztartalmú pasztával bevontuk. A hátulsó táblán, a leszakadt és elveszett bőrpántoknak a bőrborítás alatt rejtező végeit kiemeltük. A kétujjnyi széles, kemény, vastag bőrdarabkákat lágyítás, konzerválás után az új kecskebőrből készült bőrpántokra rádolgoztuk. Így rekontsruálni lehet, milyen volt a díszítésük: hármas párhuzamos vonalak közötti hosszanti mezőben apró paszományminta, amely a felső tábla bélyegzői között nem lelhető fel, de a hátsó táblán a köralakú középdíszből sugarasan kiinduló vonalfajták közül az egyiknek alkotóeleme. A bőrpántokat rögzítő virágalakú rézszögekből néhány hiányzott; hasonlókat, valamint a két rézcsatot fémrestaurátor készítette el. Utóbbiak egyszerű, díszítetlen sárgarézlapocskák.

6. Az Ö. *II. 4.* jelzetű ősnyomtatvány reneszánsz kötéstábláját Koroknay a Pelagius kötéscsoportba sorolja.[11] Az e csoportba tartozó könyvek 1515—1520 között kerültek bekötésre.

[11] Psalterium. Comm. Bruno, episcopus Herbipolensis. Nürnberg, 1497, Anton Koberger. Ö. II. 4. (Győri Szemináriumi Könyvtár) L. Sz. Koroknay: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. 88. jegyzék 237.

Ősnyomtatványunk tábláinak belső keretét alul és felül váltakozó palmettasor, két oldalt rozettasor alkotja. A tükör egész felülete díszített: egyenesszárú virágtövek egymás melletti lenyomata szőnyegszerű mustrát alkot. E kötet jellegzetes képviselője a Pelagius csoportnak. A nagymértékben rovarrágott, sarkain csonka fatáblás kötés elsősorban azért került a restaurátor kezébe, mert feltételezhető volt, hogy a fatáblákban még élő rovarok vannak. Amikor a bőrborítást lefejtettük, a táblák porrá omoltak szét. A könyvtestet szétbontottuk, mert a levelek penész-, illetve vízfoltosak és sok helyütt sérültek voltak. Fertőtlenítésük, tisztításuk és restaurálásuk után az íveket az eredeti mód szerint kettősbordára fűztük. Az oromszegő zsinórokat ugyancsak hozzáfűztük az ívekhez. Új fatáblákat erősítettünk a könyvtestre: átfúrva a táblákat a bordazsineg végeit azokon áthúztuk, majd faékkekkel rögzítettük. A bőrborítás restaurálva került vissza eredeti helyére.

E kötet restaurálásánál a leghosszadalmasabb munka a levelek víz- és penészfoltjainak eltüntetése, valamint a kötést borító rovarrágta kerek kis lyukak tömítése volt. E tömítés megfelelő színűre festett bőrreszelék és ragasztóanyag segítségével történt. Az első és utolsó ív levelein is számtalan kisebb nagyobb lyukat japánpapírrostból készült masszával tüntettük el. A volt lyukacskákat most már csak a leveleket fény felé tartva lehet észrevenni.

7. A *36.988* (régi: IV. 364) jelzetű, 1512—1515 körül bekötött nyomtatvány[12] kötéstáblája a Seneca csoportba tartozik. A rovarok munkája következtében a szép reneszánsz bőrkötés sok helyen csonka, a borítás néhol — a gerincen teljesen — levált a megrongált táblákról.

A centrális elrendezésű tábla középső részén rozetta, alatta és felette a keretdísz négyszögletes rácsdíszítmény, a külső keret palmettasor. A bélyegzők néhol csupán halványan látszanak, a hátsó táblán alig kivehetőek, a gerinc díszítése pedig szinte teljesen eltünt a rárakódott patinaréteg alatt. A tisztítás és konzerválás után előtűntek a szép díszítmények: a gerincen alul és felül négyszögletes rácsdíszítmény, a közbülső bordamezőket egymásbafonódó indák sora tölti ki.

Az eredeti fatáblákat ez esetben sem lehetett újra felhasználni. A könyvtestre új fatáblák kerültek és ugyancsak új kecskebőrborításra dolgoztuk rá a konzervált, eredeti bőrt.

8. Megemlítjük még a *Muz. 32.* jelzetű kisalakú reneszánsz kötést.[13] Díszítése görgetővel készült, Koroknay szerint Magyarországon, az 1520-as években. A szúrágott, szakadozott bőrkötést lebontotta a restaurátor, az íveket tisztította, majd felfűzte. Az eredeti fatáblákat restaurálásuk után visszahelyeztük a könyvtestre.

Az utoljára leírt három kötet nem annyira a használat, mint inkább a nem megfelelő tárolási viszonyok következtében rongálódott meg. Valószínűleg hosszú ideig háborítatlanul, talán elfeledve hevertek a könyvek szempontjából nem egészséges környezetben: így történhetett, hogy e kötetek súlyos rovar-, illetve penészgomba fertőzést kaptak.

A könyvek azonban a túlzott használat következtében is megrongálódnak, ha az ember nem bánik gondosan velük.

[12] Gratianus: *Decretum*. Paris, 5. Jul. 1512. Johannes Petit et Thielemannus Kerver. 36 988, régi jelzet; IV. 364. (Veszprémi Püspöki Könyvtár). L. Sz. Koroknay i. m. 99. l., jegyzék 304.

[13] *Breviarium Praemonstratense*, 1524 (?). Muz. 32. (Esztergom, Ferences Rendház Könyvtára). L. Sz. Koroknay i. m. 72. l., jegyzék 128.

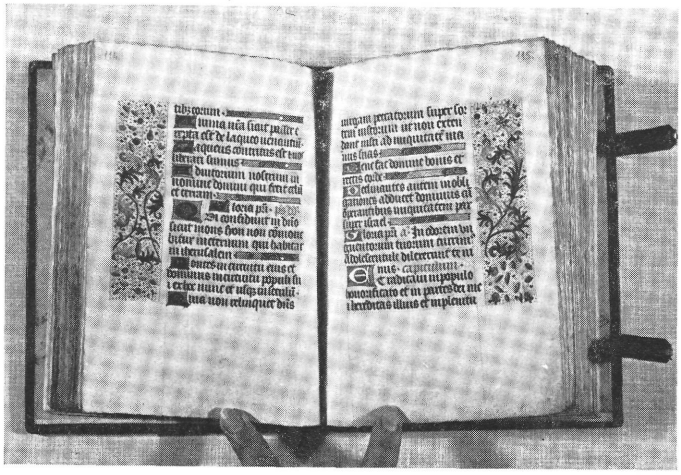

Boldogasszony imakönyv XV. sz. vége — Restaurálás után

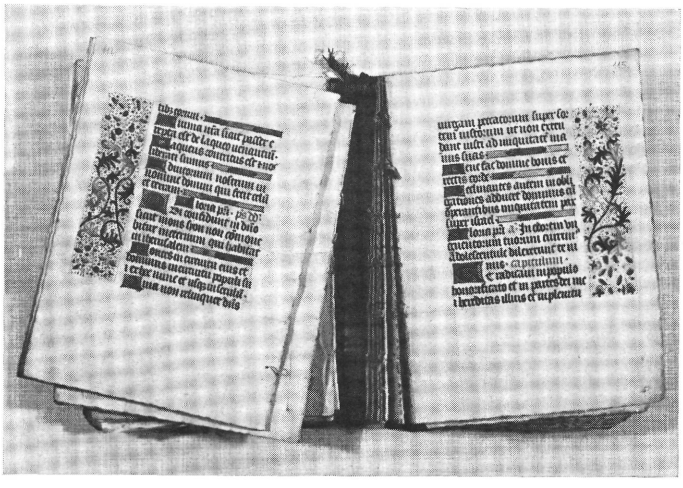

Boldogasszony imakönyv XV. sz. vége — Restaurálás előtt

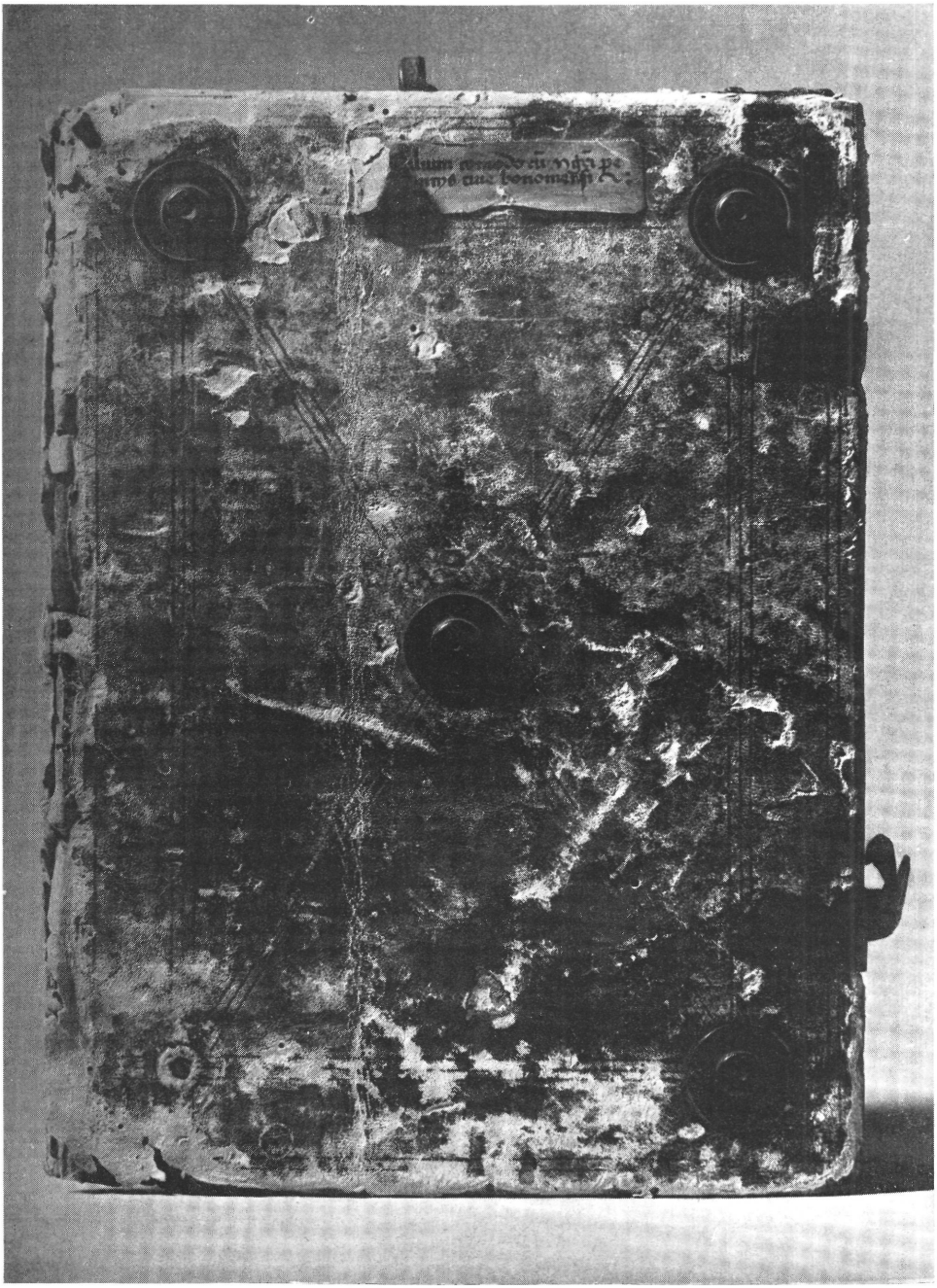

MS 378 Crescentius, Petrus: Liber ruralium commodorum, 1431. Előlap — restaurálás előtt

MS 378 Crescentius, Petrus: Liber ruralium commodorum, 1431. Előlap — restaurálás után

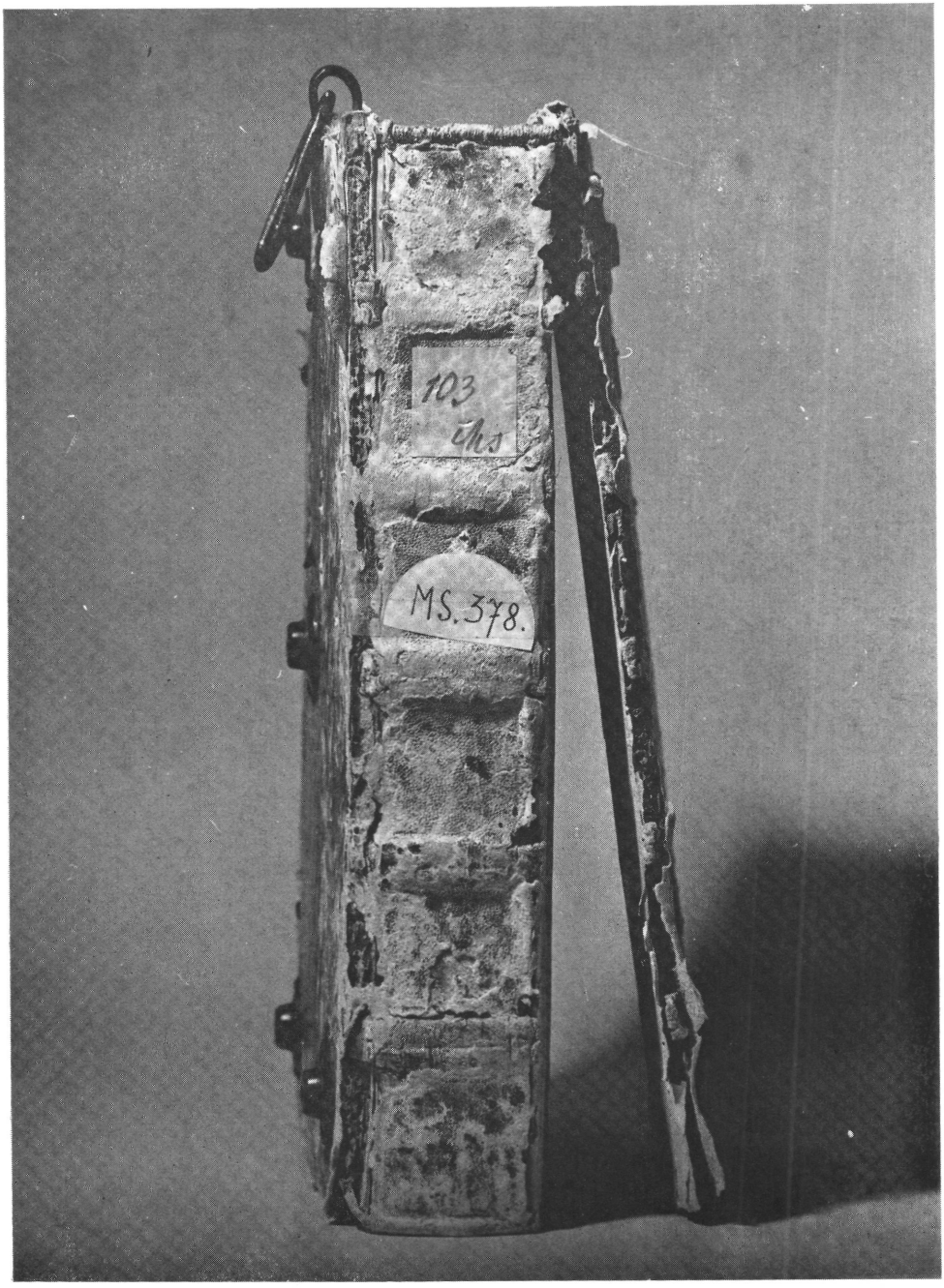

MS 378 Crescentius Petrus: Liber ruralium commodorum, 1431. — A kötés gerince restaurálás előtt

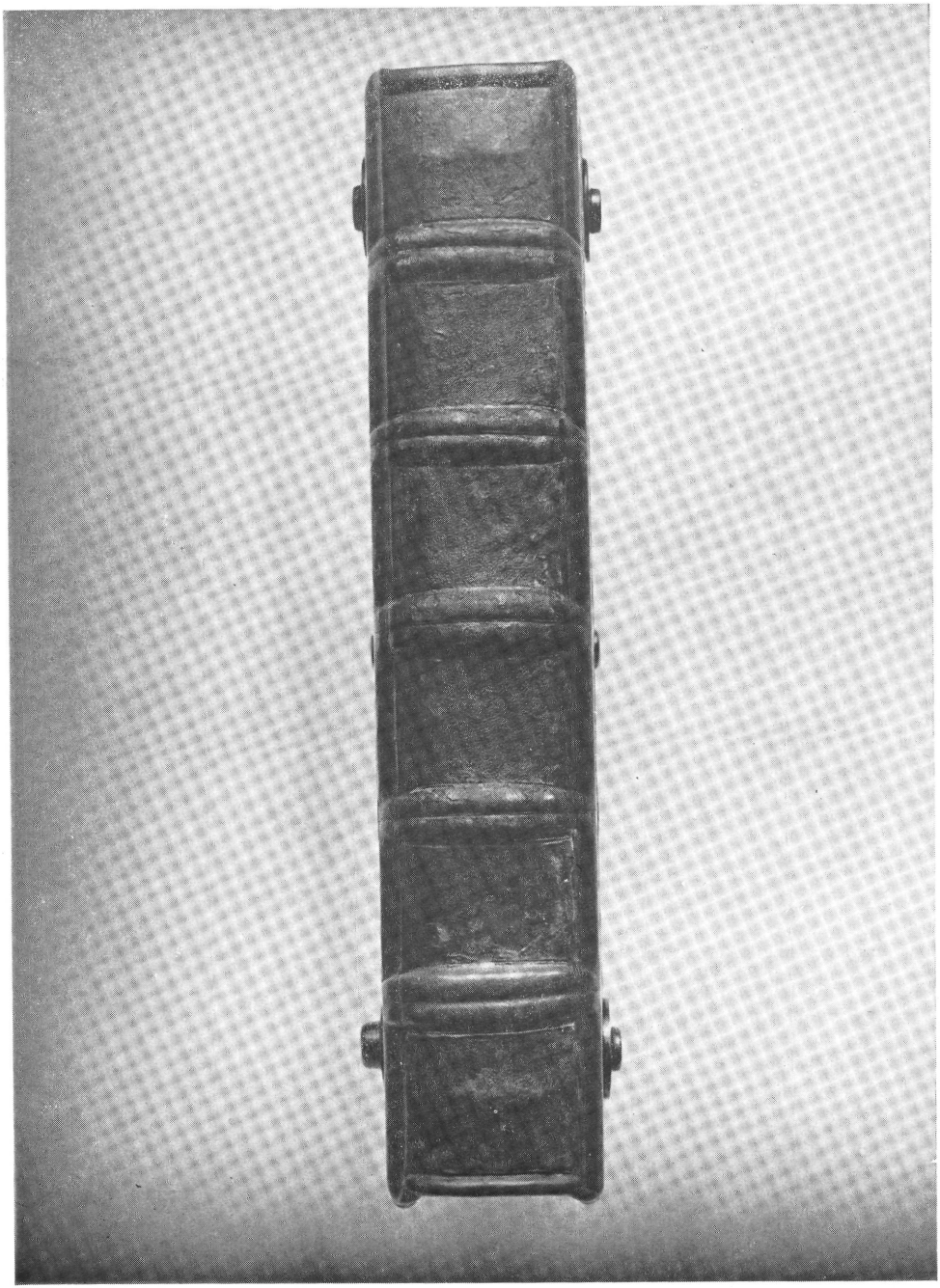

MS 378 Crescentius Petrus: Liber ruralium commodorum, 1431. — A kötés gerince restaurálás után

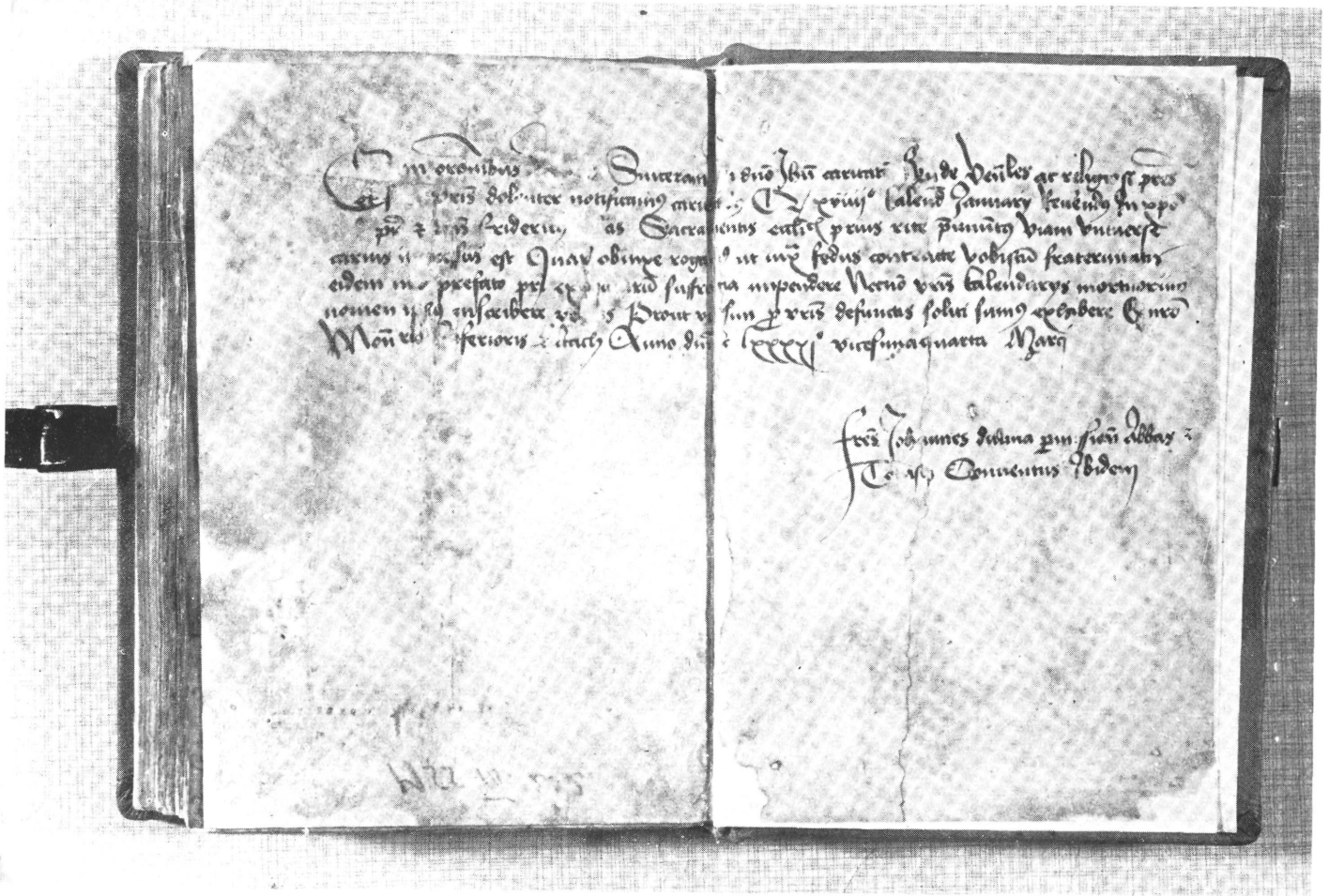

MS III. 202 Agenda Passaviensis, 1490. — A kézirat kötéstáblájából előkerült és a restaurálás után visszahelyezett, 1491-ben keltezett levél

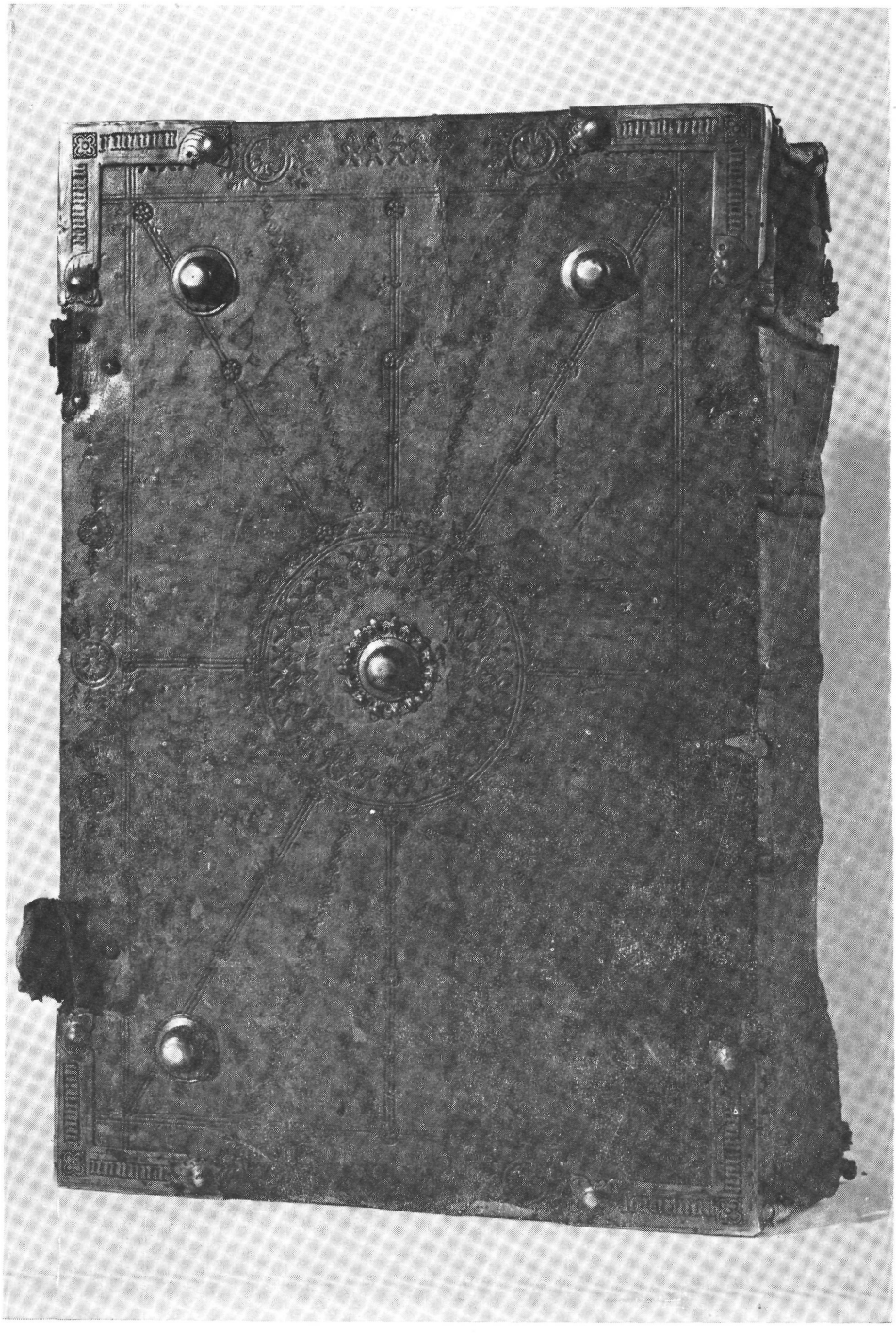

Inc. I. 1. XV. Raynerius de Pisis: Pantheologia ... Nürnberg, 1477 — A lövöldi Corvina hátlapja, restaurálás előtt

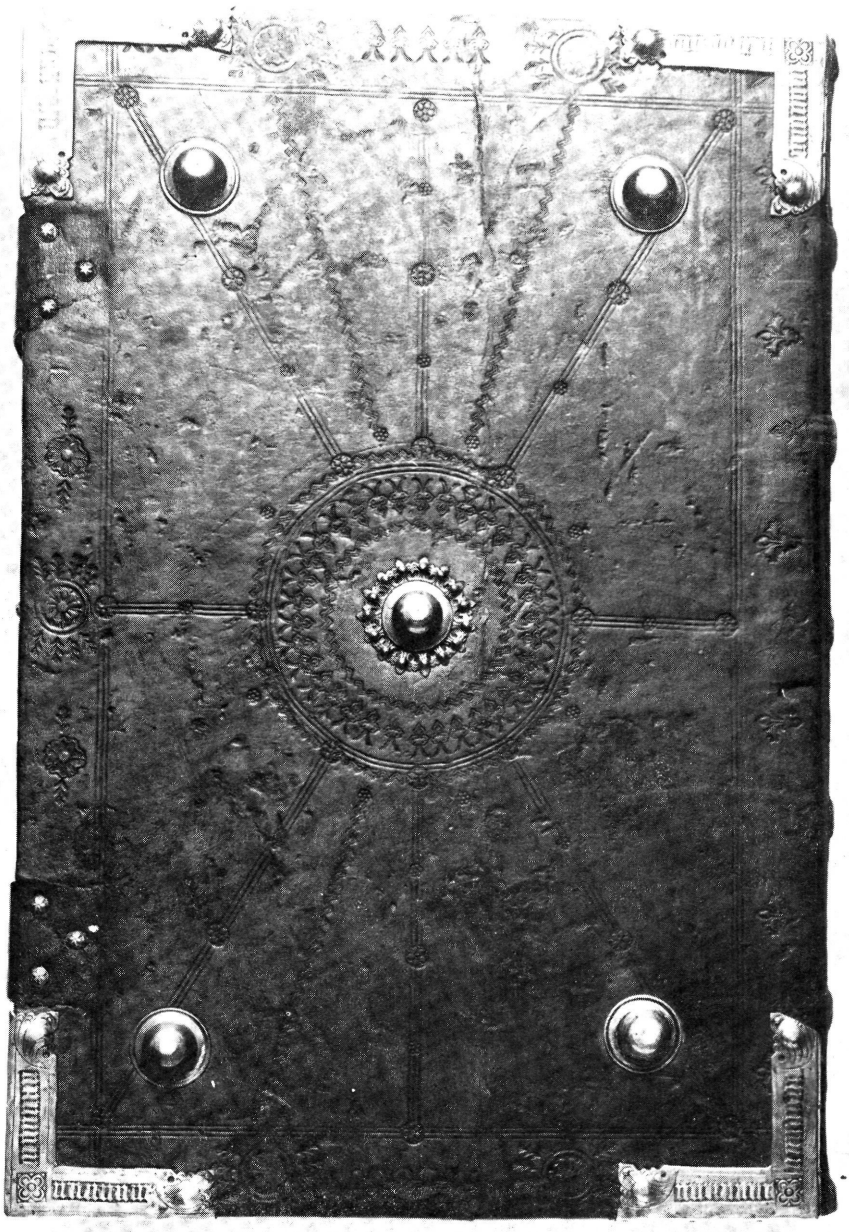

Inc. I. 1. XV. Raynerius de Pisis: Pantheologia ... Nürnberg, 1477 — A lövöldi Corvina hátlapja, restaurálás után

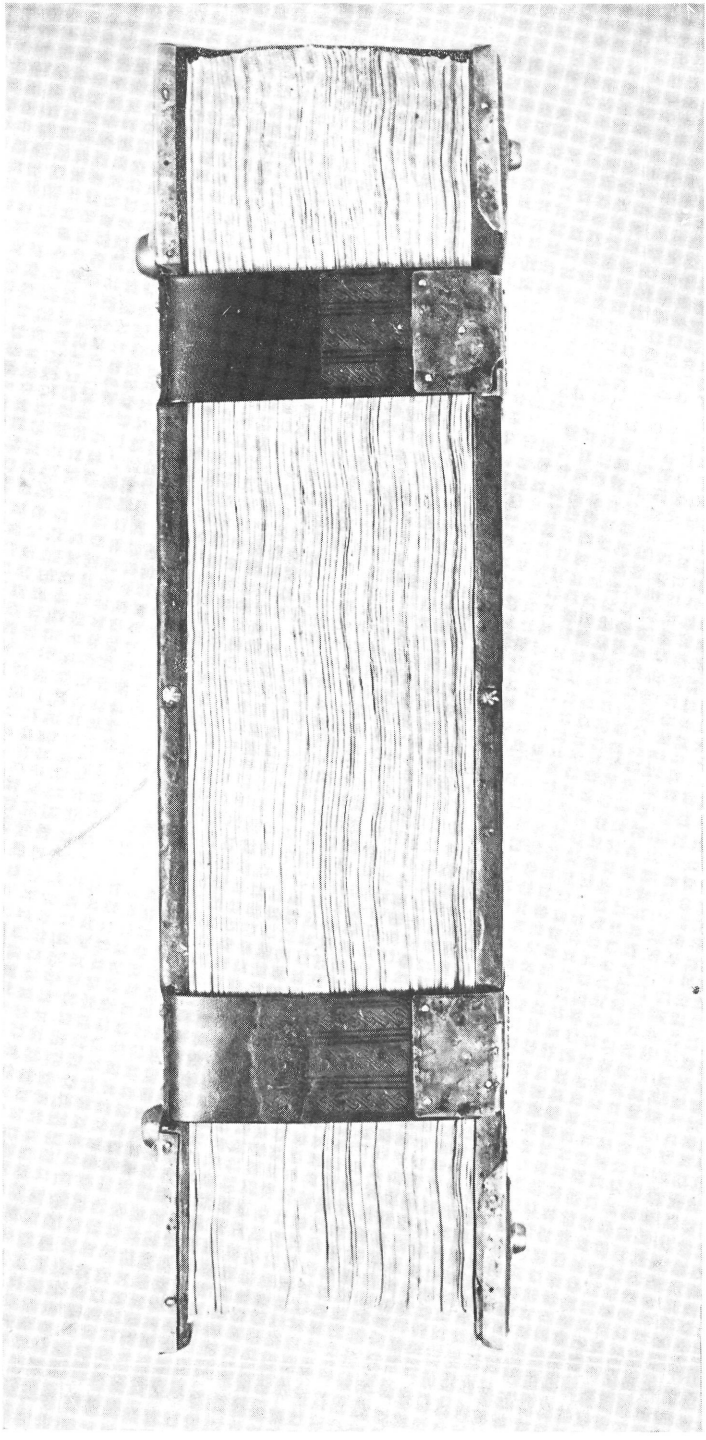

Inc. I. 1. XV. Raynerius de Pisis: Pantheologia . . . Nürnberg, 1477 — A lövöldi Corvina restaurálása során előkerült bőrpántmaradványok

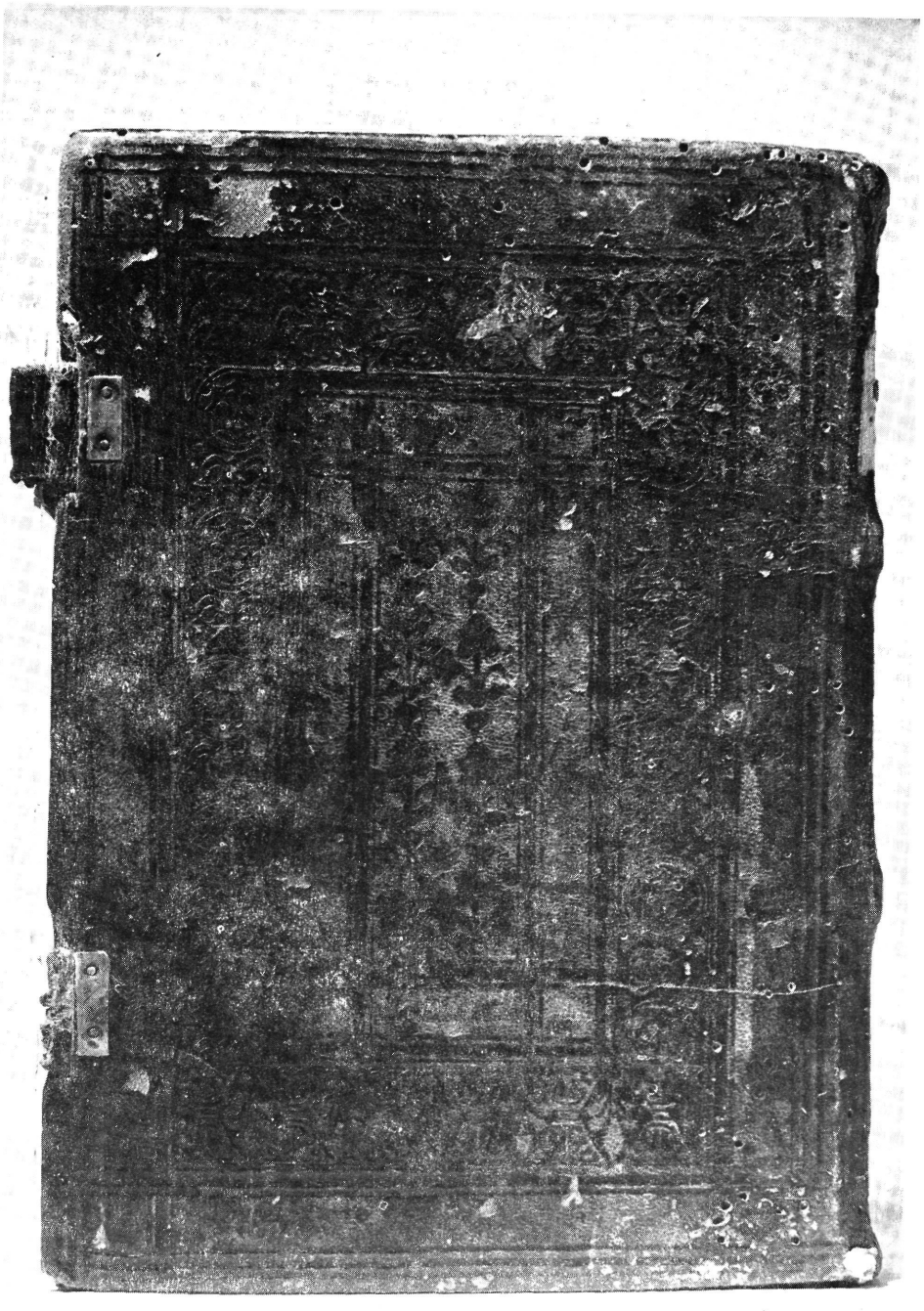

Ö. II. 4. Psalterium, Nürnberg 1497. — Hátlap, restaurálás előtt

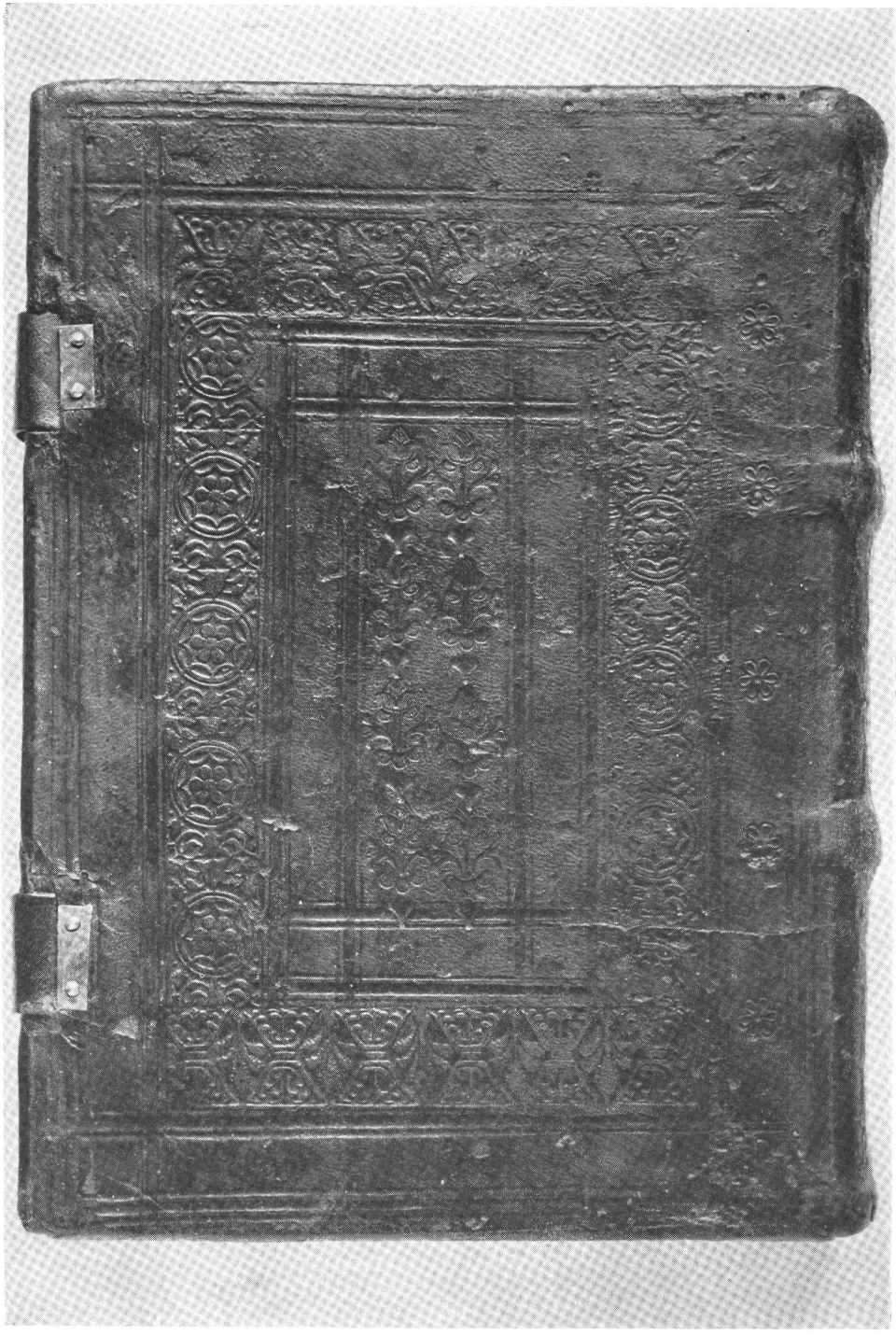

Ö. II. 4. Psalterium, Nürnberg 1497. — Hátlap, restaurálás után

36.988. Gratianus: Decretum. Paris, 1512. — A kötés gerince restaurálás előtt

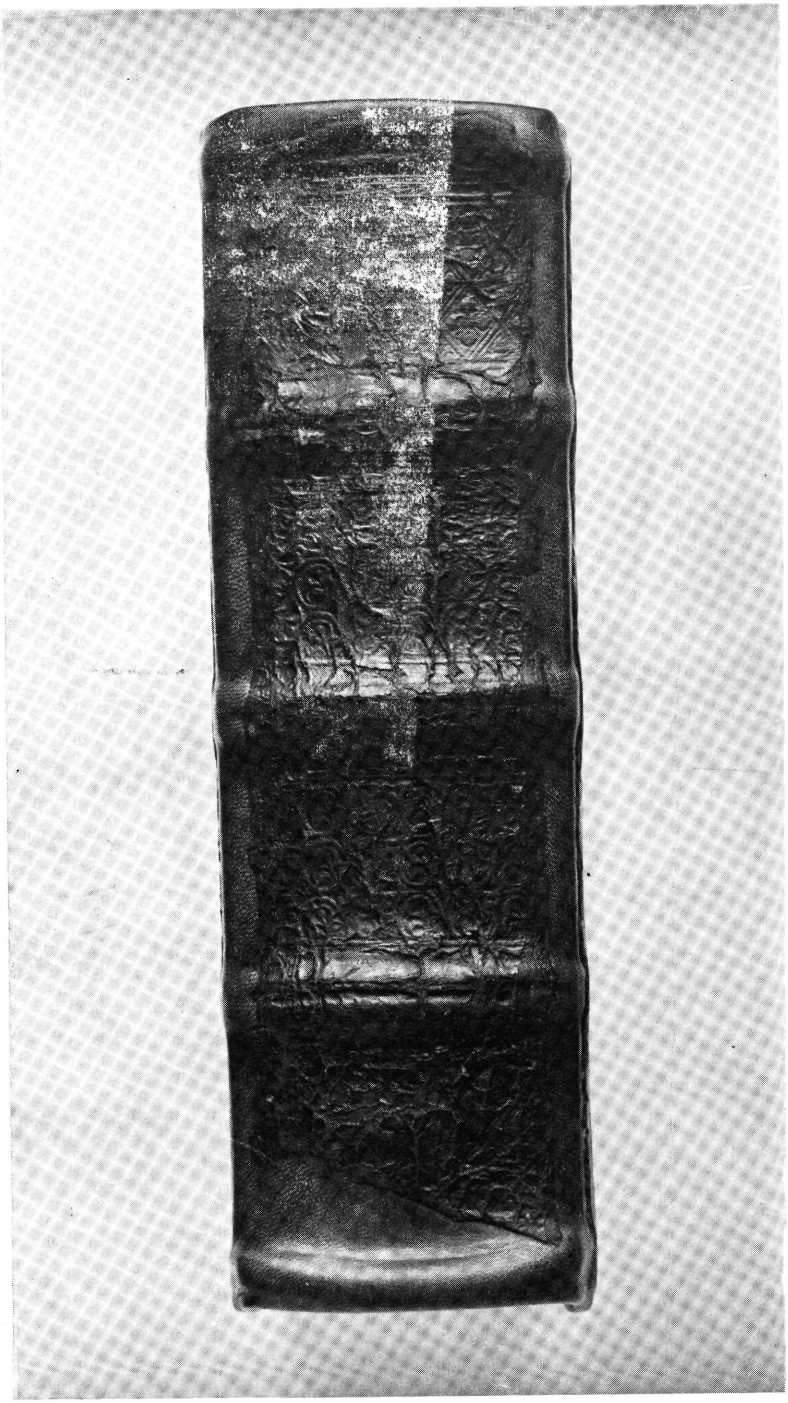

36.988. Gratianus: Decretum. Paris, 1512. — A kötés gerince restaurálás után

RMK I. 137. Huszár Dávid: A keresztyén hitről való tudományok rövid ... Pápa, 1577. — Restaurált levelek

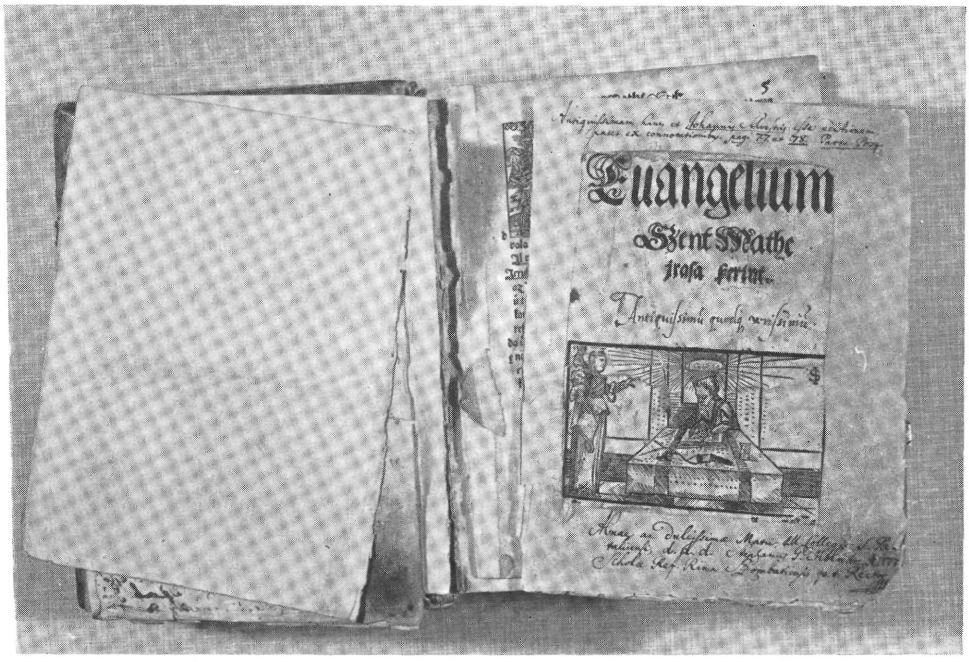

M 39. Sylvester János: Uy Testamentum magyar nyelwenn, Ujszighetben, 1541. — Címlap restaurálás előtt

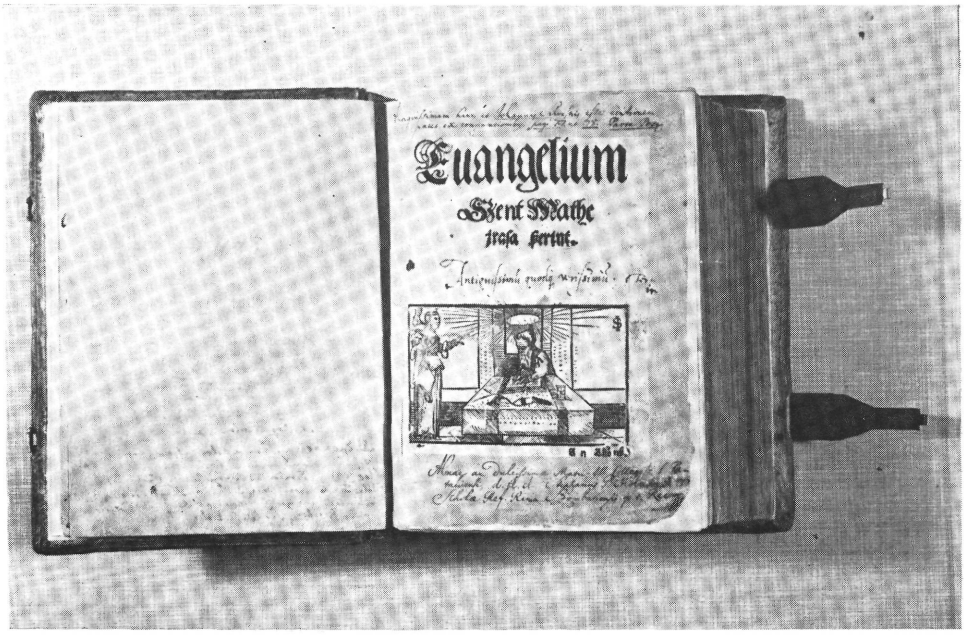

M 39. Sylvester János: Uy testamentum magyar nyelwenn, Ujszighetben, 1541. — Címlap, restaurálás után

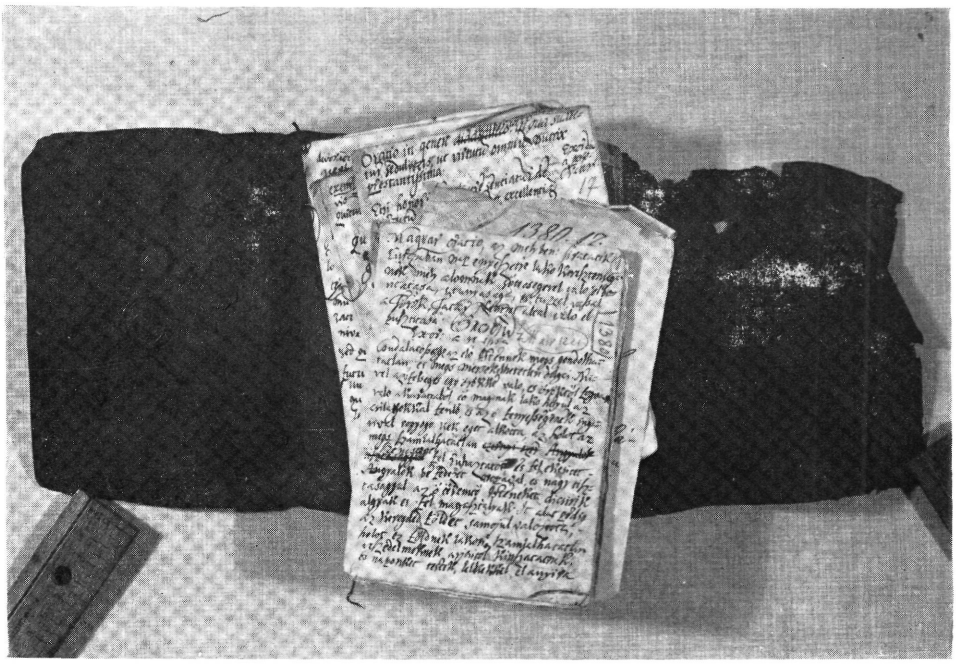

Bethlen Ferenc jegyzőkönyve, 1684—1685. — A kézirat restaurálás előtt

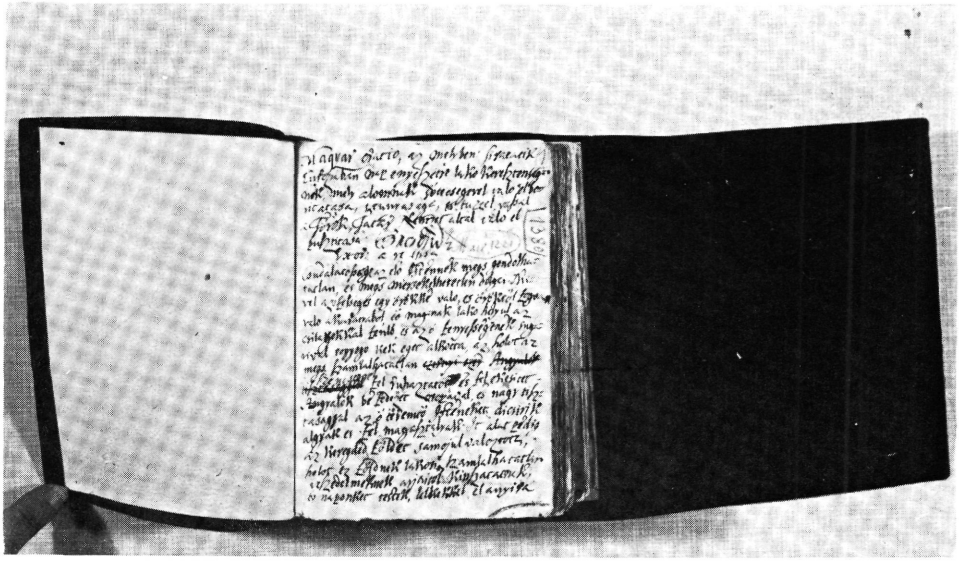

Bethlen Ferenc jegyzőkönyve, 1684—1685. — A kézirat restaurálás után

Fábri Gergely naplója, 18. sz. — A penészes kézirat restaurálás előtt

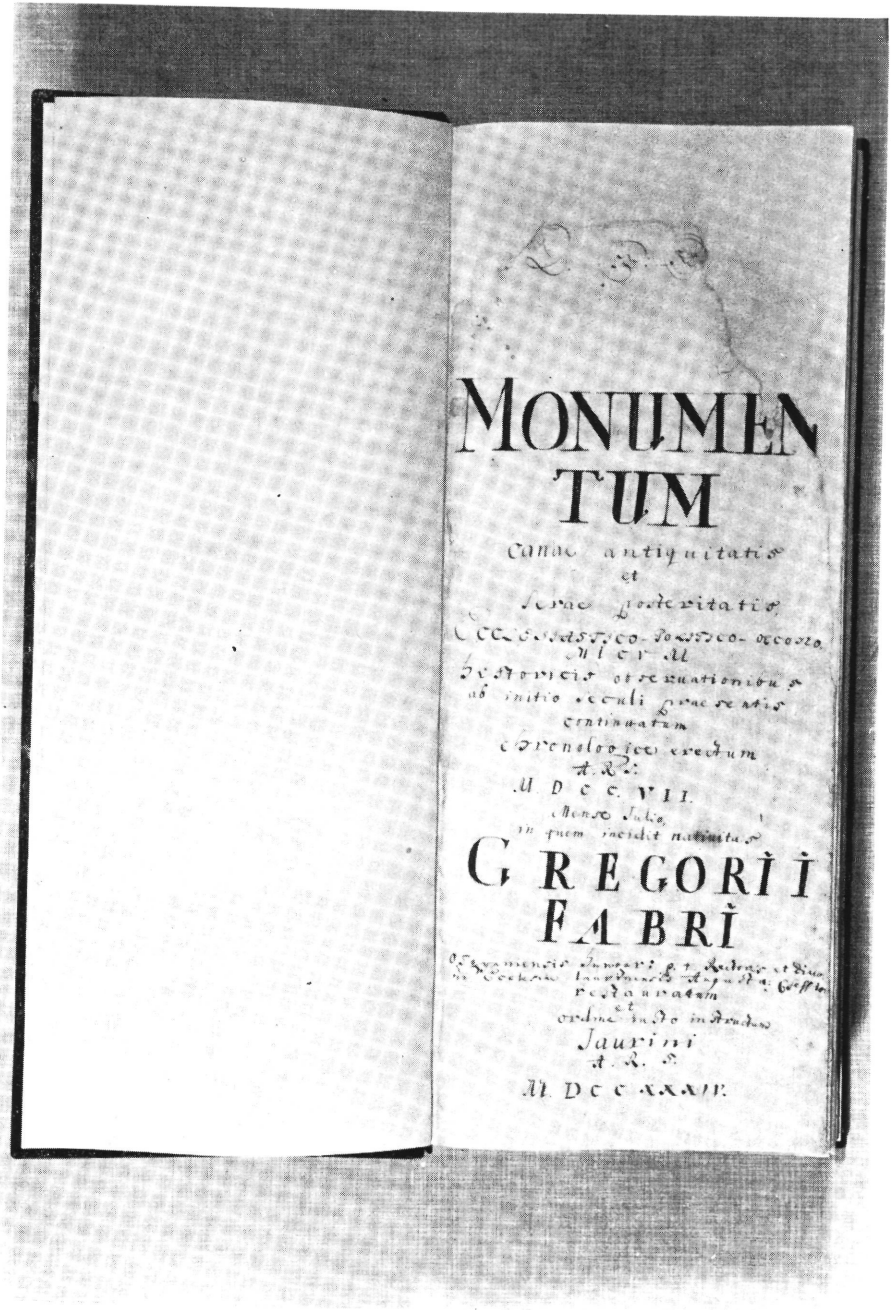

Fábri Gergely naplója, 18. sz. — A kézirat restaurálás után

9. Sokat forgathatták például az *RMK I. 137.* jelzetű, 16. századi pápai nyomtatványt, az ún. *Heidelbergi Káté*-t.[14] Az egyszerű vaknyomásos vonalakkal keretelt sárga kecskebőrborítás megkopott, a lapok elrongyolódtak, nedvesség következtében az első ívet a penészgomba is megrongálta. Valaki zsírpapírral és bélyegragasztóval át is ragasztott néhány oldalt, hogy a könyvecskét újra használhatóvá tegye. E nem szakszerű ragasztásokat csak meleg vízzel lehetett leoldani, azonban a papiros annyira gyenge megtartású volt, hogy a vízben apró darabokra mállott volna. Ezért először egy vízben nem, csak alkoholban oldódó műanyagoldattal (Regnal S 1) vontuk be majd vékony, átlátszó japánpapírt borítottunk rá. Száradás után már bátran meleg vízbe helyezhettük a lapokat. A zsírpapírrétegek gyorsan leváltak, de a műanyagragasztóval kasírozott japánpapír összetartotta a gyenge, szakadozott leveleket. Ezután kiegészítettük, restauráltuk azokat, végül alkohollal leoldottuk a japánpapír réteget, amely csak ideiglenes védelmül szolgált. A gyakori használat következtében elpiszkolódott leveleket még enyhén lúgos jellegű tisztító oldatban meg kellett mosni, majd a papír elvesztett enyvező és töltőanyagát pótoltuk az említett műanyagoldat hígított rápermetezésével. A könyv restaurálása ezután a szokott módon folytatódott.

10. Sokat olvasgatták az RMK I. 329—330. jelzetű, 16. századi, Debrecenben nyomtatott[15] könyvecskét is. Nem korabeli félbőrkötése szétszakadt, felső táblája levált, ennek következtében a műből néhány levél elveszett. Egészen elfeketedett első leveleit zsír- (vagy olaj-) foltok borították. E foltokat szerves oldószerekkel távolítottuk el, majd az egész kötetet enyhén lúgos oldatban mostuk, a szokott módon restauráltuk és egyszerű egészbőr kötéssel láttuk el.

11. Az *SS 162.* jelzetű, (RMK III. 238) 16. századi velencei nyomtatványnak[16] igen hányatott sorsa lehetett. A szép reneszánsz kötés Koroknay szerint Magyarországon készült. A sötétbarna bőrön vízszintes vágások nyoma látszott, a gerincről a bőr leszakadt, csonka, a hátulsó tábláról is hiányzott a borítás jelentős része, nedvesség-, penész- és sárfoltok fedték. A vaknyomással készült díszítést csak a tisztító és konzerváló munka után csodálhattuk meg. Az első és hátsó tábla egyforma: a belső keretben középen egyenes szárú virágtövek egymás alatti sora, majd négyszögű rácsdíszítmény keret következik, a gerinchez legközelebbi mezőben két-két ötkaréjos virágbélyegző helyezkedik el.

A könyvtest maga is megszenvedte a hányattatást: a levelek piszkosak, vízfoltosak, sérültek. Minden egyes lapot tisztítani és restaurálni kellett.

12. Az *M 39* jelzetű, SYLVESTER-féle Újszövetség 1541-ben jelent meg.[17] A fatáblákra vont világossárga disznóbőrkötés szinte megfeketedett a sok kéz nyomától. A felső táblán a tükröt figurális díszítmény tölti ki: Krisztus a kereszten. A hátulsó táblán a feltámadt Krisztus, lábainál a halált megszemélyesítő csontváz. A tükröt apró virágkelyhekből alkotott keret veszi körül, ezen kívül

[14] HUSZÁR Dávid (ford.): *Az kerestyén hitről való tudománnak rövid... sommáia.* Pápa, 1577. RMK I. 137, RMNy 395. (Pápa, Dunántúli Egyházkerület Könyvtára).

[15] [Evangéliumok és epistolák. Debrecen, 1574.] [Fons vitae. Az életnek kútfeje. Debrecen, 1574.] RMK I. 329—330, RMNy 337 A, 337 B. (Debrecen, Tiszántúli Egyházkerület Nagykönyvtára).

[16] *Ordinarium Strigoniense.* Venezia, 1520. Lucantonius de Giunta, exp. Urbani Kaym librarii Budensis. SS 162, RMK III. 238. (Sárospatak, Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára). L. Sz. KOROKNAY i. m. 97. l., jegyzék 296.

[17] SYLVESTER János; *Uy Testamentum magyar nyelwenn.* Újszighetben, 1541. M 39, RMK I. 15, RMNy 49 (Sárospatak, Tiszántúli Egyházkerület Nagykönyvtára)

csigavonalban végződő „s" alakú levélfonadékból álló keretelés következik, majd hármas párhuzamos vonalak zárják le a tábla széleit. A keresztdíszítések mindkét táblán azonosak.

A címlap és a következő néhány levél kiszakadt a könyvtestből. A címlap szélei beszakadoztak, valamikor merítettpapírral körülragasztották, majd e szegélyre kézírásos bejegyzések kerültek. Az első négy lap elveszett, ezeket kézírással pótolták. A 6—7—8. lapok helyett üres merítettpapírt fűztek a könyvtesthez. A mű vége is csonka.

A kötetet a kötés lebontása nélkül restauráltuk. A bőrt csupán a hátsó tábláról és a gerincről emeltük le, így hozzáférhettünk a gerinchez és visszafűzhettük a bordákhoz a restaurált és előzékkel ellátott első és hátsó ívet. Ugyancsak a könyvtest megbontása nélkül tisztítottuk — radírozógéppel — az ujjnyomoktól piszkos leveleket.

13. A restaurátornak is ritkán kerül kezébe olyan kötésborító, mint amely Bethlen Ferenc *jegyzőkönyvét* borítja.[18] Tábla nélküli puha egészbőrborítása t.képpen egy hosszú bőrcsík, amelybe a kéziratot belegöngyölték és az íveket hozzávarrták a bőrhöz. Ez a könnyű kis könyvecske zsebben is hordható volt. Fűzése azonban a használat következtében felbomlott. Először vászoncsíkra fűztük fel az íveket, majd a bőr konzerválása és kiegészítése után az eredeti módszer szerint ráfűztük a bőrre is.

14. Az *RMK 114.* jelzetű, 1574-ben nyomtatott könyvön ugyancsak meglátszik hányatott sorsa.[19] A magyaros virágmotívumokkal díszített disznóbőrkötés világos színe sötétre változott az idők folyamán. A táblák elvesztek. A könyvtestet csak néhány öltés fűzi a gerincborításhoz. A vastag könyvtest gerince homorúvá vált. A mű elejéről 98 oldal hiányzik, másutt is hiányos. A levelek piszkosak, vízfoltosak, csonkák, gyűröttek. A restaurátornak az egész könyvtestet szét kellett fejtenie és a leveleket meg kellett mosnia, majd restaurálnia. A kötésborítás megtisztítása után láthatóvá váltak a díszítmények: a tükörben középen ovális alakú arabeszk, a négy sarokban stilizált tulipánok. A tükröt a következő keret veszi körül: hajlított indafonatok között virágok és gránátalmák. A külső keretben „s" alakú szirmok között stilizált kehely.

15. *Fábri Gergely naplója*, 18. század második feléből származó kézirat.[20] A kéziratot nedvesség következtében súlyos penészgomba fertőzés érte. A papírtábla levált a könyvtestről, az ívek lapokra estek szét. A felső sarkok végig csonkák voltak. A papír anyaga annyira meggyengült, hogy bármilyen óvatos kezelésnél is minden érintésre kisebb-nagyobb darabok váltak le róla.

A leveleket külön-külön szűrőpapírra helyezve vattával óvatosan megtisztítottuk a durvább szennyeződéstől, majd minden lapra fertőtlenítőszert tartalmazó műanyagoldatot porlasztottunk szórópisztoly segítségével. Ezután már kézbefoghattuk a kéziratot annak károsodása nélkül. Következett a csonka levelek kiegészítése. Majd az íveket felfűztük és új félbőrkötéssel láttuk el.

[18] *Bethlen Ferenc jegyzőkönyve.* Kézirat, 1684—1685. Jelz. nélk. (Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Könyvtára)

[19] Kulcsár György: *Postilla.* Alsólindva, 1574. RMK I. 114, RMNy 334. (Kecskemét, Református Egyházközség Könytára)

[20] *Fábri Gergely naplója.* Kézirat, 1778 előtt, jelz. nélk. (Nemeskéri Evangélikus Egyházközség Könyvtára).

ILDIKÓ, B. KOZOCSA

Restaurierung seltener Exemplare der kirchlichen Bibliotheken

Seit 1972 sichert das Ministerium für Kultur finanzielle und fachliche Unterstützung für die Restaurierung seltener Exemplare in kirchlichen Bibliotheken, die durch ihren hohen Wert als Schatz der Nation gelten. Überdies gewährleistete das Ministerium 1974 einen, und 1975 noch einen Status der Széchényi Landesbibliothek mit der Bestimmung dass zwei fachkundige Restauratoren im Laboratorium der Bibliothek Manuskripte und Drucksorten der Kirche kostenlos restaurieren.

Die Verfasserin des Aufsatzes — Leiterin des Laboratoriums der Széchényi Landesbibliothek — berichtet über die zweijährige Arbeit der Restauratoren — 1973 bis 1974 — die Restaurierung von fünfzehn Buchraritäten hohen Wertes. Die Zeit der Entstehung der behandelten Werke — meistens das XV bis XVI Jahrhundert — wird angegeben, ausserdem wird auch über die kunstgeschichtlichen und stilarischen Kennzeichen der Einbandtafeln, den Zustand der Bücher, die Beschädigungen derselben, und die wahrscheinlichen Ursachen der Beschädigungen berichtet.

Die Restaurationsarbeiten sind ausführlich beschrieben. Die dabei verwendeten Materialien sind ebenfalls mit der Angabe angeführt, welches derselben für welche Zwecke verwendet wurde. Sehr wertvolle Fragmente kamen nicht selten zum Vorschein, als die Bücher zerlegt und die Einbandtafeln geöffnet wurden. Dies war bei mehreren der im Aufsatz beschriebenen Werke der Fall.

Die Restauratoren denken bei ihrer Arbeit auch an die Buchrestauratoren, die Historiker des Buchs und des Einbandes der Zukunft. Auch sorgten sie dafür, dass der ursprüngliche Zustand vor der Restauration nachträglich wiederhergestellt werken kann.

Eine Anzahl Fotos illustrieren den Aufsatz und stellen die Bücher vor und auch nach der Restaurierung dar.

KÖZLEMÉNYEK

III. János niederaltaichi apát levele 1491-ből egy kézírásos passaui Agendában. (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár). A 144 levélből álló papírkézirat (jelzete Ms. III. 202.) 1935 körül került HALMOS Ignác (1853—1931) kanonok hagyatékából az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárba. A szakirodalomból már ismert; először RADÓ Polikárp figyelt föl rá és írta le röviden 1941-ben.[1] A második világháború után évekig lappangott, 1966-ban került vissza őrzési helyére, jelzetet is csak akkor kapott.

Már RADÓ Polikárp megállapította, hogy a manuscriptum nem más, mint a Passauban 1490. július 31-én Johann PETRI-nél nyomtatásban megjelent *Agenda Passaviensis* 1491-ben készült kézírásos másolata. E passaui Agenda-ból hazánkban eddig egy nyomtatott példány ismeretes.[2] Christoph von SCHACHNER passaui püspök (1490—1500)[3] rendeletére látott napvilágot a nyomtatott Agenda.

A 15—16. sz.-ban Passau és különösen Pozsony között élénk volt a kapcsolat: a pozsonyi káptalan tagjai közül többen korábban a passaui egyházmegye klerikusai voltak, így pl. SCHOMBERG György († 1486. IX. 30.) prépost, a pozsonyi egyetem alkancellárja, HITTENDORFI Miklós (1459—1479), PRECHTL Farkas (1479-től), SCHELBINGER Gáspár (1523-tól)[4] stb. Így kerülhetett esetleg hazánkba a kézirat. KNAUZ Nándor „A magyar egyház régi szokásai" c. értekezésében írja, hogy nálunk külföldi szerkönyvek (= rituálék) voltak használatban, leginkább az ország szélén, és hivatkozik DRASKOVICH György püspök 1636-os győri rituáléjának előszavára, melyben ez áll: „... Cum Episcopus Jaurinensis renuntiarer ... comperi nondum cunctos novum illud Rituale (= a Pázmány-félét) amplexos, hic veterem legendam Strigoniensem, ibi Pastorale Passaviense, alibi Salisburgense adhiberi" (Magyar Sion 5/1867/166).

1623-ban Laetare vasárnap — a bejegyzés szerint — stainachi FRANKENBURGER Sebestyén ottóvölgyi (Ottental) plébános[5] ajándékozta MURMAN Gergely ottani rektornak. Egy

[1] RADÓ Polikárp: *Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratai.* A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve az 1940/41-i tanévre. Pannonhalma, 1941. p. 124. nr. 13. — Ugyanő: *Index codicum manu scriptorum liturgicorum regni Hungariae.* U. o. p. 171. nr. 136. — Ugyanő: *Mittelalterliche liturgische Handschriften deutscher, italienischer und französischer Herkunft in den Bibliotheken Südosteuropas.* Miscellanea liturgica in honorem L. Cuniberti Mohlberg. II. Romae, 1949. p. 376. nr. 57. — Ugyanő: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum.* Budapestini, 1973. p. 479. nr. 156.

[2] Győr, Szemináriumi Könyvtár Ö. III. 2. Vö. SAJÓ—SOLTÉSZ: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I—II.* Budapestini, 1970. nr. 40.

[3] GAMS, Bonifacius: *Series episcoporum ecclesiae catholicae.* I. Ratisbonae, 1873. p. 301.

[4] RIMELY, Carolus: *Capitulum insignis ecclesiae Collegiatae Posoninensis.* Posonii, 1880. pp. 229, 257, 258, 262.

[5] NÉMETHY, Ludovicus: *Series parochiarum et parochorum Archi-Dioecesis Strigoniensis.* Strigonii, 1894. p. 577. Ottóvölgyről u. o. pp. 210—211.

későbbi, év nélküli, bejegyzés szerint a nagyszombati Szent Mihály templom katalógusába írták be.

A századok folyamán megkopott, sérült egykorú egyszerű deszkára vont barna bőrkötést 1974-ben restaurálta az Orsz. Széchényi Könyvtár restauráló laboratóriuma B. Kozocsa Ildikó vezetése alatt. A felső kötéstáblából ekkor került elő egy félbehajtott missilis (210 × 150 mm), amelynek csak a külső oldaláról tudtunk eddig, mivel ide írták be a fentebb már említett possessor-bejegyzéseket.

A niederaltaichi bencés kolostorban 1491. március 24-én írott levélben III. János apát és az egész konvent tudtul adja, hogy elődje, II. Frigyes apát 1490. december 14-én az egyház szentségeivel megerősítve meghalt. Az ismeretlen címzettnél hivatkozik a köztük fennálló imaszövetségre és kéri őket, hogy imádkozzanak érte és írják be nevét a halottak kalendáriumába, hiszen a niederaltaichiak is imádkoznak az ő halottaikért.

A 8. sz. első felében alapított niederaltaichi kolostorról tudjuk, hogy kolonizációs és missziós központ volt Cseh- és Morvaország, valamint hazánk felé is. A középkorban, a hanyatlás idején is példaképnek számított, hiszen más kolostorok 8 niederaltaichi szerzetest kértek apátjukul és velük számos, még külföldi kolostor is imaszövetségben állott.[6]

III. János apát[7] és a konvent levele nem sokkal ezután került a niederaltaichiakkal imaszövetségben álló valamelyik bencés kolostorban (talán Passau) bekötésre az ugyancsak 1491-ben másolt passaui Agendával együtt, s maradt rejtve egészen 1974-ig, az egyszerű kolostori kötés restaurálásáig.

A levél szövege itt-ott, főként a félbehajtásnál nehezen olvasható:
„Cum orationibus nostris? Sinceram a domino Johanne caritatem Rende? Venerabiles ac religiosi patres/ et fratres vestris dolenter notificamus caritati quod XVIII Calendis January Reverendus in Christo/ pater et dominus Fridericus abbas Sacramentis ecclesie prius rite premunitus viam universe/ carnis ingressus est Quare obnixe rogamus ut iuxta fedus contracte vobiscum fraternitatis/ eidem nostro prefato patri ex...? suffragia impendere Necnon vestris Calendarys mortuorum/ nomen ipsius inscribere velitis Prout ... pro vestris defunctis soliti sumus ex...? Ex nostro/ Monasterio Inferioris Altach Anno domini LXXXXI vicesima quarta Marti/ Fratres Johannes divina permissione? succedens? Abbas/ Totiusque Conventus ibidem".

Kovách Zoltán

Ki fordította Osterwald „Traité des sources de la corruption qui règne aujourd'hui parmiles chrétiens" című művét magyarra? Jean-Frédéric Osterwald neuchâteli lelkésznek, akit az ún. „ésszerű ortodoxia" egyik legjelentősebb képviselőjeként tart számon a teológia-történet, — ez az 1700-ban megjelent munkája 1745-ben Debrecenben is kiadásra került magyar nyelven, a következő címmel: *A keresztyének között ez idő szerint uralkodó sok romlottságok kútfejeiről való Elmélkedés.* A fordító nevének feltüntetése nélkül napvilágot látott mű fordítójának az irodalom Domokos Mártont, Debrecen akkori főbíráját tekinti. Hogy ez a felfogás honnan ered, s min alapszik, ma már nehéz lenne megállapítani. Petrik Géza *Magyarország bibliographiája* c. munkája (Bp. 1888—1892) csak a megjelent mű címíratát közli (II. k. 953. l.). Magam először Zoltai Lajos *Domokos Márton debreceni főbíró és kora* c. tanulmányában (Debreceni Képes Kalendárium, 1909., 63.) találkoztam ezzel a megjelöléssel bizonyító adatokra való utalás nélkül. Zoltai állítását viszont elfogadja és tovább adja Zoványi Jenő *Cikkei* (Bp., 1940.) Domokos Mártonról

[6] *Lexikon für Theologie und Kirche* 7/1962/950—951.
[7] *Monumenta Boica.* Vol.11. Monachii, 1771. 11. A niederaltaichi apátok névsora.

szóló címszavában, melyet ZOLTAI tanulmányára alapít. Kettejük tekintélyét aztán mintegy a magáéval megtoldva, RÉVÉSZ Imre minden kételkedés nélkül ezt írja *Bécs Debrecen ellen* c., DOMOKOS Lajosról szóló tanulmányában, (Bp. 1966., 20. l.): „Ostervald (így!) — művét Domokos Márton lefordította, és névtelenül 1745-ben kiadta a következő cím alatt" stb. Nem csoda, ha ezek után BENDA Kálmán — IRINYI Károly *A 400 éves debreceni nyomda* c. munkájukban a mű címe után zárójelben szintén odateszik: „Ford. Domokos Márton".

Ezzel szemben mi a valóság? SZILÁGYI Sámuelnek (1719—1785), az ifjú debreceni professzornak elhunyt kortársa és barátja Maróthi felett mondott latin nyelvű emlékbeszédének, mely nyomtatásban is megjelent a zürichi *Museum Helveticum* 1746. évfolyamában (II. rész, 249—280.), egyik jegyzetében (271—272.) ezt olvashatjuk (A szöveget magyarul idézem):

„Ide tartozik az a dolog, aminek maga Debrecen városának tiszteletreméltó tanácsa volt a kezdeményezője, ti. hogy Ostervald (így) tiszteletes Romlottság kútfejei (ti. című munkája) kinyomattassék. Hogy ezt az elhatározást a tanács milyen sokra értékelte, már abból is meg lehet érteni, hogy mikor őt (ti... Maróthit, akiről a főszöveg szól) más dolgok, amelyek vállára nehezedtek, ennek az igen szép könyvnek a fordításától elvonták (bár már a harmad részét, vagy kevéssel többet is, a francia nyelvből magyarra átültette), legott négy férfi vállalkozott önként a hátralevő munka elvégzésére, hogy a könyvet minél előbb napvilágra lehessen bocsátani. Az első volt tekintetes Domokos Márton úr, Debrecen városának bírája, aztán az igen kiváló Szeremlei Sámuel úr, első szenátor és a debreceni Kollégium gondnoka, továbbá tudós Buzinkai György úr, a város fizikusa, orvosdoktor, végül a híres-nevezetes Szilágyi Sámuel professzor úr, aki a könyv kiadását is gondozta. Az irígy sors nem engedte, hogy Maróthi kinyomtatva lássa a könyvet, ti. meghalt, mielőtt az megjelent volna".

A jegyzet az *Oratio funebris*nek ahhoz a részéhez kapcsolódik, melyben SZILÁGYI MARÓTHI teológiai felfogását, egyházi tevékenységét méltatja. Mivel a főszöveg kezdete előtt ott áll (254. l.), hogy „notas, ubi necessarium visum est, orationi adjecit" „Stephanus Hatvani de Hatvan Nobilis Hungarus", vagyis a beszédet, ahol szükségesnek látszott, jegyzetekkel egészítette ki HATVANI István, nyilván ez a jegyzet is az ő kezétől származik. HATVANI MARÓTHInak is, SZILÁGYInak is tanítványa volt, s a beszédet is ő vitte magával Bázelbe, 1746 tavaszán MARÓTHI barátjához BECKhez, aki a Museum Helveticum egyik szerkesztője volt. (A másik Johann Jacob BREITINGER zürichi professzor). Bármilyen jól tájékozott is lehetett HATVANI MARÓTHIval és SZILÁGYIval kapcsolatban, mégis fel kell tételeznünk, hogy a jegyzetek nem az ő „rögtönzései" voltak, hanem azokat még itthon megbeszélte SZILÁGYI Sámuellel, amint azt többek között a fenti sorok részletes értesültségre valló megállapításai (pl. hogy meddig jutott MARÓTHI a fordításban, ki gondozta a megjelenendő könyvet) is bizonyítják. OSTERWALD művének fordítását tehát jó harmadrészben MARÓTHI, mintegy kétharmad részben négy debreceni, ahogy ma mondanák, „vezető értelmiségi" férfiú fordította, ami nemcsak ezek vallási felfogását („ésszerű ortodoxia"), hanem a debreceni előljárók műveltségi szintjét is mutatja: szinte máról holnapra négy ember is vállalja, hogy a MARÓTHI által megkezdett fordítást gyorsan befejezze, „tiszta, világos, nyomatékos, és az egyszerűbb lelkek számára is érthető magyarsággal" (RÉVÉSZ l. i. mű, 20.).

Ezek alapján javasolom, hogy az OSTERWALD-fordítást MARÓTHI—DOMOKOS stb. jelzés alatt tartsa nyilván könyvészetünk.

TÓTH BÉLA

Csokonai könyvtárának egy kötete a prágai Egyetemi Könyvtárban. 1974 őszén alkalmam nyílt rá, hogy tanulmányozzam a prágai Egyetem Könyvtár ún. KUBELIK (SZÉLL) gyűjteményének [Knihovna Kubelikova (Széllova)] kéziratos anyagát.

Mint ismeretes, a múlt század neves könyv- és kéziratgyűjtőjének, SZÉLL Farkasnak gazdag hagyateka fogadott leányának házassága révén Prágába került. (SZÉLL [BESSENYEI] Marianne-t 1903-ban vette feleségül KUBELIK János, a világhírű cseh hegedűművész.) Az értékes gyűjtemény később KUBELIKNÉ SZÉLL Marianne adományából jutott a prágai Egyetemi Könyvtár tulajdonába, ahol különgyűjteményként kezelik.[1]

A gyűjteménynek eddig csak kéziratos anyaga részesült figyelemben a hazai filológia részéről: 1954-ben KLANICZAY Tibor 1—20. tételben 22 kéziratos kötetet, ill. köteget ismertetett belőle, majd STOLL Béla ezek közül 16-ot (18 kötetet) részletesebben tárgyalt 1963-ban közzétett bibliografiájában.[2] STOLL elhagyta KLANICZAY felsorolásának utolsó négy tételét, amelyeket maga a közlő is jelentéktelenebbnek ítélt; az „Acta Varia" megnevezésű tételt azért is mellőzhette STOLL, mivel ez a — valójában „Epistolae Variae et fragmenta" elnevezésű négy kötegnyi — gyűjtemény főként leveleket tartalmaz, bár akad benne kéziratos versgyűjtemények töredéke is.

Nem lehet most itt célunk, hogy a KUBELIK (SZÉLL) gyűjtemény kéziratos anyagának 128 tételét akárcsak vázlatosan is ismertessük, bár a XVIII. századi kutatások szempontjából ez is elodázhatatlan feladat. Csupán jelezni szeretnénk, hogy a gazdag gyűjtemény elsősorban a XVIII. századi hazai történetre, különösen a debreceni Kollégium életére vonatkozóan tartalmaz értékes anyagot, ami érthető is, ha tudjuk, hogy SZÉLL Farkas atyja, SZÉLL Sámuel 1810-től Debrecenben tanult, s föltehetően nagyapja, SZÉLL György ref. lelkész is már ott végezte a főiskolát. SZÉLL Sámuel mint a poétai osztály köztanítója költőként is hírre emelkedett: többek között FERENCZY István Csokonai-szobrának Debrecenbe érkezését latin és magyar nyelvű ódával ünnepelte;[3] számos kéziratos verse található a Kubelik (Széll) gyűjteményben. Kívüle számos ismeretlen verssel szerepel itt CSOKONAI poézis-oktatója, (HÁLÓ) KOVÁCS József is, aki az ismertetésekben is sajnálatosan összekevertetik a dunántúli CSOKONAI-epigonnal, a pátkai „rímkovács" KOVÁCS Józseffel. Mivel SZÉLL Farkas anyai ágon testőrírónk családjával, a BESSENYEI családdal volt közvetlen kapcsolatban (anyja BESSENYEY Anna volt), érthető, hogy a BESSENYEI családról, s közvetlenül BESSENYEI Györgytől is több mű található a kéziratgyűjteményben.

SZÉLL Farkas egy ideig, 1895-től a debreceni Csokonai-Kör elnöki tisztét is betöltötte, s talán ezzel magyarázható, hogy CSOKONAIra vonatkozóan is gazdag anyaggal rendelkezik gyűjteménye.

Az egykorú kiadatlan, ismeretlen versek és prózai művek mellett több teológiai, protestáns egyháztörténeti mű található a kéziratok között, s az eredeti művek mellett akadnak benne kevésbé értékes másolatok is, pl. GYŐRI Mihály könyvekből, hírlapokból egybemásolt kötetei vagy BUDAI Ézsaiás, GÁTI István egy-egy nyomtatott munkájának kéziratos másolata.

Akad a gyűjteményben azután XVIII—XIX. századi napló, útleírás, önéletrajz, levél is, amelyeknek már mint gyűjtő juthatott birtokába SZÉLL Farkas.

[1] Ld. SZINNYEI: *Magyar Írók* XIII, 648—9. KLANICZAY: I. OK. VII. [1954]. 3—4: 432 kk. DÉZSI Lajos 1930-ban a gyűjtemény egyik fontos kéziratáról még úgy tudta, hogy az „Kubelikné sz. Bessenyei Marianne könyvtárában, Prágában van." (RMKT. VIII, 468.

[2] Ld. KLANICZAY: I. OK. i. h. és STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. (1565—1840).* E művekről — a KLANICZAY említette 16., 18., 19. és 20. kivételével — mikrofilm is található az MTA Könyvtárának Mikrofilmtárában.

[3] Ld. Örvendező versek a nemes magyar nemzethez, midőn Rómában lakó magyar Ferenczy István, néhai nevezetes poéta Csokonai Vitéz Mihály mellképét a debreczeni helv. hitv. kollégiumnak ajándékba küldötte. Debrecen. 1823.

A Kubelik (Széll) gyűjtemény kéziratainak részletes ismertetését más alkalomra hagyva, hadd emlékezzünk meg a következőkben a gyűjtemény nyomtatványairól.

Célom nekem is a kéziratos anyag áttanulmányozása volt, s csupán próbaképpen — szúrópróbaként — néztem utána: nem kerültek-e Széll Farkas nyomtatványai is a prágai Egyetemi Könyvtárba.

A nyom, amelyen elindultam, Barcsa János, 1908-ban közzétett Csokonai-bibliográfiájának[4] két adata volt. Barcsa a bibliográfia III. fejezetében a „Csokonaira vonatkozó kéziratok"-at és „Csokonai kéziratai"-t írja le; a budapesti és a debreceni közgyűjtemények ismertetése után „Kéziratok más gyűjteményekből" címmel sorol föl néhány vidéken található kéziratot. Első helyen „B. Széll Farkas debreceni táblai tan.-elnök tulajdonában levő kéziratok"-at említ, összesen ötöt:

Elegyes dalok. Összeírta Győry Mihály 1825.

(Ez nyilvánvalóan azonos a Kubelik [Széll] gyűjteményben XXII. C 42. č. 31. jelzet alatt található *Elegyes Dolgok* című kötettel, amelyet Győry Mihály másolt össze 1825-ben s számos Csokonai-verset tartalmaz. Klaniczay 9. sorszám alatt említi.)

Kovács József verseskönyve.

A Kubelik (Széll) gyűjteményben négy hasonló című versgyűjteményt is találunk; ld. Klaniczay: 6., 7., 10. és 13. A 13. számúnak a címe pontosan megegyezik a Barcsa által említettel: *Kováts Jozsef Verses könyve.* Klaniczay 13. sorszám alatt *XVIII. század-végi gyűjtemény* címmel említi ezt a kötetet, de Stoll már *Kováts József-gyűjt.* megjelöléssel vette föl bibliográfiájába (443. sz.), megjegyezve, hogy „A gyűjteményt egyik későbbi tulajdonosáról neveztük el. . . Ez nem azonos a versszerző Kovács Józseffel" A figyelmeztetés helyes, bár nem egész pontos; pontosabban: nem azonos a pátkai „rímkovács" Kovács Józseffel, de azonos a versíró (Háló) Kovács Józseffel, Csokonai poézis-oktatójával, az *Aeneis* magyarra fordítójával. Klaniczay és Stoll csupán Teleki József, Gyöngyösi János verseit említik a kötetből, s így arra kellene gondolnunk, hogy Barcsa adata valamelyik másik Kovács József-gyűjteményre vonatkozik, amelyeknek mindegyike tartalmaz — Klaniczay és Stoll szerint is — Csokonai-verseket.

Mégis alighanem erre a kötetre utalt Barcsa: tüzetesebb vizsgálat után ugyanis kiderül, hogy a gyűjtemény Csokonai poézis-oktatójától, (Háló) Kovács Józseftől is tartalmaz verseket, sőt egy Csokonai-verset is: másolatban ugyan, de mellette a költő néhány soros autográf pótlásaival!

Aõ 1794. 1. July. címmel, *El jöttetek hát Oh Hazai Naggyai. . .* kezdettel előfordul e kötetben a *Gróf Károlyi József úrnak* című alkalmi vers, amelynek latin nyelvű része 1794-ben Debrecenben a szerző neve nélkül *Carmen inaugurale* címmel nyomtatásban is megjelent Szigethy Mihály nyomdájában. A prágai kézirat a köszöntőnek csak magyar nyelvű részét tartalmazza, s a versek némileg más sorrendben fordulnak elő benne, mint ahogyan az Alkalmatosságra írt versek 1805-i kiadásában s a későbbi kiadásokban: a kéziratban „Az élő nyelven tett köszöntés" rímes alkaioszi strófái vannak az első helyen, ezután jönnek „Az énekek", s végül csak a legvégén a voltaképpeni üdvözlő vers páros rímű tizenkettősei (176—184. l.).

Az indító rímes alkalaioszi versszak mellett Csokonai saját kezű bejegyzései olvashatók:

Én is itt a' Hegy tövēb [= tövében] | Hol n̄ [= nem] igen meredek | Nagysádnak magā [= magam] Nevébē [= Nevében] | Apró Violát szedek | Es Laurussahoz kaptsolva | Be mutatom kéz tsokolva | Végye tőlē [= tőlem] kegyesen.

[4] *A Csokonaira vonatkozó irodalom és a kéziratok.* ItK 1908: 95—111.

Némileg eltérő sortördeléssel ez a versszak az Alkalmatosságra írt versekben közvetlenül az alexandrinusokban írt köszöntő végén jelent meg: ez után következett az „élő nyelven tett köszöntés" és az énekek.

A kéziratban az „élő nyelven tett köszöntés" utolsó strófája után (177. l.) ismét Csokonai autográf bejegyzése következik: „*Az Énekek* Phoebus a' Honortól | Pallastól és Hirtől | kísértetve, a'Musákhoz" Ez a szöveg a megfelelő helyen található az Alkalmatosságra írt versekben.

Mivel a gyűjtemény egyik tulajdonosa, (Háló) Kovács József, Csokonai debreceni poeseos praeceptora volt, s az ő 1793-ból s 1794-ből származó versfogalmazványait is tartalmazza a kötet, könnyen megmagyarázható, hogyan kerülhettek bele Csokonai autográf verssorai.

Úgy látszik tehát, hogy Barcsa adata mégis Széll Farkas gyűjteményének erre a kötetére vonatkozik.

Barcsa következő adata:

Csokonai: Gerson du Malheureux. Vígjáték. 1793. Debreczen.

Ez bizonyára azonos a prágai Kubelik (Széll) gyűjtemény XXII. C 22. č. 21. számú másolatával, amelyet Klaniczay 3. sorszám alatt említ *Csokonai-kézirat* címmel. (Stollnál — a kötet tulajdonosáról — *Szántó Dániel-gyűjt.* megnevezéssel található; a prágai katalógusban *Csokonai V. M. Gerson. . .* címmel fordul elő.) A gyűjteménynek az említett vígjáték voltaképpen csak első darabja: kívüle számos hosszabb-rövidebb Csokonai-művet tartalmaz.

A fentieken kívül még két művet említ Barcsa Széll Farkas tulajdonából; idézzük:

„*Pliuii [= Plinii] Caecilii: Panegyricus.* Hátsó lapján a gyermek Csokonay kézaláirása.)

Pope essay sur l'homme. (A címlapon Csokonai kézaláirás.")

Miután a prágai Egyetemi Könyvtárban sikerült a Barcsa által említett kéziratokat azonosítanom, kísérletet tettem rá, hogy az említett nyomtatványokat is megtaláljam, bár Barcsa nem jelzi határozottan, hogy ezek nyomtatványok, s arra nézve sem volt semmi biztos támpontom, hogy Széll könyvgyűjteménye is kikerült-e Prágába.

A Plinius-kötetet ugyan nem találtam meg, a Pope-kötetet azonban igen, s ez kárpótolt a másik lappangó műért is, mivelhogy kolligátum: voltaképpen három mű, s nem csupán Csokonai névbejegyzését tartalmazza, hanem az előzéklapokon a költő érdekes bejegyzéseit, s a kötetekben kiemeléseit, lapszéli jegyzeteit.

A 66 G 222 jelzet alatt található kötet a következő műveket tartalmazza:

Recueil de differens Traités de Physique et d'Histoire Naturelle... Par M. Deslandes... Paris & Bruxelles... 1736.

Essai sur l'Homme. Par M. Pope. Traduit de l'Anglois en Francois. [E sor után nyomtatott betűkkel, kézzel beírva: *par Mr de Silhouette.*] Edition revue par le Traducteur... A Londres, chez Pierre Dunoyer... A Amsterdam, chez Jean Frederic Bernard. M.DCC.XXXVI.

Commentaire sur la traduction en vers De Mr. l'Abbé du Resnel, de L'Essai de M. Pope sur l'Homme, Par M. de Crousaz... A Genève[!]... MDCCXXXVIII.

Csokonai névbejegyzése voltaképpen nem Pope művének címlapján, hanem a kolligátum első darabjának, Deslandes munkájának címoldalán olvasható, legalul, a lap alján: *Mich. Csokonay Mpr.* Igen fontos azonban az is, amit Barcsa nem említ, hogy a kolligátum előzéklapján Csokonainak Pope művére vonatkozó hosszabb bejegyzése olvasható, ugyanígy a második könyv címlapjának verzóján is, s a két Pope-vonatkozású műben Csokonai lapszéli jegyzetei s aláhúzásos kiemelései is megtalálhatók.

Mivel a bejegyzések javarészt könyvészeti jellegűek, itt közüljük azokat is.

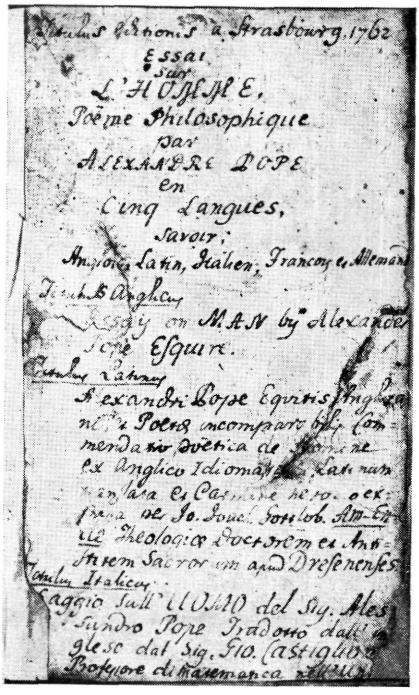

Deslandes és Pope művei Csokonai bejegyzéseivel a prágai Egyetemi Könyvtárban

A kolligátum előzőklapján Csokonai saját kezű adatai olvashatók Pope művének egy ötnyelvű kiadásáról, a következőképpen:

„Titulus Editionis a Strasbourg 1762. / Essai / sur / L'HOMME, / Poëme Philosophique / par / ALEXANDRE POPE / en / Cinq Langues, / savoir: / Anglois, Latin, Italien, François et Allemand /

Titulus Anglicus

Essay on MAN by Alexander / Pope Esquire.

Titulus Latinus

Alexandri Pope Eqvitis Anglicani et Poetae incomparabilis Com- / mondatio poëtica de Homine / ex Anglico Idioma ... Latinum / translata et Carmine toto ex- / pressa per Jo. Joach. Gottlob. *Am-En- / de* Theologiae Doctorem et Anti- / stitem Sacrorum apud Dresen / ſs.

Titulus Italicus

Saggio sull' UOMO del Sig. Ales- / sandro Pope Tradotto dall'an- / glese dal Sig. Gio. Castiglion[e] / Professore di Matematica nell' univer- / sita di Utrechti.

Titulus Gallicus Essai sur l'Homme Poe- / me Philosophique de Mr. Alexan- / dre Pope. Traduit de l'Anglois / par Mr. L'Abbé du Resnel / membre de l'Academie des Inscri- / ptions, et belles lettres.

Titulus Germanicus [gót betűkkel:] Der Mensch ein philosophisches Gedicht von Ale- / xander Pope aus dem Engli- / schen ins Deutsch übersetzt / von den Herrn Heinrich Chri- / stiam Kretsch. (?)

Titulus Gallicus Versiones in Soluta orationis / Essai Sur l'Homme par Alexandre / Pope traduit de l'Angloisen / François par Mr. de Sihauette

[alatta más színárnyalatú tintával, de valószínűleg Csokonai kezével]

Plato, Se[neca], Montagne [!], Pascal c'est"

Mint említettük, a kolligátum erősen rongált első kötetének címlapján olvasható Csokonainak Barcsa által említett aláírása.

A 310 oldalas érdekes természettudományos mű jó bizonyítéka Csokonai sokirányú érdeklődésének. Hogy ezt is végigbújta, nem csupán Pope filozófiai költeményét, azt a 214. oldal lapszéli jegyzete is bizonyítja: a szövegben a francia *Vers* szót aláhúzta, majd a bal lapszélre odaírta latin etimonját és magyar megfelelőit: „féreg = *vermis*. — Szú".

A kolligátum második darabja (66 G 222/All. I.) voltaképpen Pope híres filozófiai költeményének francia prózafordítása. A címoldalon mottóként Pope művének szállóigeszerű sora olvasható, alatta francia megfelelőjével:

The proper study of mankind is MAN.
L'étude propre de l'Homme est l'HOMME.

A címlap verzóján — föltehetőleg Csokonai kezével — Pope művére vonatkozó, ill. arra vonatkoztatható idézetek:

Popio majorem Poëtam tota Anglia
non habet et forte nulla gens

Gesner Hag. Tom. I. pag. 144.

DISCITE O MISERI ET CAUSAS COGNOSCITE RERUM / QUIDSUMUS, ET QUIDNAM VICTURI GIGNIMUS; ORDO / QUIS DATUS; AUT METAE QUAM MOLLIS FLEXUS ET UNDE / — — — — — — — — QUID FAS OPTARE / — — — — — — — — PATRIAE, CARISQUE PROPINQUIS / QUANTUM ELARGIRI DECEAT: QUEM TE DEUS ESSE / JUSSIT HUMANA QUA PARTE LOCATUS ES IN RE /
PERSEUS SATIR. III. v. 66. sq.

Az idézetek végén franciául még ez a megállapítás olvasható: „La Traduction Françoise de Mr. de Silhouette est plus conforme au Texte original."

A kötetet magát I—XXXVI. oldal terjedelmű előszó vezeti be a fordító tollából, majd következik Pope versének 112 oldalnyi prózafordítása.

E fordításban figyelemre méltó, hogy több helyen megtalálhatók benne Csokonai lapszéli szómagyarázatai, de ennél is fontosabbak függőleges szaggatott vonallal jelölt kiemelései, amelyek Pope művének filozófiai mondanivalóját illetik. Ezekkel külön tanulmányban kívánok foglalkozni.

Silhouette prózafordítása után következik a kolligátum harmadik darabja: részletes, 375 oldalnyi kommentár Pope filozófiai költeményének egy másik — verses — francia fordításához, 66 G 222/All. II. jelzettel:

„Commentaire / sur la / traduction en vers / De Mr. l'Abbé du Resnel, / de / L'Essai de M. Pope / sur l'Homme, / Par M. de Crousaz, / Conseiller des Ambassades de S. M. le Roi / de Suede & Landgrave de Hesse-Cassel, / ci-devant Gouverneur de S. A. S. le Prince."[5]

Ebben nincsenek bejegyzések Csokonaitól.

A kötet — a kolligátum — mindenképpen igen becses forrása Csokonaira vonatkozó ismereteinknek: bevilágít szellemi műhelyébe, érdeklődési körébe. Megmutatja, hogy a „humán" jellegű filozófiával párhuzamosan mennyire érdekelték a természettudomány új eredményei, egészen a kísérletekig. (Erről különben több verse is tanúskodik, a *Dorottyától* a *Dr. Földiről* szóló töredékig.) Pope-pal való kapcsolatát is új megvilágításba helyezi: Teveli Mihály már a századfordulón számos példával bizonyította az angol költő ihlető hatását Csokonai bölcselő költészetére[6] s Fest Sándor újabb példákat idézett a magyar költő bensőséges szellemi kapcsolatára Pope-pal[7]; ennek ellenére irodalmi köztudatunk

[5] Crousaz műve voltaképpen éles kritika, sőt támadás Pope bölcselő költeménye ellen.
[6] Teveli Mihály: *Csokonainak „A lélek halhatatlanságáról" írt tanító-költeménye*. Körmöcbánya. 1900.
[7] Fest Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*. Budapest, 1917. 77 kk.

még mindig elsősorban a *Fürtrablás* s a *Dorottya* kapcsolatát tartja számon. Pedig amikor 1794-ben a rousseau-i *Az Estve* s a voltaire-i *Az álom*[8] szomszédságában *A Tél* című verse végén POPE-ra s GESSNERre hivatkozik CSOKONAI: elsősorban az *Essay on Man*-re, erkölcsbölcseletének erre az alapművére gondol, amely BESSENYEI révén hatolt be irodalmunkba.

S itt utalnunk kell egy némileg még tisztázatlan, de mindenképpen tovább nyomozandó érdekes adatra. FEST Sándor az angol irodalom magyarországi hatásáról írt kitűnő tanulmányában PERÉNYI Józsefra hivatkozva a következőket mondja lapalji jegyzetében: „Csokonai 1798. aug. 4-én értesíti Arankát, hogy kezébe került Pope The rape of the lockja és Essay on Man-je; »e darabok vagynak nálam rész szerént elkészítve, rész szerént pedig munka alatt«. Ez adatot megemlíti PERÉNYI J.: »Aranka Gy. Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasága« c. munkájában." (I. h. 76) Perényinek az ItK 1916. évfolyamában s különnyomatban is megjelent dolgozatában ezt az adatot nem találom, nincs meg az idézett 1798-i Csokonai-levél eredeti kéziratában sem az MTA Könyvtárának Kézirattárában (M. Irod. Lev. 4-r. 146), (bár ez a levél több szövegváltozatban is közkézen forog a kiadásokban).[9] FEST Sándor adata bizonyára valamilyen más filológiai forráson alapul.

Természetesen a prágai kolligátum nemcsak mint CSOKONAI egyik szellemi forrása érdekes számunkra, hanem mint elkallódott könyvtárának egyik darabja is.

Egy költő, író szellemi érdeklődésére talán semmi sem oly jellemző, mint az a kis magánkönyvtár, amelyben legféltettebb kincseit, állandó kézikönyveit őrzi.

Míg PETŐFI könyvtárának darabjait viszonylag jól ismerjük, sőt ténylegesen bírjuk is, CSOKONAI könyvtára sajnálatos módon szinte teljesen elkallódott. Pedig volt ilyen kis magánkönyvtára: a *Tempefői*ben Rozália szavaival, de a maga nevében mondja „kisded magyar könyvtár"-áról, hogy: „e tészi énnékem gyönyörűségessé legkedvetlenebb óráimat is."[10] Majd a második felvonásban már maga Tempefői mondja könyveire mutatva: „Ti néma barátim!... kik kedvesebbé teszitek unalmas óráimat..."[11]

De kéziratleltárai között is volt egy jegyzék, amely kis házi könyvtárának katalógusát tartalmazta. Az MTA Könyvtárában őrzött N^ro 17 jelzésű kéziratleltár 25. tétele ez: „Thékám' Lajistroma"[12] Sajnos, ez a nagybecsű jegyzék elveszett, illetőleg lappang. Így mai ismereteink szerint csak következtetni tudunk e kis könyvtárra a költő följegyzéseiből, levelezéséből, ill. abból a néhány szétszórtan megmaradt kötetből, amelyben névbejegyzése olvasható.

Az OSzK Régi és ritka könyveinek gyűjteményében két ilyen mű található; föltehetőleg CSOKONAI barátjának, a régiséggyűjtő NAGY Gábor debreceni ügyvédnek hagyatékával kerültek oda. Az első kötet voltaképpen CSOKONAI atyjának, CSOKONAI Józsefnek könyvtárából szállt fiára.

Oct. Lat. 814: WESZPRÉMI István: *Svccinta Medicorvm Hungariae et Transilvaniae Biographia, Centvria prima.* Lipsiae. MDCCLXXIV. A címlapon CSOKONAI József bejegyzése: „Anno 1776. d[ie] 28ª 7bris... [stb.]" Alatta fiának, a költőnek beírása: „*Jam Michaelis Csokonai Ao [= Anno] 1788 21ª februarii.*"
Oct. Hung. 1685.: *Joannis Oweni Eppigrammata.* Basiliae. 1781. CSOKONAI autográf bejegyzésével: „*Michaelis Csokonai. 1795—*"

[8] Vö. SZAUDER József tanulmányával: ItK 1969. 1 kk.
[9] Vö. HARASZTI Gyula: *Csokonai Vitéz Mihály.* Budapest, 1880. 157—8., HG. II, 655—6. és *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája.* Budapest, 1973. II, 839—40. Az utóbbi a hiteles.
[10] Ld. CSOKONAI VITÉZ Mihály összes művei. Bevezetéssel ellátva kiadták HARSÁNYI István és GULYÁS József Budapest, é. n. [1922.] III. 122. A továbbiakban: HG.
[11] HG. III, 146.
[12] Ld. MTA Könyvtárának Kézirattára, K 679/II. 40a.

A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtárában, Debrecenben, három kötet található Csokonai egykori könyvtárából:

G 2229. „Gradus ad Parnassum..." A hátsó táblán: „*Cs. V. M. 1785.*" Az előtte levő oldalon, ugyancsak a lap felső szélén ez a — föltehetően szintén saját kezű — bejegyzés található: „*Cs. V. M. 1797.*"

Q 1269. „Stephani Blancardi *Lexicon Medicum*... Vol. I—II. Lipsiae, 1777." — A II. kötetben az előzéklap jobb felső sarkában Csokonai saját kezű bejegyzése: „*est Michaelis Csokonai Debrec. 1a Junii 1793.*

N. 465. „J. G. Sulzer: *Allgemeine Theorie der schönen Künste* I—IV." A III. kötet 257. lapján a költő sajátkezű névbejegyzése: „*Csokonay*".

(Ezt az utóbbit Kazinczytól kapta fogságból való szabadulása után.)[12a]

Mindössze öt mű ez, s a most előkerült kolligátummal együtt nyolc; de így is — mint csöpp a tengert — jól tükrözik a költő esztétikai, természettudományi, filozófiai érdeklődését.

Ezeken kívül még tudnunk Csokonai könyvtárának néhány darabjáról: 1792 nyarán, írói bemutatkozásakor ajándékba kapott Kazinczytól egy Bürger-kötetet, majd később egy Herdert.[13] (Ez az utóbbi Kazinczy fordítása, a *Paramythion* lehetett.) Tudjuk, hogy Vályi-féle lexikonát egy alkalommal megvételre ajánlotta fel Puky Istvánnak,[14] s hogy ajándékképpen megkapta Széchenyi Ferenctől a Nemzeti Könyvtár kinyomtatott katalógusát.[15]

Legtöbbet természetesen akkor tudnánk meg Csokonai szétszóródott könyvtáráról, ha az említett „Thékám' Lajistroma" az ismeretlenségből fölbukkanna.

Végezetül még Csokonai prágai kötetének provenienciájáról kell szólnunk.

A kolligátum szép, teljesen ép félbőr kötésű; a kávébarna színű gerincen aranyozott betűkkel ez olvasható: *Recueil de differens | Traites de Physique | × | Pope | Essai | sur | L'Homme | × | 1736 |*. A jelenlegi kötés föltehetőleg későbbi, de valószínűleg már Csokonai idejében kolligátumot alkotott a három mű.

Mint láttuk, Csokonai neve az első mű címlapjának legalján olvasható, s ugyanez az oldal tájékoztat a korábbi tulajdonosról is. A rongált címlap 4. sora után ez a névtöredék betűzhető: *Andrea*... Bizonyára *Andreas Karmán* nevévé egészítendő ki, akinek neve — ugyanezzel a kézzel — az *Essai sur l'Homme* címoldalán is megtalálható.

A 12. sor után — az előbbi kézzel — keltezés: *Trajecti 1762. d. 25*... A hónap neve már olvashatatlan.

A könyv egykori — bizonyára első magyarországi — tulajdonosa tehát egy Kármán András lehetett, aki alkalmasint azonos Kármán Józsefnek, az *Uránia* szerkesztőjének nagyapjával. Kármán András, későbbi losonci iskolaigazgató, debreceni és sárospataki tanulmányai után 1728—30 között Utrechtben, Leydenben és Breslauban tanult.[16] *Trajectum* (Traiectum ad Rhenum) Utrecht latin neve, tehát jól egybevág Kármán András külföldi tanulmányútjával. Ezzel csak a dátum évszáma nem egyeztethető; arra kell gondolnunk, hogy — ha csak nem elírás az *1762* — esetleg később kapta meg ezt a kötetet Utrechtből Kármán, valamelyik külföldi barátjától vagy egy Utrechtet járt protestáns diáktól.

A keltezés alatt jelzetszerűen ugyanazzal a kézzel: *15. 57.* Az *Essai sur l'Homme* címlapján ugyane kézzel hasonló jelzet olvasható: *vol. 10. 57.* Ezek talán Kármán András könyvtárának leltári számai.

[12a] Vö. Pap Károly: Egy irodalomtörténeti ereklye. EPhK. 1912. 553—4.

[13] Ld. KazLev. II, 297.

[14] HG. II, 697. Voltaképpen Vályi András Magyarországnak leírása ... I—III. Buda 1796—98. c. művéről van szó.

[15] HG. II, 735.

[16] Ld. Szinnyei i. m. V, 1049. és Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Ford. Vida Tivadar. IV. Budapest, 1970. 315.

A kolligátum első darabjának, DESLANDES munkájának címlapján a CSOKONAI névbejegyzése fölött sötétebb árnyalatú tintával a későbbi tulajdonos neve: *Alexandri Fehér 1835.* FEHÉR Sándortól kerülhetett a kötet a Széll család tulajdonába: a címlap verzóján gumibélyegző lenyomata: „Széll Farkas könyvtárából."

Ha van is némi homály KÁRMÁN András bejegyzésének keltezése körül, az alig lehet vitás, hogy ő lehetett DESLANDES és POPE ismertetett műveinek első magyarországi birtokosa. Mivel pedig KÁRMÁN András fia, József, a későbbi superintendens, s unokája, az *Uránia* szerkesztője, egyaránt literátus emberek voltak, valószínű, hogy a könyv öröklődött a családon belül, s így arra is gondolhatunk, hogy CSOKONAIhoz közvetlenül a KÁRMÁN családtól, az író KÁRMÁN Józseftől került, talán némi ösztönzésül is (ahogy pl. KAZINCZYtól BÜRGERT és HERDERT, majd később SULZERT kapott). Ebben az esetben CSOKONAI könyvtárának prágai kötete nem csupán a költő szellemi érdeklődésének fontos tanúja, hanem KÁRMÁNhoz s az *Urániához* fűződő kapcsolatának is érdekes bizonyítéka lehet.

SZILÁGYI FERENC

Emerico Kner Sacrum
Enectus Obiit 1944

Egy Kazinczy-kiadás variánsáról. 1831-ben pusztító kolerajárvány söpört végig Európán. Magyarországon az áldozatok között volt KAZINCZY Ferenc, aki hetvenkettedik életévében halt meg.

A Magyar Tudós Társaság, amelynek KAZINCZY özvegye „ajánlá a' megholtnak kézirati gyűjteményét", 1833. november 15-én elhatározta, hogy az író művei „Bajza és Schedel által összeszedve, teljesen jőjenek ki a' tud. társaság' költségén, úgy, hogy 1834-től kezdve évenként egy kötet lásson világot" és hogy a munkák „egy-egy nyomtatott íveért az elhunyt író' árváinak 4 darab arany tiszteletdíj járjon".

„Azonban a' könyvkiadó pénztár' csekély ereje miatt" az első kötet csak 1835 végén mehetett sajtó alá s csak 1836 elején jelenhettek meg *„Kazinczy Ferenc eredeti poetai munkái. Budán, A' Magyar Kir. Egyetem betűivel".* Ezt a kötetet 1845-ig még négy követte s az öt kötetes sorozat első kötete, éppen az *Eredeti Poetai Munkák,* 1836-ban az Akadémia nagydíját is elnyerte.

Ez a kötet (a címlapon — számos példánynál — more patrio máris sajtóhibával: ELSŐ KÖTET) szép antikva betűkkel, bordázott, merített papírra nyomtatott, nemes klasszicista világossággal tipografizált, ám sajnos technikailag elég gyengén nyomott (rossz festékezés, pontatlan sorregiszter, gondatlan egyengetés) igen elegáns könyv. Eredeti, körülvágatlan állapotában egy-egy oldal méretei 12 × 20 centimétert tesznek ki, bekötve azonban a kötet jelentékenyen kisebb alakot öltött.[1]

[1] Az Egyetemi Nyomda 1814-es („kis") betűmintakönyve megtalálható az OSzK-ban is *(Schriftproben der Königlich Ungarischen Universitäts-Buchdruckerei zu Ofen.* Ofen, 1814. Jelzete e példánynak: 295875.*)* A KAZINCZY-kötet nyomásánál használt betű a füzet [10.] oldalán *Lateinische Schriften* cím alatt bemutatott „Petit Antiqua". Ez a betű BIKFALVI FALKA Sámueltől (1766—1826) származik, aki az Egyetemi Nyomda betű- és rézmetszője („anyabetű véső és betűöntési felügyelő") volt. A KAZINCZY-kötet — számos korabeli társával együtt — megérdemelne egy szakavatott tanulmányt, értő tipografus tollából. (Lásd még: 1. KNER Imre alapvető megjegyzéseit FALKA Sámuel betűmetszői tevékenységének stíluskritikai értékeléséről a Magyar Grafika 1928. évi IX. évfolyama 3.—4. számában (pp. 87—88. és 90.), újra kiadva: KNER Imre: *A könyv művészete,* pp. 124—128., szerkesztette HAIMAN György, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1973; 2. GULYÁS Pál: *Kazinczy és a magyar könyvművészet.* Magyar Bibliofil Szemle, II. évf., 1925, pp. 37—40.; 3. NÁDAI Pál:

Az Országos Széchényi Könyvtár négy példányt őriz ebből a kiadásból. Legértékesebbnek látszik közülük a 189.928:1 jelzetű, eredeti borítólapjaival együtt félbőrbe kötött példány (erősen körülvágott volta miatt sajnos már csupán 10 × 16,5 cm), amelynek első belső borítékján egykori első tulajdonosának szép kézírással bejegyzett neve tündököl: BATSÁNYI. S a hátsó, negyedik borítólapon tintával a megjegyzés: *„1 fl 12 xr em. (payé le 9. Déc.)"* (Az *„em."* a latin *emtus* (megvásároltatott) rövidítése, a bejegyzés tehát háromnyelvű.)

Azt, hogy a névbeírás BATSÁNYI kezeírása-e (TARNAI Andor szakértő ítélete szerint: igen) szakmai vizsgálatnak kellene végérvényesen megerősítenie. Tény, hogy BATSÁNYI ezernél több kötetnyi könyvtárát a Nemzeti Múzeumra hagyományozta és hogy a gyűjtemény BATSÁNYInak hosszú száműzetésben történt halála után 1852-ben végül az Országos Széchényi Könyvtárba került.

Vajon megvolt-e mármost BATSÁNYInak KAZINCZY Ferenc szóban forgó verseskötetek? BATSÁNYI János könyvtárának állományáról igen pontos és hiteles jegyzék maradt fenn: a hagyatéki leltár, amelyet 1845 augusztus 5-én Linzben hitelesített Quirin MASTINGER, esküdt hagyatéki becsüs. Eszerint a könyvtár 1006 kötetes volt, becsértéke pedig 61 forint 43 krajcár. A hagyatéki leltár címe: „Verzeichnis der im Nachlasse des am 12. May 1845 zu Linz verstorbenen JOHANN *v.* BATSÁNYI vorgefundenen Bücher." (A nemességet jelentő *„v."* betűt *(von)* láthatóan utólag írta be a tollnok és aláhúzta. BATSÁNYI nem volt nemesi származású.) Az okmány jelzete az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában: 1318 Fol Germ. Az itt szóbanforgó KAZINCZY-kötet a leltár 33. oldalán szerepel, 542/7 sorszám alatt. Becsértéke két (2) krajcárban állapíttatott meg . . .

Tény tehát, hogy BATSÁNYI János 73 évesen, száműzetésben, internálva élete fogytáig, megvásárolta és meghozatta Linzbe egy forint 12 krajcárért KAZINCZY Ferenc verseinek BAJZA—SCHEDEL-féle posztumusz kiadását. (A hagyatéki leltár igen gondosan írja le — ha nem is éppen bibliográfiai precizitással — az egyes műveket és önkéntelenül is halhatatlan emléket állít BATSÁNYInak, az egyik legműveltebb magyar költőnek. Igen kívánatos lenne, hogy az Országos Széchényi Könyvtár gyűjtse össze az állományába besorolt köteteket, amelyeket egykor BATSÁNYI keze érintett és amelyeket végrendeletében hazájának adományozott, és hogy méltó helyen, elkülönítve állítsa fel és őrizze majd ezentúl a könyvhagyatékot, új palotájában, a Budai Várban mint becses különgyűjteményt.)

A kérdés mostmár az, hogy a fent leírt példány valóban BATSÁNYI tulajdona volt-e, hogy a bejegyzések minden kétséget kizáróan valóban az ő kezeírását őrzik-e? Ha igen, akkor nem csak okmányszerűen tudjuk, hanem kézzelfoghatóan láthatjuk, hogy az öreg BATSÁNYI megvásárolta a vele rossz viszonyban volt egykori szerkesztőtársa posztumusz verseskötetét.[2]

Az Universitas Nyomdája. Magyar Grafika, IX. évf., 1928, 1—2. szám, pp. 60—61.; 4. SZENDREI—SZENTIVÁNYI: *Magyar Képzőművészek Lexikona.* Első kötet, Budapest, 1915, pp. 461—462 (ugyanott bő irodalmi adatok FALKÁRÓl); 5. IVÁNYI—GÁRDONYI—CZAKÓ: *A K.M. Egyetemi Nyomda Története 1577—1927.* Budapest, 1927. pp. 113 és 147—148.)

[2] A *Magyar Könyvszemle* gépírásos repertóriuma *(A Magyar Könyvszemle írói és írásai 1876—1945.* Összeállította GALAMBOS Ferenc, 1954. 340 oldal; jelzete a Széchényi Könyvtárban: Fol Hung 3078) nem jelez cikket BATSÁNYI könyvtáráról a megadott időszakban. E tárgyban lásd: KOZOCSA Sándor: *Batsányi János könyvtára.* Könyvtári Szemle. I. évf., 1934. december 20, 7. szám p. 49.—50. Ugyanez a cikk *A forradalmár költő könyvtára* címmel változatlan szöveggel megjelent a szlovákiai Tornalján megjelenő *Magyar Irás* 1936/10. számában is; a szerző neve itt KAZOCSA Sándor). A tudós szerző néhány kisebb adata téves: BATSÁNYI május 12-én halt meg az okmányok szerint, nem 11-én; a hagyatéki leltárt nem a „halála utáni napon" vették fel, hanem három hónappal később; KAZINCZY *Eredeti Poetai Munkái* lényegében első kiadású kötet, nem „másod- és harmadkiadás";

Az Országos Széchényi Könyvtár birtokában lévő másik három példánya a KAZINCZY-versek eme kiadásának, tartalmilag a fentivel teljesen megegyező, félvászonba kötött darab (a RE 311:1 jelzetű 10,2 × 16,7 cm, a RE 311:2 jelű 9,7 × 16,7 cm, a M 189.928/1/1:2 jelzetű 9,7 × 17 cm, méretű). Itt megjegyeznivaló csak annyi, hogy a RE 311:1 jelzetű példány címoldalán ki van javítva a betűhiba: itt már ELSŐ KÖTET áll. Mivel a itt papír is más minőségű (habár ez egymagában nem döntő körülmény), feltehető, hogy a könyvet talán utánnyomták.

A budapesti Egyetemi Könyvtárnak öt példánya van, négy bekötött és egy fűzött. Ez utóbbi csak alul van géppel levágva, de oldalt is legyalulták a merített ívpapír jellegzetes szabálytalan peremét. E példányok közül a 05463 jelzetű (címoldalán: ELSŐ) 10 × 16,6 cm, a Hd 1096/1/1:1 jelzetű (ELSŐ) 10 × 16,3 cm, a Hd 1096/1/1:2 (ELSŐ) jelzetű fűzött példány (eredeti borítólapokkal) 11 × 17,7 cm, a Hd 1096/1/1:3 (ELSŐ) 10,1 × 17,2 cm, és a Hd 1096/1/1:4 (ELSŐ) 10,3 × 17 cm méretű. Látható, hogy a fűzött állapotban fennmaradt példány is jóval kisebb, mint a 12 × 20 cm méretű érintetlen kruda-példány.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában e kötetből két példányt őriznek. Az 520.072 jelzetű félbőrbe van kötve, 10,3 × 17 cm méretű és a címoldalán ELSŐ áll; az 450.151 számú félvászonva van kötve, 9,8 × 16,2 cm méretű és a címoldalán már ELSŐ olvasható.

Ennél a tizenegy példánynál egyöntetűen feltűnő adottság — amelyet itt csupán regisztrálunk —, hogy csak a 10. ívig, tehát ez esetben az első 240 oldalt nyomtatták bordázott merített papírosra. A 241. oldaltól az utolsó (305-ik) oldalig a papír bordázat nélküli, kevésbé fehér, szemmel láthatóan gyengébb minőségű s ez a nyomás gyengébb minőségében is felreérthetetlenül megmutatkozik.[3]

3. A már említett variánsra — a jelen híradás közzétételének indító okára — rátérve: ez KAZINCZY *Eredeti Poétai Munkáinak* egy teljesen ép, körülvágatlan és felvágatlan, ívekben megőrzött példánya, amelyhez még egy három lapos (hat oldalnyi) „pótrész" is járul.

A fent megemlített valamennyi többi példány (tehát három budapesti fundamentálkönyvtár összesen tizenegy példánya) három pontban, éspedig ugyanabban a három pontban különbözik eme bekötetlen és ívekben fennmaradt példánytól [a következőkben: *a kruda*]; *a)* az 56—57. oldalpáron és *b)* 63—64—65—66. oldalakon a szöveg nem azonos, illetőleg a versek sorrendje nem azonos a bekötött példányokéval. Itt egy versnek kissé más, egynek pedig teljesen más a címe (bár a szövege azonos); ezenkívül *c)* ugyancsak eltérések találhatók a 89. és 90. oldalakon (amelyek egy lap két oldalát teszik ki).

Bár ezek aránylag kicsiny és csekély terjedelmű eltérések, a híradás a kruda létezé-

---

a leltár 1006 kötetet tüntet fel, nem 1121 kötetet — hogy ennyi lett volna BATSÁNYI halálakor, de a leltározásnál már csak 1006, KOZOCSA nem említi. — KATONA Jenő: *Bacsányi János könyvtára* (A Könyv, 1955. 166.—168., 224.—225.). Ez jól megírt ismertető méltatás, ismeri a hagyatéki leltárt, tudja, hogy az 669 művet sorol fel. Nem említi KOZOCSA húsz esztendővel azelőtt megjelent tartalmi méltatását és téved abban, hogy 6143 forintban jelöli meg a könyvhagyaték becsértékét (id. hely, 167. oldal).

[3] Fontos segédkönyv BOGDÁN István műve: *A magyarországi papíripar története, 1530—1900*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. Szerzőjének megállapítása és szíves közlése szerint a KAZINCZY-kötet papirosa az Egyetemi Nyomda saját tulajdonában levő Körmöcbányai Papírmalom (Kremnitz) termékeként azonosítható. Az első 240 oldal papíranyaga a kruda tanúsága szerint egyazon szitával készült — bár eltérő vastagságú — merített papír, „*K. U. B. No. 3.*" vízjellel (az 1. és 2. íven egy szép vonalú kurzív rajzolt „H" vízjellel, ami feltehetően az egyik mester saját jele, de a szita itt is azonos), a 241.—305. oldalak papírja pedig körmöcbányai velin-papír. A Kazinczy-kötethez a papirost tehát a nyomda nem vásárolta, hanem saját papirosmalma termékét használta fel.

séről mégis indokolt, mert arra vezethet, hogy valahol napvilágra kerül, esetleg más könyvtárak állományában lappangván, a variánsokat tartalmazó kruda egy, avagy több fennmaradott példánya. Ha ilyenek e közleményt követően nem kerülnének elő, ez azt jelentené, hogy a kruda, amelyről itt hírt adunk: unikum, egyenlőre egyetlen fennmaradott peldánya a kötet eredeti, forgalomba nem került, első változatának.

4. Mielőtt az eltéréseket ismertetnénk, röviden be kell számolnunk arról, hogy a kruda miképpen került e sorok írójának birtokába.

Mintegy negyven évvel ezelőtt, a harmincas évek elején, a RANSCHBURG Gusztáv antikváriumában a szemembe tűnt egy összegöngyölt papirostekercs: a KAZINCZY-verseskötet több (emlékezetem szerint: három, vagy négy) hajtogatatlan íves példánya volt. Jutányos árat szabtak, megvehettem a krudát. Nekilátva este a zsákmány-ívek hajtogatásának, érthetetlen eredményre — jobban mondva: eredménytelenségre — jutottam. Egy-egy ív három, előírás szerinti szabályos hajtogatását lehetetlenné tette, hogy több oldalt tartalmazott, mint tizenhatot, de már a négy hajtásnak megfelelő harminckét oldal nem volt rajta az íven, csak huszonnégy: több volt tehát, mint egy nyolcadrét könyv íve, de kevesebb, mint egy tizenhatodrét könyvé.

Tanácstalanságomban KNER Imréhez fordultam, aki természetesen tüstént megfejtette a tudatlanságom problémáját. A KAZINCZY-kötet tizenkettedrét. Az első ív egy harmadát levágja a könyvkötő és a megmaradó nagyobb részt szabályosan összehajtja: így jut a tizenkettedrét könyvek jellegzetesen elegáns keskeny formátumához. A levágott (kisebb, egy harmadnyi) ív-részt a könyvkötő aztán szintén összehajtogatja: ez a nyolc oldalnyi rész lesz az első tizenhat-oldalas ívet követő fél-ív. Az egész könyv tehát 16-oldalas ívek és 8-oldalas félívek egymásutánjából áll. Az ilyen karcsú tizenkettedrész forma nem csak tetszetős, hanem igen alkalmas is nem túl hosszú sorokból álló verses kötetek testéül.

KNER Imre mindjárt magához is vette egyre érdekesebbé váló zsákmányomat. Harmadnapra aztán megjött a levele — mint mindig, maga gépelte (titkárja nem volt sohasem) és — mint mindig — azonnal válaszolt, azon nyomban, aznap, mint mindenkinek, bármennyi is volt a dolga és a gondja (mindenkor, amíg élt, rengeteg). Az íveket a mesterség szabályai szerint ugyanis tüstént összehajtogatta volt, későn este, Gyomára érvén, és azok egy teljes 305 oldalas könyvvé álltak össze. De van egy meglepetés is, írta: többlet van. Fennmaradt egy papírcsík, három lapnyi, hat oldal, amelyen a szöveg, az első pillantásra különbözni látszik a hajtogatott, ám fel nem vágott könyv azonos számozású oldalaitól.

Így került ez a KAZINCZY-kötet e sorok írójának birtokába, így kerülhetett most sor, post tot discrimina rerum, a 305 oldal és 6 oldal-duplum dolgának a tisztázására.

5. Röviden, a kruda és valamennyi „bekötött" (tehát az összes megvizsgált többi) végleges, a könyvkereskedői forgalomba került példány között a következő eltérések mutatkoznak:

— a bekötött példányokban szerepel az *Intés* című vers (65. oldal), amely azonos a kruda (64. oldal) *Ismét másba* (tudniillik: Emlékkönyvbe) című darabjával, csupán a címe változott meg; a 89. oldalakon más-más a három vers sorrendje, az első és a harmadik felcseréltetett;

— a *Születésem' ötvenegyedik napjára* a kruda 56. oldalán, míg a bekötött (végleges) példányok 57. oldalán található; viszont a *Kisfiú' sírjára* ott az 57. oldalon áll, de emitt az 56.-ra került

Ezek szerint:

— a bekötött példányok tartalmazzák a *Prológ Goethe Stellájához* című verset (63. oldal), valamint a *Negyedik gyermekem születésekor* címűt (90. oldal, amelyek a krudában hiányzanak);

	A versek címe	
	a krudában	a végleges példányoknál
56. oldal	Születésem' ötvenegyedik napján	Az Inn' hátán Kis fiú' sírjára
57. oldal	Kis fiú' sírjára	Születésem' ötvenegyedik napján
63. oldal	Emlékkönyvbe	Prológ Goethe Stellájához
64. oldal	Egy más emlékkönyvbe Ismét másba	Egy emlékkönyvbe Egy másba
65. oldal	A' habcsillapító	Intés A' habcsillapító
66. oldal	Csemegékre (1.—7.)	Csemegékre 1.—7.)
89. oldal	Vay József' képénél Biharnak két nagyja Egy ferdőben	Egy ferdőben Biharnak két nagyja Vay József' képénél
90. oldal	Nagy-Mihály, Zemplényben Az Inn' hátán	Nagy-Mihály, Zemplényben Negyedik gyermekem születésekor

— az *Emlékkönyvbe* c. vers (kruda, 63. oldal) a bekötött példányok 64. oldalán ezt a címet viseli: *Egy emlékkönyvbe;* az *Egy más emlékkönyvbe* (kruda, 64. oldal) című pedig a kötött példányokban az *Egy másba* címet kapta;

— *Az Inn' hátán* a kruda 90. oldalán olvasható, a bekötött példányoknál ez a vers az 56. oldalra került előre.

Az itt felsorolt különbözőségeken kívül, valamennyi megvizsgált példány azonos elrendezésű és tartalmú, mint a kruda.

6. Hogyan és miképpen történt a fenti változtatások keresztülvitele, miután a könyv a kruda-példánynak formájában már ki volt nyomtatva?

A választ erre a hat oldal terjedelmű, meglévő pótlás adja meg, a fennmaradt külön papírcsíkon. Ennek a tartalma-:

p. 63.: *Prológ Goethe Stellájához*
p. 64.: *Egy emlékkönyvbe. Egy másikba*
p. 65.: *Intés. A' habcsillapító*
p. 66.: *Csemegékre* (1.—7.)
p. 89.: *Egy ferdőben. Biharnak két nagyja. Vay József' képénél*
p. 90.: *Nagy-Mihály, Zemplényben. Negyedik gyermekem születésekor.*

Világos immár, hogyan történt a kötetet szerkesztő Schedel és Bajza (avagy egyikük, valószínűen Schedel) utasítására a kruda-példányok megváltoztatása. 1. A külön, utólag kinyomtatott pótlás 63.—64.—65.—66. számozású négy oldalt tartalmazó részét összehajtották és behelyezték az ívbe, eldobván a régi nyomatot. Mivel azonban a 65.—66. oldalakat hordozó lap már a könyv fent leírt tizenketted-rét összeállítása egy félívének része, (jelzete: 3**): ezt a lapot be kellett ragasztani a régi lap helyére. Valóban: a 66. oldalakon világosan látható a vágás éle és a szakszerű ragasztás ténye. 2. A 89.—90. számú oldalpárt (tehát egy lapot) levágták a 4** számozású fél-ívről és helyére beragasztották a pótlás megfelelő lapját. Valóban: minden egyes megvizsgált bekötött példányban e lapnál is a fűzés mellett mintegy 3 mm szélességben végig tisztán látható a vágás éle és a szakszerű beragasztás ténye.

Ezzel a technikai operációval tehát két vers került a kötetbe, amely — valamely okból — a nyomtatásnál kimaradt volt: a *Prológ Goethe Stellájához* és a *Negyedik gyermekem születésekor*, mégpedig anélkül, hogy a már kinyomtatott könyv (a mi krudánk) terjedelme megnőtt volna. Ez kielégítően igazolja az áttördeléseket a megjelölt oldalakon és a csekély címváltoztatásokat a három emlékkönyv-versnél, bár arra önmagában nem ad magyarázatot, hogy miért kellett a 89. oldalon a versek sorrendjét felcserélni.

A meglévő kruda anyaga azonban tárgyi bizonyítékot nyújt az 56. és 57. oldalon végrehajtott változtatások indítékára. Világos, hogy *Az Inn' hátán* című verset azért kellett a kruda 90. oldaláról a végleges példányok 56. oldalára előrehozni, hogy helye legyen a 90. oldalon a beiktatandó *Negyedik gyermekem születésekor* című versnek. Léteznie kellett ezért (de sajnos nincsen birtokunkban és talán immár végleg elveszett) még egy, két lapnyi, négyoldalas (55.—56.—57.—58.) pótlásnak is, amely a 3. számú ív belső négy oldalán eszközölt (a táblázatban feltüntetett) változtatásokat tartalmazta.

Arra, hogy csupán négyoldalas, két lapnyi behelyezett anyagról van szó, nem pedig (például) egy egész újranyomott ívről, az a minden kétséget kizáró bizonyság, hogy *valamennyi* általunk megvizsgált (tehát összesen 11) végleges példánynál ez 55.—58. számozású négy oldalas lap-pár *kivétel nélkül* sima, vízjel nélküli papírosra van nyomva, míg a 3. ív többi lapja kivétel nélkül bordázott, vízjeles papírra. A belső négy oldal minden megvizsgált példánynál rendben be van fűzve az ívbe (az Egyetemi Könyvtár Hd 1096:2 jelzetű kötetlen példányánál is), annak jeléül, hogy a csere a kinyomtatás és a hajtogatás után, de az összefűzés (és a bekötés) előtt történt. Más szóval: a kruda elkészülte után, de a könyvkereskedelembe kerülő végleges példányok befűzése előtt.

7. Bár a jelen dolgozat célja csupán az, hogy beszámoljon egy variánsokat felmutató Kazinczy-példány létezéséről, bizonyára felmerült az olvasóban is az óhatatlan kérdés: mi volt a verseskötetet közreadó Bajza és Toldy indítóoka ennyi technikailag nem éppen egyszerű változtatás, ennyi nem éppen csekély költségtöbbletet okozó nyomdai és könyvkötészeti művelet elrendelésekor? Csupán két vers beiktatása — amikor még tucatjával volt Kazinczy-vers-kézirat a kezükben, amelyek közlésétől eltekintettek? Avagy az Universitas nyomdája hibázott volna, ők felejtették volna ki valahogy a két verset — és ezt kellett utólag jóvátenniük? De akkor mi indokolta az egyéb sorrendi és cím-változtatásokat?

Ezeket a már nem csupán kiadástörténeti, hanem immár irodalomtörténeti vonatkozásokat is újra felveti az itt ismertetett kruda-példány felbukkanása. Tudjuk, hogy Kazinczy — már élete végén, éspedig 1830. november elsején — eljuttatta Toldyhoz kiadandó verseskötetének az anyagát, de a sorrendben nem tudtak egy véleményre jutni és a sértődékenységre mindig is hajlamos, és öregségére még merevebbé-értetlenebbé vált Kazinczy végül is visszakérte kéziratát. Halála után aztán Toldy — Bajzával együtt — mégis kiadta, most már az Akadémia megbízásából, a költeményeket mint Kazinczy „Eredeti Munkái" első kötetét.[4]

Érdemes összevetni e kötet verseinek számát és sorrendjét a Kazinczy javasolta címjegyzékkel, ezért itt bemutatjuk mellékletül ezt e jegyzéket, Kazinczy Ferenc kézírásában, facsimileben. (A javításokat Kazinczy Gábor eszközölte az eredeti példányon, amelyet az Akadémia kézirattára őriz.) És érdemes lenne behatóan összevetni e két vers-címjegyzéket Abafi Lajos 1879-iki kétkötetes kiadásával, amely nem csak az *eredeti* verseket, hanem Kazinczy *összes* költeményeit igyekezett adni, bár Abafi maga is tudta, hogy kiadása nem egészen teljes (v. ö.: Második kötet Előszó, p. VIII.) Ez az Abafi-féle kiadás például tartalmazza Kazinczy két gorombán mérges Batsányi-epigrammáját, amelyek az itt szóban forgó Bajza—Schedel-féle kiadásban nem for-

[4] A Bajza—Schedel (Toldy Ferenc)-féle Kazinczy-kiadás (1836—1845), mint említettük, öt kötetre terjed. Az Egyetemi Nyomda kiadványkatalógusában (Baloghy István: *A magyar királyi Egyetemi Nyomda termékeinek címjegyzéke 1777—1877*. Bp., 1882.), érdekes módon, a kiadvány nyolcadrétként szerepel (p. 88.), nyilván a gerincmagassága alapján. E címjegyzékben az ötkötetes kiadványnak csupán négy kötete van feltüntetve, ami nem mulasztás és nem is tévedés, hanem annak tudható be, hogy az ötödik kötet (II. osztály, Levelezés, III. kötet) 1845-ben már nem az Egyetemi Nyomdában, hanem a Kilián György cégnél készült. Érdekes lenne tudni, hogy miért?

dulnak elő („szerencsére", mert így az öreg BATSÁNYI nem találkozott velük, amikor meghozatta a kötetet). — Más példa: WEÖRES Sándor pompás *Psyché*-je két (csodálkozó csalódásunkra és legnagyobb meglepetésünkre hitelesen valódi) KAZINCZY-verset is tartalmaz — egészen olyanok, mintha WEÖRES írta volna mindkettőt, KAZINCZY Ferenc modorában (Magvető, Budapest, 1972. 279—281.). A két vers benne foglaltatik az 1836. évi BAJZA—SCHEDEL-féle KAZINCZY-kötetben (137., illetően 162.), de már ABAFI idézett KAZINCZY-kiadásában csak az egyik *(Az én sugallóm)* található, míg a *Músámhoz* (helyesebben: *A' Musához*) ebből a teljesség igényével készült kiadásból — szinte érthetetlenül — kimaradt. Az *A' Musához* című költemény már KAZINCZY tervezett verskötete kéziratos tartalomjegyzékében is szerepel, a 82. szám alatt, *Leányka Dalt, de ne* címmel (a vers kezdő szavaival), miként az *Az én sugallóm* is, a 79. szám alatt, *Az a kis lyánka* címen. Eredeti KAZINCZY-vers a WEÖRES *Psyché*-jében közölt, UNGVÁRNÉMETI TÓTH Lászlóhoz írott négysoros epigramma is: BAJZA—SCHEDEL-kiadás p. 143; ABAFI-kiadás p. 115; a kéziratos tartalomjegyzék-tervezet utolsó oldalán a 38. számú vers (WEÖRES Sándor, „Psyché", p. 167).

Ezeket, és hasonló további kiadástörténeti kérdéseket is aktivizál az itt ismertetett példány néhány kis szövegvariánsa, hiszen — ellentétben levelezésével — mind a mai napig nem létezik „összeszedve, teljesen" KAZINCZY Ferenc műveinek filológiai gonddal készült kritikai összkiadása. Ezzel még adósok vagyunk — mint ahogyan másfél évszázada kicsit adósa KAZINCZYnak minden magyar költő, a nála sokkal nagyobbak is, mindenki, aki magyarul ír.

8. Beszámolónk végére értünk. Célja elsősorban az volt, hogy hírül adja a kruda-variáns létezését. Valahol még könnyen lehet szerencsésen megmaradott peldány belőle, hiszen négy évtizede, közel száz esztendővel a kötet megjelenése után, még magam is láttam — az enyémen kívül — néhány példányt a RANSCHBURG-antikváriumban. Talán jelentkezik valamelyik ilyen példány jelenlegi tulajdonosa, még ha a példánya már bekötött (és sajnos körülvágott) állapotban maradt is volna fenn és hírt ad e folyóirat hasábjain az is, aki megleli az 55—58. oldalak kétségtelenül létezett (ám példányunknál meg nem levő) papírcsíkját.

Ha valaki látni akarja, az Országos Széchényi Könyvtárban találhatja meg ezentúl. Jelzete: RE 311:3.

Felmerülhet — végezetül — a kérdés (talán e dolgozat olvastán az olvasóban fel is merült), hogy a kruda vajon mi módon kerülhetett közkézre az Universitas budai nyomdájából (avagy az Akadémia kiadóvállalatától)? Nem tudjuk, s talán sohasem fogjuk megtudni. De hogy miképpen került évtizedekkel ezelőtt a RANSCHBURG-antikváriumba: az tudható. A kruda 8. ívén, a 176—177. oldalak hajtásában, egy 14 × 25 milliméteres, sebtében beütött bélyegzőlenyomat látható. Ez a szövege:

DUPLUM VENDITUM
a bibliotheca
MUSAEI NAT. HUNG.

Mint a bibliai legendában Józsefet a testvérei: eladták.[5] BEŐTHY OTTÓ

[5] Köszönettel tartozom az Országos Széchényi Könyvtár és Kézirattára, az Egyetemi Könyvtár, és az MTA Könyvtára Kézirattára olvasószolgálatának a szakszerű és szíves segítségért; TARNAI Andornak (az MTA Irodalomtudományi Intézete), az akadémiai BATSÁNYI-kiadás egyik gondviselőjének, a BATSÁNYI-kézírás ügyében adott szakvéleményéért; SZÁNTÓ Tibor Munkácsy-díjas tipografusnak a betűtípus azonosításáért; és BOGDÁN Istvánnak, az Országos Levéltár tudós munkatársának a papír eredetének és vízjele azonosításának tekintetében adott véleményéért.

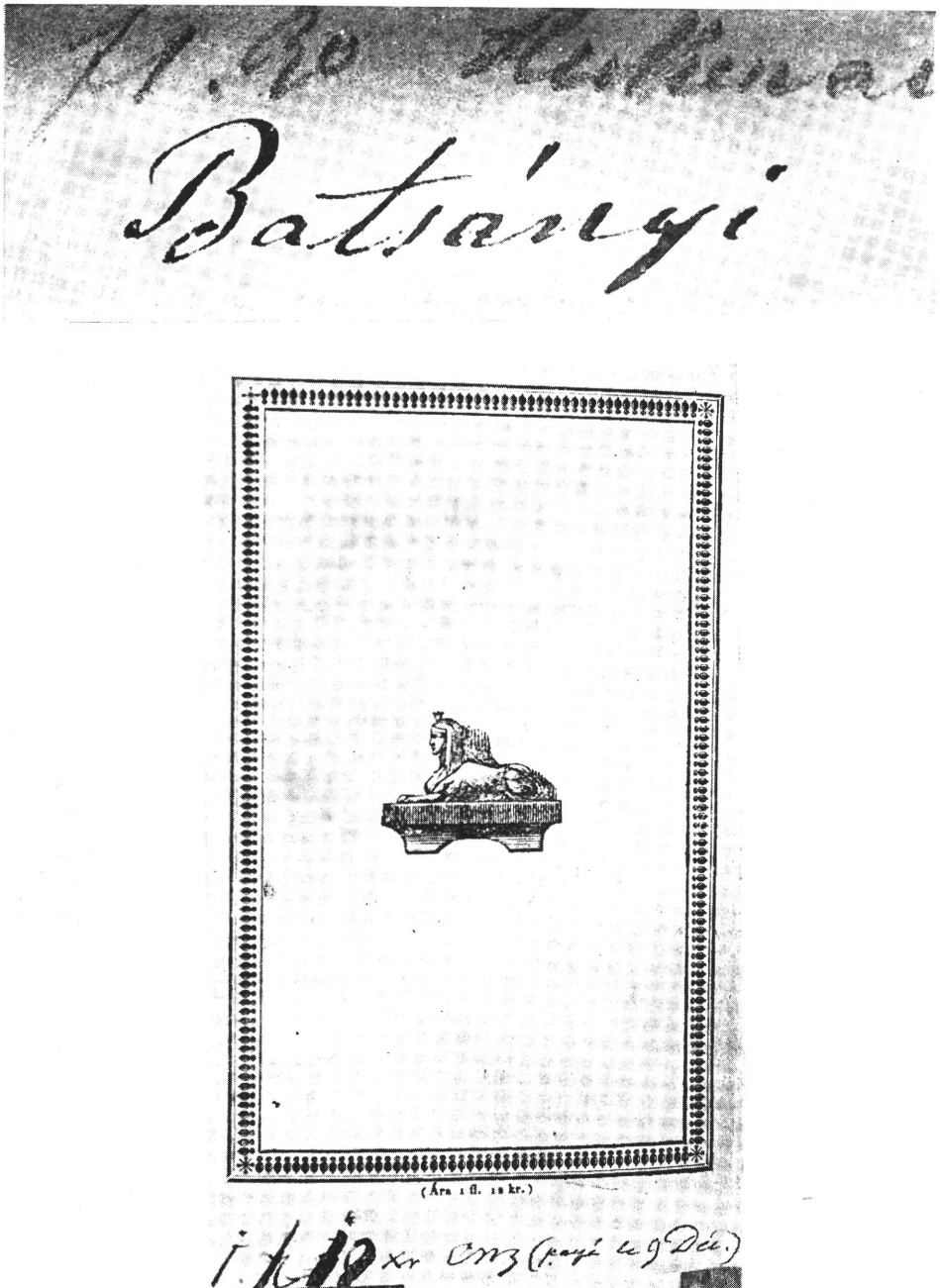

1. Kéziratos bejegyzések az Országos Széchényi Könyvtár 189.928:1. jelzetű példányán. *a)* Batsányi neve a borítólap 2. oldalán (2-szeres nagyítás). *b)* Bejegyzés a borítólap 4. oldalán (1:2).

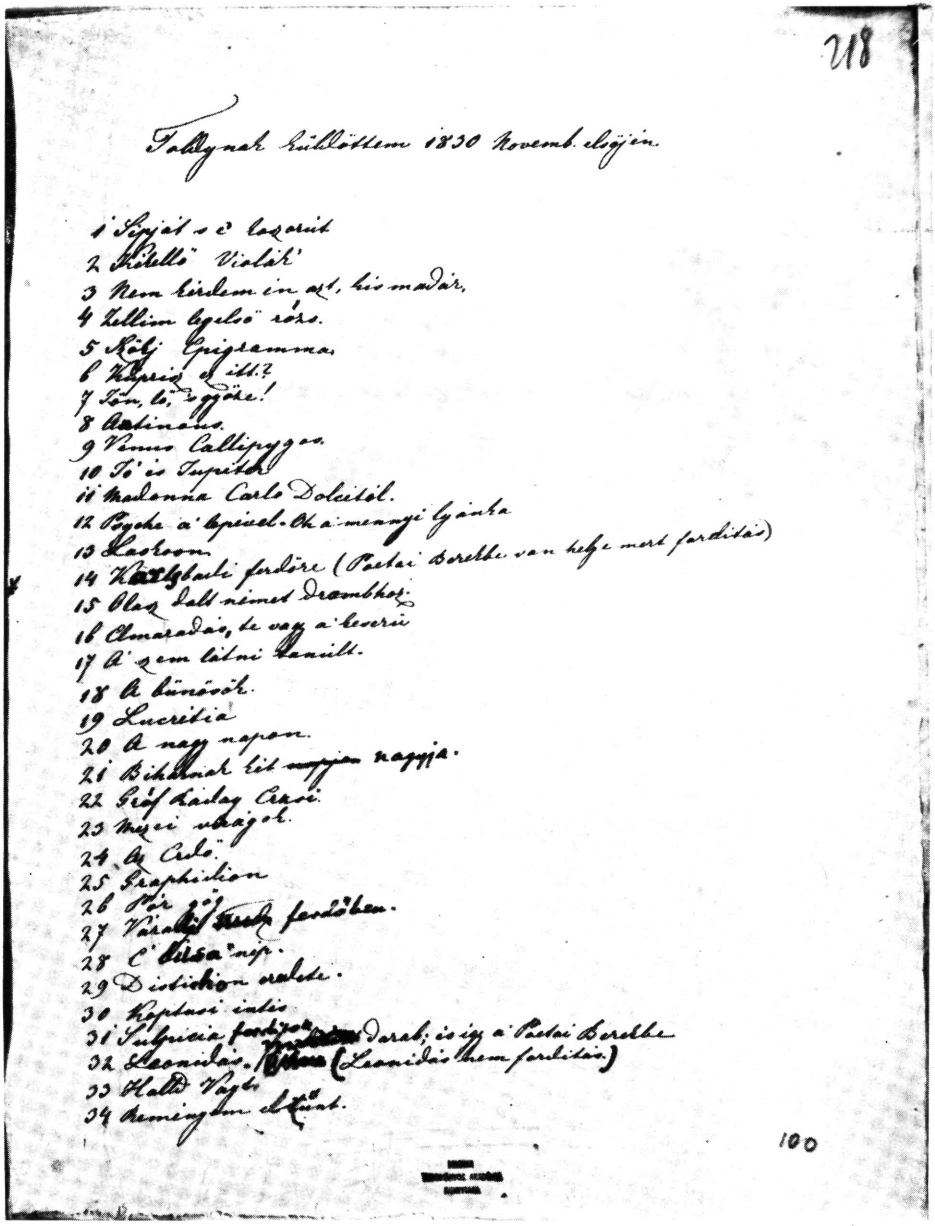

2. Kazinczy Ferenc kézírása (Kazinczy Gábor javításaival): verseinek tervezett kiadásához összeállított tartalomjegyzék. Toldy Ferenc számára készült. (Eredetije a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában. Jelzete: Rui/4r/14/II.) (1:2 méret)

Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban. SZÉCHENYI István művelődési programja, a kimüvelt emberfők számának mint a nemzet igazi erejének gyarapítása, áthatotta a reformkori sajtót is. A kor minden folyóirata fontos feladatának tartotta az olvasás propagálását s különösen gyakran idézte példaként olvasói elé a nyugat-európai polgári államokat, mint amelyekben magasabb szintet ért már el a közmüveltség színvonala, nem utolsó sorban időszaki sajtótermékek és jó könyvek forgatása révén. Az alábbiakban egyetlen lap, a *Regélő* című folyóirat melléklapja, a *Honművész* néhány cikkét mutatjuk be az 1830-as évekből állításunk igazolására.

A *Honművész* 1834. március 30-i 26. számában *Könyves társaság* címen jelent meg tudósítás arról, hogy az Amerikai Egyesült Államok területén és Angliában egyre szaporodnak az un. könyves társaságok.

„Ezek könyveket osztogatnak ki, a dolgozó nép számára, melly ez által ízlésben, csinosodásban és tudományban sokat nyerhet. A dolgozók már néhol magok is alkottak illy társaságokat, hogy egyesülve könyveket vegyenek. Vannak illy egyesületek Leedsben, Glasgowban, s több más helyeken, és a kiadások a haszonra nézve, melly általok a népre árad, mód nélkül csekélyek. — Szép példa embertársainkról a setétség hályogát levonni... Csak a felvilágosodott polgár lehet jó hazafi, bár mit mondjanak mások; de csak az igazán se nem félszegen felvilágosodott; mert csak attól s nem emettől várhatni, hogy tetteit -honjának boldogítására s a szent békességnek megőrzésére fogja irányozni."

1834-ben már jónéhány kaszinó, társalkodóegylet, olvasótársaság működik hasonló céllal Magyarországon és Erdélyben is, de ezeket a „közrend" köréből s a polgárságból kikerülők alkotják elsősorban s nem azok a kétkezi dolgozók, akikről írásában a Honművész cikkírója szól.

A lap 1835. január 18-i 6. számában *Nyilvános olvasó-tár* címen francia példára hívja fel a figyelmet. Ezt az olvasótárt néhány éve alapították Párizsban s

„több tekintetből kellemes és hasznos lehet a franczia fővárosba jött számos idegenre nézve. Ezen olvasóterem ‚libraire des étrangers' cím alatt ... a Parisba jött legkitűnőbb ideigeneknek gyűlő helye. Találtatik ott több mint 400 folyóirat (mellyek közül 140 angol) politikai és tudományos tartalmú, mellyek Europa, Ázsia és Amerika szülöttjei. Minden újabb franczia könyvek, valamint angol, német s más országok legfontosabb munkái is naponként szaporítják az ottani szép és számos könyvtárt. Ezen intézet alapításának érdeme Renouard házáé, mellynek munkás fője a maga hatáskörében minden tekintetre nézve jelesnek mondatik."

Megemlítendő e helyen, hogy SZÉCHENYI István is a pesti Nemzeti Casino egyik feladatának tekintette, hogy a külföldieket Pestre csalogassa. A fővárost felkereső külföldi nevezetességek közöl nem egy valóban meg is látogatta a kaszinót és elismeréssel nyilatkozott róla. H. Ch. ANDERSEN, a híres dán meseíró európai útján Magyarországra is eljutván Pest-Buda leírása során 1842-ben elragadtatással nyilatkozott a kaszinóról — „ez valóban nagyszabású, kitűnően ellátva könyvekkel és napilapokkal. Az idegent leginkább az ország nyelvén írt, különféle újságok és folyóiratok sokasága érdekli" — írja róla. (1.) R. T. CLARIDGE angol író *A Guide down the Danube* című munkájában (London 1837) úgy nyilatkozik, hogy „a legkiválóbb angol könyveket" megtalálta a kaszinóban. (2.)

A *Honművész* 1836 augusztus 4-i 62. számában *Olvasó szobák Párizsban* címmel megint csak a franciák olvasási kultúráját állítja példaképül a hazai olvasók elé s beszámol róla, hogy az olvasószobák milyen változatos típusai találhatók a francia fővárosban.

„E városban mindenki olvas; s habár az alsó néposztálynál az írás mestersége jól alant áll is, az olvasás még is sokkal terjedtebb, mint Napoleon idejében volt" — kezdődik a közlemény. „Mindegyik kapus (portás) kifejti az urának beadott újságokat előbb könnyű tokjából, hogy lássa, mi történik a világban; míg a cabrioletkocsis urára vár, addig kezében könyvet forgat, s a játékszínben felvonásközök alatt annyi újságot látni a földszinti publicum kezeiben, hogy az egész földszinti hely férjfi-chorusnak nézettethetnék, melly valami óriási hangversenyhez készül. Sőt a lármás nyilvános kertekben is mindenütt újságok

olvastatnak,... Kinek-kinek meg van a maga kedvencz hírlapja reggelije mellett, hacsak szerét teheti, annyira, hogy az egész literatúrát elemésztéssel látszik már fenyegetni a napi sajtó.

Innét az olvasó szobák sokaknak, kik nem tartozkodnak Parisban maradandólag, vagy nincs elég pénzük valamelly drága hírlapot járathatni, igen ohajtott intézet. Számuk ezen olvasó szobáknak felette nagy; de szállásaik tekintetében igen caracteristicailag különbözők; angolok a város nyugoti részében, elegant-frantziák a palais royalban, kereskedőiek a börze közelében, tudományosak a deák szálláson, polgári vagy népújságok a városnak távolabbi részében." Minden társadalmi réteg megtalálhatja tehát Párizsban a maga olvasószobáját közel a tevékenységi területéhez. „Mindenütt sokaknak szállásul szolgálnak kiknek nincs elég pénzük otthon befűtteni. Gyakran láthatni szegény, a napi literatúrának felszánt ifjakat egyik vagy másik újságból kivonatokat készíteni, s órákig elülnek, mint valamely vampyrok egy-egy lap mellett; mindegyikben egy nőszemély ül a pénztárnál, melly a 2 vagy 5 sou-t besepri, mellyeket fizetni kell, miért az ember egyet, vagy valamennyit elolvassa." Az olvasótermek többsége egyúttal kölcsönkönyvtárként is működik.

A *Honművész* 1839. április 28-i 34. száma *Utazó könyvtárak* címen már a jóval későbbi vándorkönyvtárak korai őseiről is tájékoztatja a reformkori olvasókat. A közlemény szerint

„Haddington skót grófságban következő intézmény, melly figyelmet érdemel, s franczia országban (mint mondják) utánzásra talált, kapott lábra. Bizonyos helyen mintegy 50, főleg vallásos, erkölcsi, történeti élet- s népleírású tartalmú kötetekből álló könyvtáracska nyittatik. Ez két évig marad azon helyen, utána más jő, s így tovább. A grófság egész népességének számára 60 illy könyvtár van folyamatban; az egész tehát 3000 kötetből áll, mellyet minden helység nem egyszerre ugyan, hanem felváltólag használ. Magában értetik, hogy ez intézvény a körülményekhez képest felette módosítható."

Hazánkban a reformkorban (s még utána jó ideig) módosított formában sem valósult meg a skót példa alapján propagált vándorkönyvtár intézménye.

Amíg a *Honművész* eddig ismertetett közleményei elsődlegesen propagandisztikus céllal láttak napvilágot s a külföldi példák követésére igyekeztek a hazai társadalmi és kulturális élet vezetőit buzdítani, addig utolsóként idézendő *Franczia országi könyvtárak* című cikke (*Honművész* 1840. január 5. 2. sz.) kritikus élű:

„Francziaország 86 megyéjében csak 195 városnak van könyvtára, mellyekben Parist ide nem számítva, nincs több 2 600 000 könyvnél, s így 15 egyénre esik egy könyv. — Parisban öt nyilvános könyvtár van 1 370 000 kötettel. E szerint Europa legműveltebb tartományának még 822 városa van 3 000—18 000 lakost számláló, mellyekben nyilvános könyvtár nincs."

A hazai könyvtárügy helyzete sem volt kedvezőbb, sőt rosszabb volt az 1840-es franciaországiénál. Így e közlemény áttételesen egyben kritika is az ország könyvtári állapotáról s ugyanakkor az előzőkben idézettekkel együtt buzdítás a haladásra, az előmenetelre.

FÜLÖP GÉZA

Egy vidéki magánkönyvtár sorsa a XIX. század közepén. A XIX. század harmincas éveiben a mai Kárpátalja területén fokozatosan terjed a reformgondolat. 1832-ben említik először a fiatal Bereg megyei tisztviselők közt EÖTVÖS Tamást, 1838-ban azonban már alispán, s befolyására a megye követeit megbízzák, hogy szorgalmazzák az örökváltságot

[1] Ld. *H. Ch. Andersen dán meseköltő és író leírása a fővárosról.* = Források Budapest múltjából. I. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. 1686—1873. Szerk. BÁCSKAI Vera. Bp. 1971. 66.

[2] Ld. TÁBORI Kornél: *Széchenyi István, az első magyar klubbalapító.* = Ország-Világ, 1925. 27. sz. 223.

és a hitbizományok eltörlését, támogassák a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház és az iskolák terveit. „Mindenesetre különös — írja Bécsbe a Schönborn-uralom prefektusa, FREYSEYSEN Dániel —, hogy a magyar nemesség, amelyet olyan történelmi esemény, mint milyen a francia forradalom, arisztokratikus érzületeiben inkább megerősített, semmint megingatott, néhány év óta Széchenyi Istvánnak unalmas könyvecskéje által úgy felvillanyozódott, hogy Magyarországot lázas sietséggel kereskedő állammá akarja átalakítani."[1]

A munkácsi városi jegyzőkönyvekben 1839-ben olvashatjuk először a „haladás" szót. Ekkorra már a kisnemesség is beilleszkedik a polgári rendbe. A munkácsi hadnagyi szék (a nemesség szervezete) BAKCSY Gábor ügyvéd vezetésével támogatja a jobbágyterhek alóli fölszabadulás törekvését. Ugyanez történik a megyék viszonylatában is. Ungban a megye másod-, majd első alispánja, PÁLÓCZI HORVÁTH Simon és BERNÁTH Zsigmond a társadalmi, kulturális és politikai újjáéledés előharcosai. A beregi reformmozgalom vezetője EÖTVÖS Tamás. Az ugocsai ellenzék vezetője báró PERÉNYI Zsigmond, akit 1849-ben, a szabadságharc idején vállalt szerepéért kivégeznek.

A polgárosulás, a társadalmi haladás műhelyei az 1833-ban létrehozott munkácsi Casino (Beregi olvasó társaság), az 1839-ben alapított ungvári Casinoi Egylet és az 1845-ben alakult beregszászi Bereg-megyei olvasó egylet.

A munkácsi polgárság vezetője ROMÁN Ferenc ügyvéd. Ő szervezte SZÉCHENYI felhívása nyomán az említett Beregi olvasó társaságot, amely egy későbbi kimutatás tanúsága szerint nemcsak a vidék első, de sokáig egyetlen nyilvános könyvtára volt.[2] A kaszinó alapszabályait is ő foglalta írásba.

Amikor a polgári demokrácia eszméinek szellemében a munkácsi városi közigazgatás átszervezésére gondolnak, ROMÁN Ferenc küldöttségi elnök 1844-ben Korszerű javítások terve és Tiszti utasítások címen fogalmazta meg a hivatalos élet megreformálását célzó elképzeléseit.

Az uradalom és a város közt fellángoló viták idején, 1843-ban őt bízzák meg Munkács jogainak védelmével. Később, az ellentétek elcsitulásával uradalmi ügyésszé nevezik ki, de továbbra is a városi reformmozgalom vezetője marad. 1848-ban újabb Tiszti utasításokat állít össze. A szabadságharc idején leköszön ügyészi állásáról és a város országgyűlési képviselőjévé választják. 1848. szeptember 19-én Pestről levelet intéz a munkácsi állandó küldöttséghez, amelyben a várost közvetlenül érdeklő eseményekről ír. Megküldi azt a határozatot, mely feloldozza a szőlősgazdákat a kilenced, tized, vagy bármely név alatt eddig fizetett hegyvám alól. „Tudván . . . miképpen a szüret Munkács vidékén is maholnap megkezdetni fog — sietek azon üdvös határozatot . . . megküldeni, azt vélvén . . . kedves kötelességet teljesítek polgártársaim irányában.[3] A szabadságharc leverése után hadbíróság elé kerül, de „kisebb szenvedések árán megmenekül . . . az ellenforradalom kíméletlen üldözésétől."[4] A társadalmi életben azonban többé nem jut vezető szerephez, az amúgy is passzivításra kényszerített Casino vezetése is kikerül a kezéből. 1867-ben bekövetkezett haláláig természetrajzi gyűjteményét bővíti és rendszerezi, helytörténeti tanulmányokkal foglalkozik és visszaemlékezéseit írja. Hagyatékának 1869-es leltára[5] 24 tételben 1140 iratot sorol fel. Természettudományi érdeklődésére mutat gazdag vegyi laboratóriuma. Ásványgyűjteménye 424 darabból állt. Mindezt 1016 tételből álló könyvtárával együtt az 1865-ben magánerőből létesített munkácsi gimnáziumra hagyta.

[1] SAS Andor: *Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán.* Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó 1955. 54.
[2] Kárpátontúli Területi Állami Levéltár, Beregszász, 10, 14/59.
[3] SAS Andor: *Szabadalmas Munkács város levéltára 1376—1850.* Munkács 1927. 97. p.
[4] Uo., 97.
[5] A Kárpátontúli Területi Állami Levéltár Munkácsi Fiókja, Munkács, 234-es alap.

A gyűjtemény sorsa azonban ezzel korántsem rendeződött. 1869. febr. 6-án a „munkácsi kisgymnasium igazgatósága" a következő levéllel fordul a megyei hatóságokhoz:

„Tekintetes Első-Alispáni Hivatal!
Tettes Román Ferenc, beregmegyei iskolai küldöttség Elnöke, elhunytával becses könyvtár szállott át intézetünkre, melyet mielőbb át kell vennünk, minthogy Istenben megboldogult hagyományozó, Tettes Román Ferenc Úr, laka bérbe adatott, és így a könyvtárnak ott többé helye nincs.
Intézetünk épületében pedig jelenleg üres szoba nem létezik, mert a gymnasialis épület egy részét az elemi osztályok, melyekről a városnak gondoskodni kell, foglaltak el. — Annálfogva intézetünk érdekében vagyok bátor a Tekintetes Első-Alispáni Hivatalt fölkeresni, méltóztassék a Munkácson székelő iskolai küldöttségnek, Tettes Román Ferenc megboldogult Elnök helyére, helyettes Elnököt nevezni, ki az iskolai széket egybehíván a könyvtár és „museum physicum"-nak szükséges helyiségről gondoskodni fog."[6]

A beadványt követő intézkedésekről nincs tudomásunk, mindenesetre az 1869. dec. 30-i munkácsi községi tanácsülés tudomásul veszi, hogy Gecsey György, a végrendelet végrehajtója Román Ferenc 1016 könyvét, 193(!) darabból álló ásványgyűjteményét 3 szekrénnyel október elsején átadta Hrabár Mihálynak, a gimnázium igazgatójának. Román tanulmányairól, irathagyatékáról tehát már nem esik szó, az ásványgyűjtemény pedig 473 darabból 193-ra csökkent. A jelentéssel ellentétben az átvételkor készült leltár a hagyományozott könyveknek is csak mintegy felét tüntette fel. Végül 346 magyar könyv került a gimnázium birtokába, köztük a *Hitel, Világ* és *Magyarország kiváltságos lakosaihoz* Széchenyitől, az *Egy hazafi által szignált Toldalék észrevétel a hitel műhöz* (1831), *A hitel című munka foglalatja* Dessewfytől (1831), *Az országos védegyesület alapszabályai* (1844), Eötvöstől a *Reform, Szózat a pesti magyar színház ügyében, Eredeti Játékszín, Külföldi Játékszín;* a folyóiratok közül a *Figyelő, Atheneum, Társalkodó, Minerva, Koszorú, Tudományos Gyűjtemény, Ellenőr*, valamint más, jellegzetesen reformkori kiadványok. Ehhez csatlakozik még 127 német és 48 latin cím (nagyrészt tudományos és politikai jellegű munkák, szótárak és enciklopédiák), végül a *Tekintetes Román Ferenc úr által a munkácsi gymnásium részére hagyományozott hírlapok*, 17 tételben 9038 példány.

Az átvételt követő rendezés, a pedagógiai szempontú selejtezés tovább csökkenti a könyvállományt. A gimnáziumban rövidesen elkészült lajstrom *(A munkácsi alreálgymnasium* könyveinek *leltára)* mindössze 473 darabról tesz említést. A Román Ferenc által hagyományozott gazdag gyűjteménynek tehát csak mintegy $^1|_3$ része került valóban a gimnázium könyvtárába. A gondatlan kezelés ugyanakkor a könyvek állagában is komoly károsodást okozott. Cserszky Antal és Schuller Sámuel a hagyaték átvételéről 1870. március 28-án készített jelentésében a következőket állapítja meg:

„1. hogy a hírlapok mellyek közt pedig némelly értékes évfolyamok vannak, — bekötve és tartályozva nemlévén: az egerek és por általi rongálás veszélyének kitétetvék.
2. Hogy a könyvtár $^1/_4$ része legalább megérdemelné a bekötetést e nélkül a széthullás és megrongálás rövid idő alatt bekövetkezik."

Így is történt. Román Ferenc értékes könyvtára a sorozatos selejtezések során felőrlődött, megsemmisült.

Az elpusztult könyvtár értékét nem elsősorban mennyisége határozta meg, bár az 1016 kötet és több, mint 9000 lappéldány a terület korabeli szellemi életében komoly jelentőségű volt, hiszen a Doby Antal által alapított ugocsai népkönyvtár állományát fénykorában is legfeljebb 1660 kötetre becsülhetjük, a Beregszászi Polgári Olvasóegyletnek 1882-ben 500, a Beregmegyei olvasóegyletnek pedig 1886-ban is csak 1487 könyve

[6] 3603. (A további hivatkozások ugyanerre a levéltári iratcsomóra vonatkoznak.)

van, s a terület egyetlen főgimnáziumának, az ungvárinak a könyvtári állománya 1860-ban mindössze 265 kötet. Még inkább a ROMÁN-féle könyvtár javára dől el ez az összehasonlítás, ha tekintetbe vesszük, hogy a kölcsönkönyvtárak állományát elsősorban a több példányban meglévő s a vidéki olvasóközönség ízlését kielégítő olvasmányok növelték. Ezzel szemben ROMÁN Ferenc a kor szellemi életét determináló tudományos, társadalmi és politikai kiadványok beszerzésére törekedett. A töredék-könyvtár állományát számbavevő leltár bizonysága szerint a gyűjtemény szabadságharc-előtti anyaga jelentősebb, nemcsak mennyiségileg, de tartalmi szempontból is. Így a gondatlan kezelés a reformkori Kárpátalja szellemi életének egyik érdekes és értékes dokumentumát semmisítette meg.

BENEDEK ANDRÁS

Adatok a Huszár Miatyánkhoz és egy politikai gúnyvers 1852-ből. A *Magyar Könyvszemle* 1974/1—2. számában LENGYEL András közli a *Huszár Mi Atyánkot*, melyet SÁROSI Gyulának a szarvasi RÉTHY nyomdában 1848/49-ben megjelent, de csak címéből ismert *Huszár Miatyánk* című, ismeretlen műfajú művével azonosít.

Következtetése helyes. A vers ugyanis nemcsak a szarvasi nyomdában jelent meg, hanem közölte a GAÁL József által szerkesztett *Martzius Tizenötödike* is az 1849. május 1-i (10.) számában.[1] A vers pontos szövege a következő:

„Huszár Miatyánk.
Délibábos puszták nagy mindenhatója, / Magyarok istene, világ alkotója; / Hallgasd meg ez egyszer én szívem kérését, / A te huszár fiad nyájas könyörgését. //
Ha jő az a német, vagy cseh, vagy akárki, / A ki a bajuszát szokta beretválni; / Ne segítsd én uram sem engem sem őtet, / Csak saját vitézség adjon dicsőséget; //
Hunyd be két szemednek ezüst szempilláját, / Ha kezdi te néped ellen a csatáját. / A többit én uram, teremtő istenem, / Ten dícsőségedre emberül bevégzem." //

A közlés érdekessége, hogy a lapszerkesztő maga sem ismerte a vers szerzőjét. A vers után írt megjegyzésében ugyanis ezt olvashatjuk: „E költeményt egy barátunktól vevők közlés végett, szerzőjét nem ismerjük, s bocsánatot kérünk tőle, hogy engedelme nélkül közöljük, tulajdonítsa ezen kihágásunkat dala szépségének."

A három forrás (RÉTHY, *Martzius Tizenötödik* és a kéziratos feljegyzés) alapján a következőket állapíthatjuk meg:

1. A vers igen elterjedt, népszerű lehetett a szabadságharc idején. Ezt bizonyítja, hogy GAÁL Józsefhez is kéziratban jutott el, s valószínűleg ez a népszerűség késztette RÉTHYt is a minden bizonnyal röplap formában való kinyomtatására.

2. A *Martzius Tizenötödike* forrása nem lehet RÉTHY kiadása, mert ebben az esetben maga is közölte volna a költő nevét, eltitkolni értelmetlen lett volna.

3. Ha RÉTHY a költő nevét is kinyomtatta, minden bizonnyal többet tudott a költeményről, megbízhatóbb forrása volt, mint GAÁL Józsefnek. Erre meg is volt a lehetősége. SÁROSI Gyulát ugyanis erős szálak kötötték Békés megyéhez: Mezőberényben és Szarvason (!) járt iskolába, rokonai éltek a környéken: unokatestvére, SZAKÁL Lajos Békés megye főjegyzője volt, maga is népdalköltő, s SZAKÁL Lajos gyulai lakásán gyakran megfordult SÁROSI is ezekben az időkben.[2] Így a megyének is dolgozó RÉTHY közvetlen forrásból ismerhette a közszájon forgó költemény szerzőjének nevét, sőt szerzőjét is. Ugyan-

[1] Ebben az időben két *Martzius Tizenötödike* jelent meg: az eredeti PÁLFFY Albert szerkesztésében, és Pest visszafoglalása után a kevésbé radikális hangú pesti változat GAÁL József szerkesztésében. (Magyar Irodalmi Lexikon.)

[2] BONYHAY Benjámin: *Petőfi Mezőberényben* = Vasárnapi Újság 1881. február 27

akkor a *Martzius Tizenötödik*ének május 1-i száma egy héttel Pest felszabadulása után jelent meg. SÁROSI ebben az időben KOSSUTH szolgálatában állt, sőt áprilistól országgyűlési képviselő, s a kormány és az országgyűlés csak június 5-én költözött vissza a fővárosba Debrecenből.

4. A *Magyar Könyvszemlé*ben közölt *Huszár Mi Atyánk*ot szájhagyomány útján rögzítették: ezt bizonyítja kezdetleges helyesírása, valamint a két „elhallás" által keletkezett eltérés: a 6. sorban egy névelő hiányzik (a ki *a* bajuszát. . .), valamint a 11. sorban egy felesleges birtokos személyrag (teremtőm).

A közölt kéziratos feljegyzése a versnek a szabadságharc után is keletkezhetett. Más forrásból tudjuk ugyanis, hogy az elnyomatás idején SÁROSI igen népszerű költő volt a vidéki középrétegek körében is. ZSILINSZKY Mihály írja az 1853/54 körüli időkről:

„Minthogy a Bach-korszakban semmiféle nyilvános mulatság rendezése nem volt megengedve, a művelt családok Csabán és másutt házi összejöveteleket rendeztek, melyeken hazafias zenedarabok és tiltott forradalmi költemények előadása mellett kerestek szórakozást, azok mellett sírtak és vígadtak. Akkor Sárosy Gyula volt a legnépszerűbb költők egyike; és az ő „ „Táncoljatok lányok, táncoljatok.." " kezdetű szép költeménye képezte a legkedveltebb szavallati darabot."[3]

A költők — így SÁROSI — hatása a szabadságharc utáni időszakban a szabadságharcos gondolata ébrentartásában valóban széles körű lehetett, szélesebb, mint amit az irodalomtörténet olvasóközönségként tart számon.

***

Ugyancsak a költészetnek mint az ellenállás egyik eszközének bizonyítéka egy Gyulán keletkezett, FERENC JÓZSEF ellen írt gúnyvers.

1850. augusztus 18-án ünnepelte az alig másfél éve trónra került FERENC JÓZSEF 20. születésnapját. Egy évvel a szabadságharc bukása után kényszeredett ünnepre készült az ország. A Békés megyei királyi biztos is felhívta a főszolgabírókat,

„hogy Járásának minden községeiben ezen ünnepélyt tudattván, mindent kövessen el hogy ezen nagy nap a legnagyobb ünnepélyességgel ülettessen meg. — A Szentegyházak Lelkészeit szólítsa fel, hogy hálás Isten tiszteletet mutattassanak be a Mindenható Istenhez, szeretve tisztelt Felséges Ifjú Királyunk hosszas életéért és a szerentse minden jótékonyságaival fűszerezze boldog uralkodásáért...", s az ünnepély lefolyásáról azonnali jelentést kér.[4]

A templomi ünnepségek minden bizonnyal rendben lefolytak: elment, aki el nem maradhatott, így a „legnagyobb ünnepélyességgel" megtartott ünnepségről minden évben elment a megnyugtató jelentés.

1852-ben azonban Gyulán egy zavaró körülmény miatt megváltozott az évenként ismétlődő, szokványos jelentés: augusztus 18-án reggel a vásártéren levő uradalmi magtár ajtaján gúnyiratot találtak.[5] Mivel az eredeti gúnyiratot felküldték Nagyváradra DŐRY Gábor cs. kir. főispánnak, csak a megmaradt másolatról közölhetjük, megtartva a másolat formáját és helyesírását:[6]

[3] *Zsilinszky Mihály feljegyzései Munkácsy Mihályról.* (Magyar Nemzeti Galéria.)
[4] Békés megyei Levéltár (BML). Királyi biztosi iratok 3622/850.
[5] BML Királyi biztosi iratok 191/1852.
[6] Minden bizonnyal versről van szó, hiszen rímei alapján verssorokra bontható: négyütemű tizes (egy-két döccenőnél 9-es és 11-es) sorokra, rímképlete xaxa, tehát a szöveg eredetileg nyolc négysoros versszakból állott. A verssorok, illetve a versszakok végét épp ezért bejelöltük a szövegbe.

„Üdvözlet
Bort fiúk! bor kell a kupába, | borba fojtsuk a borongó kedvet, | áldomásunkat megne rontsa a bú, — | felvidítsuk az őszinte keblet, || a magyar nép első emberének, | a Királynak van születés napja! — |
Furcsa vólna, hogyha felköszöntést | a magyartól a király nem kapna!? — || A milyen jelent adtál hazánkra, | olyan áldás száljon életedre, | menyi békót ártatlanra fűztél, | fűzze a sors mind a te kezedre; — || a szerencse légyen úgy sajátod, | a mint azt a magyar nép kívánja! | Álmodat sátányok zavarják meg, | Te akasztott emberek királya! || ágyad váljék izzó tűz parazzsá, | italúl nyelj a kiontott vérből. | Étkedet fel férgek emésszék, | vérpad legyen, melyre ülsz az a szék, — || Kóldusbotra juss, mint annyi ezerek, | kiktől mindent, mindent elrabóltál, | mert te a hazának nem királya, | gyilkolója, s megrontója vóltál; || Alamizsnát kóldulj palotában, | és a részvét mégis meg ne szánjon, | Ne legyen a földön nyugodalmad, | Isten, ember, állat megutáljon. || Majd ha méltó büntetésed eltelt, | testedből a lelked kiereszted, | poraid a forgó szél seperje, — | s a bitófa legyen sírkereszted."

A vers szerzője nyilván ismerte a főszolgabírónak Gyulán is kihirdetett felhívását a születésnap méltó megünneplésére, ez késztette az ismeretlen szerzőt a vers megírására. Egyszerű ember lehetett, aki azonban értett némi rímfaragáshoz, ismeretei a népi ünnepségek alkalmából készített rigmusok (vőfélyköszöntők stb.) fokán álltak.

A királyi biztos csak tíz nap múlva, 28-án jelenti Dőrynek a „vétkes törekvésű" gúnyirat megtalálását, amely azonban szerinte célját nem érte el, mert korán reggel megtalálta egy kőmíves legény, és bevitte a főbírónak, s „mindekkorig a legnagyobb titok tárgya, úgyhogy a lakosság arról mitsem tud."[7]

A szerzőt természetesen keresték, de még szeptember 22-én is csak azt írhatta a királyi biztos, hogy a gúnyirat szerzőjét nem sikerült a „szakadatlanul folytatott leggondosabb nyomozásnak sem felfedezni."[8] Továbbiakban pedig nem is találkozunk többé az üggyel.

CZEGLÉDI IMRE

Eötvös József művei és a cári cenzúra. Egy nemrég megjelent tanulmányomban foglalkoztunk EÖTVÖS József művei egykorú oroszországi visszhangjával. Rámutattunk, hogy *A Karthausi* és *A XIX. század uralkodó eszméinek a hatása az álladalomra* c. műveket ismerték Oroszországban, német és francia fordítások alapján. A cári cenzúra is felfigyelt ezekre a kiadásokra: az elsőt engedélyezte, az utóbbit pedig betiltotta.[1]

Tanulmányunkban teljes egészében leközöltük K. ALEXANDROV rigai cenzor 1858 februárjában írott eszmefuttatását az *Uralkodó eszmék* német kiadásáról. Viszont *A Karthausi*-val kapcsolatban csak az engedélyezés tényét és idejét jeleztük. Újabb kutatásaink során előkerült ugyancsak K. ALEXANDROV 1857. december 29-i jelentése, amely alapján engedélyezték a könyv Pesten 1842-ben megjelent német kiadását.

Megtaláltuk ugyanezen cenzornak még egy jelentését a *Magyarország 1514-ben* c. regény német kiadásáról is. Különben K. ALEXANDROVnak a magyar irodalom iránti előszeretetéről tanúskodik, hogy az említetteken kívül előkerült egy jelentése PETŐFI 1849-ben kiadott német verskötetéről, amelyet máshelyt ismertetünk.

A Karthausi-ról szóló rövid írás nem tarthat különleges érdeklődésre számot. Annál érdemesebb az 1851-ben íródott második jelentés. Az 1848—1849-es forradalmak hatására

[7] BML Királyi biztosi elnöki iratok. 191/1852.
[8] BML Királyi biztosi elnöki iratok 220/1852.
[1] Váradi-Sternberg János: *Magyar írók veszélyes művei a cári Oroszországban* = „Utak, találkozások, emberek" c. tanulmánykötetünkben Kárpáti Könyvkiadó — Gondolat könyvkiadó. Bp. 1974. 178—183.

Oroszországban fokozódott a harc az önkényuralom ellen és a forradalmi demokraták legfontosabb követelése a jobbágyság eltörlése volt. Ilyen körülmények között érthető, hogy az orosz „munkás osztály" számára Eötvös *Magyarország 1514-ben* c. regénye veszélyes olvasmánynak számított. Az alább közölt jelentések szövege orosz nyelvű, fordításukat a szerző készítette.

K. Alexandrov jelentése *A Karthausi* német kiadásáról. (Eötvös J. Der Karthauser. Pesth, 1842.)

A cselekmény váza egy francia gróf boldogtalan szerelme. Az elbeszélés tele van szentimentális fejtegetésekkel az emberről, képességeiről, hajlamáról, a társadalomnak rá gyakorolt hatásáról.

Ezek az elmélkedések a könyv nagyobb részét teszik ki és nem tartalmaznak sem erkölcsi, sem politikai szempontból semmi elítélendőt. Ezért a regény német nyelvű kiadása engedélyezhető eladásra, valamint orosz nyelvre való lefordításra is.

Riga, 1857. december 29.

Alexandrov cenzor

Határozat: Engedélyeztetett 1858. január 15-én.
(Központi Történelmi Levéltár. Leningrád. 779. fond. 146. sz. katalógus, 146. sorszám. 139. l.)

K. Alexandrov jelentése a *Magyarország 1514-ben* német nyelvű kiadásáról. (Der Bauernkrieg in Ungarn. Historischer Roman von Joseph Freiherrn von Eötvös. Aus dem Ungarischen von Adolf Dux. Pest. 1850.)

A magyar parasztok a nemesség elleni ismertetett felkelése a XVI. század elején történt. Bakócz kardinális, esztergomi érsek, aki maga is parasztszármazású volt, meg akarta fékezni a főurak önkényét, hogy visszaállítsa Magyarországon a királyi hatalmat. Erre a keresztesek hadát akarta felhasználni, amelyet ő toborzott össze a törökök ellen. De ez a had kivételesen parasztokból állott és mivel ezek a nemesek és püspökök elnyomásától szenvedtek, a keresztesek vezetői nem hallgattak a kardinálisra, fellázadtak az államhatalom ellen azzal, hogy kiirtják nemcsak a főurakat és a nemeseket, de általában az urakat. Rettenetes volt a vérontás egész Magyarországon, de végül is a nemesek felülemelkedtek a parasztokon és a győzelmet arra használták fel, hogy újabb terheket rójanak rájuk és törvényesítsék elnyomásukat.

A szerző sötét színekkel ecseteli a parasztok kegyetlenségeit és gaztetteit, akik megtagadván a hatalom iránti engedelmességet, szabadjára eresztették durva szenvedélyeiket. Úgy ábrázolja őket, mint a fogságból kiszabadult vadállatokat. Ugyanakkor az író elítéli az uraknak a parasztok iránti kegyetlen viselkedését is. A népvezérek kiválóbbjai a regényben a boldog jövőről álmodoznak, amikor a nép megérik a szabadságra és a sikertelen háborút a jövendő nemzedékek szempontjából nem tartják hiábavalónak.

Úgy vélem, hogy az eredeti szöveg (a német fordítás — VSJ) nem lesz káros hatással az olvasókra és ezért ajánlom engedélyezni az olvasóközönség számára. Azonban az orosz fordítás ártalmatlanságát már kétségbe vonom. A munkás osztály kezében a könyv könnyen megingathatja az urak iránti engedelmességet és irigységet szülhet a felső rendek iránt.

Riga, 1851. december 1.

K. Alexandrov cenzor

Határozat: Eredetiben engedélyezve, fordítása betiltva.
(Uo. 368. sorszám, 1020—1021. l.)

Váradi-Sternberg János

A Borsszem Jankó válsága a XX. század elején. A századelő a politikai humor történetében a konzervatív humor hanyatlásának időszaka. Ekkor szűnik meg a konzervatív humor monopóliuma az újságírásban és a politikai élclapok közönségsikere a társadalmi vicclapok rovására. Ez a folyamat 1905 és 1909 között fejeződik be.

Az „új idők új dalai"-t a baloldali lapok humora fogalmazza meg. Csak 1909-ben indul az első baloldali vicclap, a szociáldemokrata *Töf-töf*. Talán éppen a haladó szellemű politi-

kai humor erőtlensége magyarázza, hogy az ízlés-áttörést az élcsajtóban egy közvetve politizáló pikáns vicclap, a *Fidibusz* éri el 1907-ben.

Ez volt az első modern, polgári szellemben szerkesztett magyar élclap. Első éveit Ambrus, Heltai, Gábor Andor neve fémjelzi. (Heltai csatlakozása jelképes, mert 1904-től 1905-ig ő szerkesztette a *Borsszem Jankót.*) A lapalapítás korszakhatár jellege mellett a példátlan üzleti siker a legnyomatékosabb érv. A magyar sajtó történetében ritkán fordul elő, hogy egy újság már megjelenése első évében tízszeres példányszámmal körözze le saját műfajának addig legsikeresebb elődjét. (1905-ben a fővárosi élclapokra összesen 10 000 példányban fizettek elő, s a közülük legnépszerűbb *Herkó Páter*-re háromezren. Ugyanekkor a vezető politikai napilapok húsz-harmincezer példányban fogytak el. 1907-ben a *Fidibusz*-ból átlagosan 31 000 példányt adtak el.)[1]

A konzervatív humor lappangó válságát nyilvánvalóvá az 1905—1906. évi kormányzati válság tette. Ez megbontotta az uralkodó osztályok cselekvési egységét, felborította a politika parlamentáris szabályait, szembeállította egymással a pártsajtó részévé vált élclapokat is. A hagyományos témák, megközelítések, válaszok elégtelenségére fény derült, s a valódi nagy témák (a föld, a nemzetiségek jogai, a polgárság és a nemesség kapcsolata, az ország helye a birodalomban, a birodalom helye a modern Európában) betörnek az élcsajtóba is. A szerkesztők felismerik a változás szükségességét, de az eszközöket illetően, amelyek a válság idején is hatékonyak lehetnének, teljes a bizonytalanság. A konzervatív élclapok két módszerrel kísérleteznek. A koalíció élclapjainak humora feltűnően eldurvul, a mértéktartóbb *Borsszem Jankó* stílusa szándékosan változatlan marad.

A példányszámok tükrében egyik taktika sem bizonyult különösen eredményesnek. Az élclapok összpéldányszáma a válság előtti 9407-ről a politikai harcok csúcspontján is csak 10106-ra nőtt.[2] Ezen belül azonban a *Borsszem Jankó* előfizetőinek száma 1850-ről 1741-re csökkent. Végeredményben a konzervatív politikai humor hatósugara nem nőtt lényegesen, de a politizáló aktív közvélemény frakciókra oszlása állandósul, és — a példányszámok lehajló görbéjén is — követhetjük, hogyan válik népszerűtlenné az a politikai csoport, amelynek eszméit hirdeti a *Borsszem Jankó* is.

Ez az újság mint a dualizmus korának legtekintélyesebb politikai-humoros lapja, veszti a politikai humor átalakulásának éveiben a legtöbbet: már nem az uralkodó osztályok közös „életformában gyökerező igény- és ízlés"-egységének reprezentánsa,[3] hanem csak egy pártalakulat szócsöve.

A továbbiakban ennek az üzleti és szerkesztéspolitikai válságnak tényezőit kívánom felvázolni.

A Borsszem Jankó mint üzleti vállalkozás. A Borsszem Jankó 1875. ápr. 20-tól az Athenaeum Nyomdai és Lapkiadó Rt. érdekeltsége. Az átvétel időpontjában a kiadó Magyarország legnagyobb lapvállalkozója. Nemcsak az ország legjobb élclapjai vannak kezében.

[1] A kolportázs-sajtó előnyeiről általában, az *A Nap* és a *Fidibusz* kapcsolatairól, s a lap példányszámáról ld. Róna Lajos: *Harminc év az újságíró pályán I—III.* Bp. 1930. II. 354. — Az 1905. évi sajtó példányszámokról ld. a postaigazgatóság jelentését az Országos Levéltárban OL—K 26. ME. Kut. könyvek 1546. k. — 1905. V. t. 786/4927/ — e. jelzet alatt.

[2] Csáky Zsigmond kormánybiztos jelentette 1906. márc. 2-án a Belügyminisztériumnak Kolozsvárról, hogy „miközben a városban a rám vonatkozó sértő élcrajzok köznevetség tárgyává tesznek, barátaim itt csupán titokban mernek velem érintkezni... A lapok utcai árusításának betiltása csak félrendszabály, mert minden üzlet a sajtó e veszedelmes termékeit árusítja. Néhány dohánytőzsdében pedig kifüggesztették az élclapok rólam készített torzképeit." A jelentést Ld. az Országos Levéltárban OL—K—149—BM—Res—1906—3—147. jelzet alatt. (A lappéldányszámok vö. 1. jegyz.)

[3] Vö. Dersi Tamás: *Századvégi üzenet.* Bp. 1973.: 14—15.

hanem a jelentős politikai lapok közül KEMÉNY Zsigmond *Pesti Napló*-ja, JÓKAI *A Hon*-ja és a TÓTH Kálmán szerkesztette *Fővárosi Lapok* is.

A kapcsolat jellegét egységesen és több évtizedes érvénnyel alakították ki. A szerkesztőknek a politikai mérséklet és a minimális üzletmenet keretein belül szabad kezet adtak. Csak arra kötelezték őket, hogy „a kiadó érdekeit" tartsák szem előtt.[4] Ezen azonban általában csak a kiadványok hirdetését értették. A korai kapitalista sajtóviszonyokra utal, hogy a szerkesztést függetlenítették a lap gazdasági sikereitől: az újságírót nem sújtotta a kudarc, és alig volt érdekelt a példányszám növelésében.

A látott igazgatósági jegyzőkönyvek igazolják az Atheneum monográfusát, SZABÓ Lászlót, aki szerint a lapkiadás „inkább arra szolgált, hogy általa az Atheneum részt vegyen a közéletben, és szorosabb érintkezést tarthasson fenn az íróvilággal."[5]

A *Borsszem Jankó* és a kiadó viszonya a századfordulóig zavartalan. Az induló előfizetői létszámot, a kb. 700 főt, a szerkesztőség a kilencvenes évek elejére közel megháromszoroz za. Ez a csúcspont. A századelőn az előfizetők száma 1500 és 1850 között ingadozik.[6] Az előfizetők lassú lemorzsolódása tehát már a millennium évétől megindul.

Az A thenaeum azonban csak 1901-től változtat a lapokkal kapcsolatos üzletpolitikáján. A megváltozott szemlélet nyitja meg a *Borsszem Jankó* válságkorszakát. A változás lényege az, hogy a kiadó 1891-től látványos és túlfeszítettsége miatt sebezhető fejlődés időszakában lépett. Először csak a lapkiadás veszít a jelentőségéből a könyvkiadási üzleti sikerek nyomán, majd — ahogy a vezetők nagyszabású telekspekulációkba fognak a századforduló táján — felmerül a kérdés, hogyan szanálják célszerűen a lapkiadási ráfizetéseket.

Az Athenaeum birtokolja a JÓKAI- és a PETŐFI-kiadásokat. Kiadják *A magyar nemzet történeté*-t. Átveszik a tankönyvkiadást, majd megszervezik a tankönyv-kartellt. 1901-ben megindítják a Műveltség Könyvtára sorozatot. Kísérleteznek a könyvterjesztő kartell megszervezésével. Külföldi kapcsolataik révén első ízben próbálkoznak nagy példányszámú olcsó könyvek sorozatával. Ez a későbbi Athenaeum-könyvtár. De már ezt megelőzően is kiadják — többek között — BIRÓ Lajos, KABOS Ede, KARINTHY Frigyes, KÓBOR Tamás, PAPP Dániel és THURY Zoltán első köteteit.

E téren az Athenaeum korán monopoltőkés vonásokat vesz fel. A könyvkiadói terjeszkedés fedezetére szolgált eredetileg a telekspekuláció is, amelynek eredményeként az övék lett a Rákóczi út — Nagykörút — Dohány utca — Miksa utca roppant háztömbje, a New-York palotával. A pénzt azonban csak háromszoros tőkeemeléssel tudták előteremteni. 1897-ben TISZA István érdekeltsége, a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank adott pénzt. Ez delegálta az igazgatóságba SCHWARCZ Félixet, aki tovább gyorsította a hazárd üzletvitelt. 1900-ban a dohánykartell vezető családja járult hozzá az ismételt tőkeemeléshez. (Így került az igazgatóságba először HERZOG Péter, majd fia — HERZOG Mór.)

1903-ban a részvénykibocsátás legdurvább formáját választják: az ún. elsőbbségi részvények (ti. az osztalék tekintetében elsőbbséget élvező részvények) kiadásával egy-

[4] Erről ÁGAI Adolf 1875. és 1879. évi szerződései adnak fogalmat. Ő főszerkesztőként gazdasági és politikai önállóságot élvezett. „A nevezett lapok politikai és társadalmi irányára az Athenaeum befolyást nem gyakorol" — mondta ki a szerződés. ÁGAI a rendelkezésre bocsájtott összeggel számadásmentesen gazdálkodott. Az az övé, amit a tiszteletdíjakon megtakarít, és a 2000. példányon felüli többletbevétel 10 %-a, illetve 1879-től 20 %-a. Ld. az Athenaeum irattárában a 168. és a 216. ügyiratszám alatt. (1972-ben az Athenaeum irattárát átvette az Országos Levéltár. Az itt megadott ügyiratszámok az átszállítás előtti jelzetek.)

[5] Vö. SZABÓ László: *Athenaeum. Ötven év egy irodalmi és nyomdai társulat életéből.* Bp. 1918.: 43. és az Athenaeum irattárának 21., 22., 322., 329., 330. ügyiratszámú iratai.

[6] Athenaeum irattárának 170. ügyiratszámú irata. Melléklet a *Borsszem Jankó* 1875—1905. évi előfizetőinek számáról.

időben felére értékelik le a régi, ún. törzsrészvényeket. Ezen a réven kerül a vezetésbe HANKE Jenő, a Hazai Bank képviseletében.

Ettől kezdve a nagytőkét HANKE, HERZOG, KOHNER Adolf, és SCHWARCZ Félix képviselik az igazgatóságban, valamennyien TISZA István személyes hívei; az üzleti élettel jó kapcsolatban levő politizáló dzsentri, GAJÁRI Ödön képviselő, a TISZA család egyik legbelső híve, akire a Tisza-frakció új napilapját, *Az Újság*-ot bízzák. Az irodalmi világot JÓKAI és MIKSZÁTH, a könyvkiadói szakértelmet 1903-ig EMICH Gusztáv, majd lemondása után RANSCHBURG Viktor képviselte.

A politikai jobbratolódást a kiadó lappolitikája úgy tükrözi, hogy az Athenaeum egykori balközépi újságérdekeltségeit fölcserélte a szabadelvűek mindenkori hivatalos lapjainak finanszírozásával. A ráfizetés csökkentése érdekében a kormánypárt részt vállal a terhekből. A kiadó politikai szempontból nem lép vissza újságérdekeltségeitől. Jellemző azonban, hogy a vállalat óriási összegekkel korszerűsíti nyomdáját, de a lapok felfrissítésére nem áldoz semmit.

Az egyetlen kivételt TISZA István lapjával tették 1904-ben. (Ez év jan. 12-én az igazgatóság jegyzőkönyvben rögzíti köszönetét „Schwarcz igazgató úrnak Az Újság c. lap érdekében kifejtett rendkívüli tevékenységéért.")[7]

Az igazgatósági ülések és a közgyűlések jegyzőkönyvei érdekesen tükrözik, hogyan bántak e kényszertakarékossággal vegyitett költekezés korszakában másodrendű üzletáguk terhessé vált lapjával, a *Borsszem Jankó*val.

1. 1901. márc. 15-én jóváhagyják a *Borsszem Jankó* levelezőlapok tárgyában kötött szerződést a LEITNER-céggel. Ebből 24 000 db-ot hoztak forgalomba. A tiszta nyereség 20 %-a ÁGAI Adolfnak járt, de a tranzakció nem hozott számottevő hasznot.

2. 1901. dec. 15-én jóváhagyják BÉR Dezső grafikus alkalmazását. (Hetenként két oldal terjedelmű rajzért az első évben 3400, a további években 4000 korona fizetést kap.)[8]

3. Az igazgatóság szemmel láthatóan elégedetlen ÁGAI munkájával, mert 1902. jan. 1-vel ROBOZ Imre írót szerződtetik az ugyancsak ÁGAI szerkesztése alá tartozó *Kis Lap*hoz segédszerkesztőnek. Ezzel kapcsolatban egy szerződésben újra szabályozzák ÁGAI jogait és kötelességeit. Fizetést, jutalékot és „a szerkesztési irány meghatározási jogá"-t kapja meg. De az összes közlemény átolvasására, szerkesztésére, továbbá „gondos revizió"-ra kötelezik, lelkére kötve, törekedjék „a lap és közönsége közötti családias viszonynak hű és gondos ápolására."[9]

4. 1902. okt. 6-án ÁGAI sajtóperének költségeihez 450 korona térítést szavaznak meg, tekintettel arra, hogy „majd három évtizede szerkeszti a Borsszem Jankót."

5. 1903. júl. 4-én a rossz üzletmenet miatt nem vállalják ÁGAI tárcaleveleinek kiadását.

6. 1903. okt. 5-én megbízzák HERZOG igazgatót, tegyen javaslatot „a hírlapok jövedelmezőségének emelésére."

Ez a javaslat sem állíthatta meg az élclap lassú hanyatlását, mert

7. 1904. okt. 10-én jóváhagyják HELTAI Jenő kinevezését a lap szerkesztőjévé, havi 500 korona fizetéssel. Úgy látszik, ez az utolsó kísérlet sem vált be, ezért

8. 1905. márc. 13-án előterjesztik a *Borsszem Jankó* átruházási javaslatát SZÉKELY Ferenc bankár javára, aki egyébként a lap évtizedes belső munkatársa is.

Ápr. 27-én felhatalmazzák az igazgatókat a szerződés megkötésére, ha ÁGAI igényeit a vevő kielégíti, s a lap nyomtatását továbbra is az Athenaeum végzi.

SZABÓ László szerint a vétel meg is történt. SZÉKELY valószínűleg ekkor fizetett 18 000 koronát előlegnek, majd — mint azt az okt. 2-án kelt kezességi levél tanúsítja — a 42 000 korona hátralék „szükséghez képest készpénzben befizettetni fog". Az Athenaeumé marad a hirdetési díjak 40 %-a és három évig az ingyen hirdetés joga. A szerződés „töltelék" hir-

[7] Athenaeum irattárának 324. ügyiratszámú irata.

[8] Athenaeum irattárának 739. ügyiratszámú irata. Egyik pontja szerint BÉR Dezső csak akkor mehetett szabadságra, ha erre az időre helyettest állít. Ez példa a vállalat óvatos, kemény szerződéseire alkalmazottaival.

[9] Athenaeum irattárában a 168. ügyiratszám alatt van.

detésről beszél. Ezek szerint a *Borsszem Jankó* a kormányzati válság csúcspontján nem tudta megtölteni hirdetési terét fizetett hirdetésekkel.[10]

9. 1905. okt. 23-án tudomásul veszik a kiadói tulajdonjog átruházását, azzal a kikötéssel, hogy három évig a vállalat nyomja a lapot.[11]

Maga a lap 1905. okt. 8-i számában jelenti be a tulajdonjogi változást, valamint azt, hogy HELTAI helyett LIPCSEY Ádám lesz a felelős szerkesztő. Hozzáteszik még, hogy „új program nincs, mert nem is kell." (X. 8. :13.) Egy héttel később nyomatékosan V. G.-hez címezve: „Mi köze Önnek a kiadóvállalathoz, mikor a szerkesztőségben régiek, újak csupa régi jó barátok." (X.15.:14.)

Az Atheneum tehát, amikor úgy látta, hogy új munkatársak beállítása kevés a lap felfrissítéséhez, örömmel megvált a *Borsszem Jankótól*. Az új tulajdonos, mint azt HELTAI menesztése is valószínűsíti, a hagyomány erősítésében látta a megoldást. SZÉKELY Ferenc személye háromszorosan biztosította a tradíciót: már huszonegy éve volt a lap belső munkatársa; mint a Belvárosi Takarékpénztár tulajdonosa TISZA István gazdasági köréhez tartozott; s mint politikus 1905 tavaszán ő menedzselte Tisza terézvárosi képviselővé választását KRAUSZ Simon bankárral, a Magyar Bank vezérigazgatójával együtt.

Egészen természetes, hogy a *Borsszen Jankó* megvásárlását SZÉKELY Ferenc, KRAUSZ Simon és — TISZA István pénzével, közös kasszából végezték. (TISZA azt írta: „Igen sajnálom, hogy eladósodtam, és így be kell érnünk a mellékelt 10 000 K-val".[12])

A Borsszem Jankó mint politikai tényező. A *Borsszem Jankó*, mint láttuk, mellőzött és egyre kevesebbre becsült érdekeltsége volt egy nagyralátó üzleti vállalkozásnak. A jelek szerint a lap politikai vonásait, főként hagyományhűségét, nem lehet kielégítően levezetni az Atheneumhoz fűződő üzleti viszonyából. Sokkal inkább múlott ez az alkotógárda társadalmi helyzetén és politikai kapcsolatain, különösen SZÉKELY Ferenc korszakában, amikor a külső — gazdasági — ösztönzés és a belső — vállalt — nézetazonosság összeolvad.

A századelőn a *Borsszem Jankót* ÁGAI Adolf főszerkesztő, aki személyében a lap történetének három alkotói nemzedékét egyesíti, főként a kilencvenes évek fénykorának ún. második nemzedékével közösen irányítja.

1895-ben hal meg JANKÓ János a híres rajzoló, és BESSENYEI Ferenc képviselő, aki a lap „csevegések" rovatát írta haláláig. (1905. I. 1. :13—15.)

ÁGAI, ahogy ezt az Athenaeum iratok is tükrözik, kissé úgy van lapjával, mint VIKTÓRIA királynő Angliával, inkább uralkodik, semmint kormányoz. A századelői alkotók egy — már két évtizede összeszokott — értelmiségi vacsoratársaságból került ki. Találkozásuk ideje: a nyolcvanas évek; találkozásuk helye: az Európa kávéház egyik fülkéje; találkozásaik jellege: vacsora- és vitakör.

„E második nemzedék legkiválóbb tagjai:" — olvassuk ÁGAI egyik visszaemlékezésében — „Kozma Andor, Ambrus Zoltán, Székely Ferenc, Karsai Albert, Bácskay Albert és Szécsi Ferenc. Ki író, ki bankigazgató, ki gazda, ki meg ügyvéd. Irodalmi irányban pihent eszük, főkép vacsora közben, elmésségének fölöslegével táplálta a lapot.

[10] Az iratok lelőhelyszáma a következők: 1901. márc. 15.: 301. Ü. sz., 1902. okt. 6.: 314. Ü. sz., 1903. júl. 4.: 322. Ü. sz., 1905. márc. 13.: 329. Ü. sz., 1905. ápr. 27.: 330. Ü. sz. A kezességi levél: 955. Ü. sz. A 60 000 K vételárhoz összehasonlításul: 1905-ben egy gyenge üzletmenetű napilapot, a *Pesti Napló*-t, tulajdonosa 400 000 K-ért adott volna el. 1908-ban egy új napilap alapítására 500 000 K-t, föllendítésére 100 000 K-t számítottak. — Ezeket az adatokat ld. KRISTÓFFY József: *Magyarország kálváriája*. Bp. 1927.: 540—541.

[11] Athenaeum irattárában 1016. ügyiratszám alatt van.

[12] KRAUSZ Simon: *Életem*. Bp. 1937.: 225.

(. . .) A hétfői estek néha valóságos symposionokká magasztosulnak. Legbelső tagjai: Székely Ferenc, Bácskay Albert, Bér Dezső, Réthy László és e sorok írója."[13]

Réthy László, az éremtanbúvár, a tudós néprajzos, ma inkább, mint erotikus költő ismert. Székely Ferenc irodalompártolónak és közgazdasági szakírónak sem volt utolsó. (A Révay-cég egyik igazgatójaként pénzt és lendületet nem kímélve szervezte a Jókai és Mikszáth sorozatok kiadását.) E körhöz tartozott Lipcsey Ádám újságíró és Tisza-párti képviselő, aki a Székely Ferenc-időszak lapstílusát szabta meg Ágai oldalán. Lipcsey újságírónak tehetséges és képzett, szerkesztőnek bohém, társasági embernek sziporkázó volt. A politikában Tisza rendíthetetlen híve, vezérének hajthatatlan merevsége nélkül. Székely és Lipcsey képviselte a pénz és szellem jogán az elfáradt Ágai mellett a század eleji *Borsszem Jankóra* oly jellemző Tisza-párti konzervatív humort.

A századelőn a szerkesztőség e hangadói középkorú emberek, akiket nemcsak egygyökerű szenvedély, hanem közös fiatalságuk irodalom — és művészetszeretete is összekapcsolt. A közös érdek és a rokon ízlés valódi baráti szövetségével sem Heltai Jenő, sem a lap „harmadik nemzedéké"-hez tartozó grafikus kollégái, főként Linek Lajos és Vadász Miklós, nem tudtak megbirkózni.

A *Borsszem Jankót* végeredményben a kiegyezés nyertesei írták és szerkesztették. A főszerkesztő személye, elvei, társasági köre megteremtette azt az egységes szellemi légkört, amelyet a sikeres életutak tesznek hitelessé. A szerkesztőség magját a társadalom középcsúcsain jelentős pozíciókat elért férfiak alkotják. Többségük diplomás ember, a hivatásos alkotókat a literary gentlemantől elválasztó széles átmeneti övezetben. Az alapító-szerkesztő intencióit zökkenő nélkül vette át a középnemzedék, ami azt jelenti, hogy a lap által sugallt világkép táradalmi háttere a kiegyezes felívelő szakasza. Hívei liberálisok, hiszen a szabadelvűség segítette a munkatársi gárda többségét karrierhez: kispolgári, felerészben zsidó kispolgári családok gyermekeit tehetségük kifejlesztéséhez. Fölemelkedésükhöz jelentősen hozzájárult egy jellegzetes első nemzedéki tulajdonság: a sokoldalúság, a tehetség megnyilvánulásának nem szabványos módja.

Helyzetüket a lapnál a fiatalabbak nem tudták megingatni, mert az ő szelíd modernségük, amelyet Dersi Tamás a *Hét* modernségével állít párhuzamba,[14] nem épült be a középnemzedék szerkesztési koncepciójába. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy Heltai szerkesztői működése látható változást nem hozott, s hogy a grafikusok egy része hagyományos tartalmat volt kénytelen modern formában kifejezni.

Ily módon a szerkesztőség nemcsak osztályhelyzeténél fogva, a lap üzleti-politikai viszonyainak hálójában, hanem szívéből elfogult; s önként vállalt kaszt-fegyelme folytán felkészületlen a korszerű politikai humor megteremtésére a dualizmus nyílt válságának éveiben.

A Borsszem Jankó mint közvéleményformáló tényező. A *Borsszem Jankó* szerkesztősége közvetlenül Heltai távozása után szerkesztői üzenetben erősítette meg, hogy továbbra is a családi lap az ideálja. (1905. X. 22. :14.)

E törekvés mögött ismét csak a kiegyezés első és második nemzedékének a társadalmi nyilvánossággal kapcsolatos tapasztalatait és igényeit találjuk. Ágai egy olyan polgári jogállamban szerkesztett politikai élclapot, amelynek alkotmánya az abszolutizmusnak és a nyílt osztályuralomnak is tett engedményeket. A politikai nyilvánosságot tehát a birtokon belül lévők családias aktivitásának tapasztalhatta.

Ha arra keresünk választ, hogy a *Borsszem Jankó* szerkesztőségének közönségképe, a lap szerkesztésmódja miért folytatja olyan makacsul a liberális hőskorszak hagyomá-

[13] Ágai Adolf: *Utazás Pestről Budapestre. 1843—1907.* Bp. 1908. 259—260.
[14] Dersi Tamás: I. m.: 36.

nyait, gondoljunk a munkatársak életútjára, akik fölemelkedésüket e „családias" politikai nyilvánosság közegében élték meg. Maga a lap is, első és második virágkorában egyaránt, a polgári társasélet formáin keresztül, ezek jóvoltából lett közéleti tényező.

Az említett kávézó és vacsoratársaságok — a megyei kaszinókhoz hasonlóan — az autonóm magánemberek érintkezési helyei voltak. Itt lett a magánvéleményből csoportvélemény, amely vagy a hivatalos álláspont jogán tett szert politikai tekintélyre, vagy a tulajdon és tudás birtokosainak közös véleményeként, amelyet az államhatalom sem hagyhatott figyelmen kívül.

A *Borsszem Jankó* tekintélyes emberek segítségével kommentálta a nagypolitikát. E kommentátorok is vagy a hatalmi intezmények képviselői voltak, vagy olyan személyek, akiknek észrevételei — gazdasági, szellemi súlyuknál fogva — mindenkor figyelmet keltettek egy velük egyívású közönségben, amelynek megvolt a módja és lehetősége, hogy az eseményekről véleménye lehessen és azt nyilvánosságra is hozza.

A *Borsszem Jankó* nagy népszerűsége ahhoz a történelmi pillanathoz tapadt, amelyben a társadalmi jegyei, pszichológiája és kultúrája révén még viszonylag egységes közönséget több kötötte össze, mint választotta el egymástól. Ekkor a lap lényegében ugyanazt adta, mint a többi humorisztikus újság, csak jobban.

Talán a *Herkó Páter* önálló hangjának közönségsikere volt az első jól látható szervezeti bizonyítéka, hogy a közönség rétegződik. (Ennek apró jeleként a *Herkó Páter* volt az első élclap, amely csaknem kizárólag belső munkatársakkal iratta és rajzoltatta az élclapot.)

1900 után, amikor a közönség átrétegződése meggyorsult, és új rétegekkel bővült a politikai nyilvánosság, a *Borsszem Jankó* már csak abban volt reprezentatív, hogy az eddigi többség félelmét fejezte ki a humor nyelvén a birtoktalan és műveletlen tömegek önálló politikai cselekvésével szemben.

Nagyon érdekes megfigyelni a lap hasábjain, hogyan építi ki a szerkesztőség a hagyományőrzés és a változások ellenzésének motívumaiból magának valami képzelt, nem valóságos reprezentativitás hamis tudatát.

A lap a századelőn is fenntartja szerkesztési ideálját: a művelt és jómódú közönségnek kell alkotnia a közvéleményformáló elitet. A lap mindvégig hozzájuk fordul: „A mi 'háromságunk', mely megmutatja az igazi célt, irányt és eszközöket — a magyarság, vidámság, ízlés . . . Óhatatlan, hogy ez a jelszó meg ne találja azt az utat, ami minden művelt magyar család asztalára nem juttatja el lapunkat." (1905. X. 8. :14.) Az új, a potenciális közönséggel szemben a lap mindvégig tartózkodó, nem tud mit kezdeni velük. Róluk írnak néha, de hozzájuk nem fordulnak soha.

A lap ezekben az években úgy politizál, mintha a hagyományos olvasótábor bomlása csak jelenség volna, amelynek a szerkesztés politikájára nincs befolyása.

A *Borsszem Jankó* a Széll-kormány bukásától egyre határozottabban kommentálja a 67-es kormánytöbbség széthullását. Ezen a szinten regisztrálhatjuk, hogyan válik a lap a konzervatív frakciók közül egy csoportosulásnak szócsövévé. A konzervatív gondolatot a Tisza-csoport számára kisajátítva, a zászlót elhagyó hűtlenekkel a csalódás, a szemrehányás és a harag nyelvén beszélnek. Megméretik s könnyűnek bizonyul az elviség mérlegén az arisztokrata, a pap, a dzsentri, a bankár és a virilista.

A *Borsszem Jankó* nehezen jut el ahhoz a felismeréshez, hogy a politikai ellentétek ízlésellentétekké mélyülhetnek. 1905 tavaszán olvashatunk először arról, hogy a hagyományos olvasótábor szétforgácsolódott, és a közönség elfordult a *Borsszem Jankó*tól, mint egy népszerűtlen frakció szócsövétől. Ekkor veszti el a lap átmenetileg előfizetőinek negyed részét, s ez az üzleti válság bírja rá az Athenaeumot, hogy adja el a lapot.

A közönségnek erre a gesztusára, hogy időszerűtlennek ítélik az eszmeileg korszerűtlent, a szerkesztőség sértetten válaszol. Az elfordulást „hajszá"-nak minősítik. Állás-

pontjuk szerint erősíteni kell a lap családi jellegét, még azon az áron is, hogy elvesztik az olvasók egy hányadát. (Azt írják erről, hogy „a kiugratott 51 előfizető helyébe éppen négyannyi jelentkezett. Újból bebizonyosodott, hogy klub, casinó és kávéház csak megrontója a heti vállalatnak. Az egyesekből telik ki az igazi nagyközönség." (1905. III. 26. :16).

Nem meglepő, hogy a lap szerkesztési módja mindvégig a „családiasság" eszményének felelt meg: professzionisták és műkedvelők állították össze a hivatás és játék elemeinek egyesítésével. Általában hétfőként sziporkázták ki a heti anyag ötleteit a szerkesztő lakásán, vagy a kávéházban. A további menetrend: kedden és szerdán — a kidolgozás. (Bér Dezső szerződésében olvashatjuk: „A témát a lap szerkesztősége szolgáltatja 48 órával a cliche készítőjének való leadási határidő előtt, s a rajzok a szerkesztő kívánsága szerint kell, hogy készüljenek.)[15] Csütörtökön — ellenőrzés; pénteken — nyomda; szombaton — postázás; vasárnap — olvassák és szidják a megvalósítást.

A lap levelezési rovatában pedig a szerkesztő magyaráz, pironkodik, buzdít és lelkesül. A „családias" szerkesztés gyakorlatában a belső kör nyilván személyesen fejezte ki a véleményét. A levelezés így a vidékiek, s általában a külső kör számára volt fenntartva.

A szerkesztőség tudatos meggondolásból törekedett a közönségkapcsolat hagyományos módszereinek ápolására, s ha kell felújítására.

Még 1905-ben is arról értesülünk, hogy a *Borsszem Jankó* szerkesztői széles körből kapnak tréfás történeteket közlésre. Az egyik megfelel — válaszolják, a másik nem, mert felekezetet sért, mert obszcén, mert szegény özvegyen gúnyolódik. Ugyanebben az évben közlik, hogy a „belső hívek" részére ismét rendszeresítik a hétfői találkozókat. (1905. XI. 16.:15.)

Annak azonban semmi nyoma sincs, hogy ez a tudatos archaizálás segített volna valamit visszahódítani a *Borsszem Jankó* szertefoszló népszerűségéből.

Összefoglalás. A századelő a *Borsszem Jankó* számára a hanyatlás, az üzleti sikertelenség időszaka. Megalapításakor tekintélyét azzal nyerte el, hogy modern volt, lényeglátó és szellemes. Emelkedése és második delelőpontja a kilencvenes évek elején egy korszak virágzását, egy világnézet és egy társadalmi osztály sikereit és egy tehetséges, sokoldalú értelmiségi kör fiatalságát fejezte ki a humor nyelvén.

A századfordulón azonban a liberalizmust és polgári—földesúri híveit konzervatívvá merevítette az érdekvédelem. A lap alapítója és második alkotói nemzedéke megöregedett. Velük nehezedett tekintélyessé az a humor is, amit a lap befutott, rangos értelmiségi alkotói szereztek.

A *Borsszem Jankó* addig volt üzleti és társadalmi siker, amíg közönsége nagyjából a kiegyezés első szakaszának immár hagyományos politikai nyilvánosságával volt azonos. A századelőn a liberializmus már csak cselekvési vezérfonal, taktika, érvek rendszere csupán, nem elv. A szabadelvű tábor irányzatokra szakadt.

A lap körül megváltozott a politikai légkör, és megváltozott a közönség. Az egykori nyájas politikai világban, amikor csak egy reprezentatív elit közönség politizált, a lap mindnyájuk családi lapja volt. A századelőn a szerkesztőség még mindig úgy politizál, mintha az egész hagyományos közönség reprezentatív élclapja lenne a *Borsszem Jankó*. Holott a rétegződött, vegyes ízlésű olvasók jogosan látták meg benne egy frakció szócsövét.

A lap valóban csak az ó-szabadelvűek érdekében szól. Ezt gazdasági, politikai és társasági kapcsolatok egyaránt indokolják. A *Borsszem Jankó* Tisza-párti üzleti érdekelt-

[15] Athenaeum irattárában 739. ügyiratszám alatt

ség, szerkesztőségében azok a hangadók, akik Tisza István szűkebb munkatársi körébe tartoznak.

A jelek szerint a lap még mindig tekintélyes, de már inkább a londoni *Times* módjára, csak tekintélyes. A tekintély pedig önmagában nem üzlet. A lap ráfizetéses. Az *Athenaeum*, miután Heltai bevonása a szerkesztésbe nem állította meg a *Borsszem Jankó* hanyatlását, eladja.

Az üzlet és politika, a hogyomány és újítás összeütközéséből a politika és a hagyomány került ki győztesen. Az új tulajdonos és a szerkesztőség lélekből fakadó kaszt-fegyelemmel konzervatív.

Világnézetüket a szerkesztéspolitika minden részletkérdésében érvényesítik. Következetesebben, mint eddig. Elfogultságuk minden metszetben kimutatható. Amiről beszélnek, s amiről nem; ahogyan érvelnek, s amilyen rendszerré ezek az érvek összekapcsolódnak. A bemutatott személyek és problémák köre, az ellenszenvek és rokonszenvek megoszlása a társadalmi osztályok és irányzatok között, mind-mind egy tanulságot sugall. A lap Bourbon-jeligét választott cselekvési vezérfonalnak: nem tanult és nem felejtett semmit. Nem felejtette el, hogy liberális, és még nem tanulta, hogy ez már kevés. A realitásokkal dacolva, szerkesztősége tudatosan feláldozta a konzervatív gondolat oltárán az üzleti érdeket, a társadalmi tekintélyt és a maradék szellemi modernségét.

Kronstein Gábor

Ballagi Aladár és az Egyetemi könyvtár. Tudománytörténetünknek különleges, kellemetlen voltában is érdekes színfoltja Ballagi Aladár (1853—1928) tevékenysége. Ezt a színfoltot szeretném egy kevéssé ismert, az Egyetemi Könyvtárral kapcsolatos ecsetvonással kiegészíteni.

Ballagi érdeklődése igen széles körű volt. Foglalkozott irodalom- és nyomdatörténettel, magyar, svéd, német és francia történelemmel. Indulatos természete heves vitákba sodorta, erősen támadott mindenkit, aki neki ellentmondani merészelt. Pályáján gyorsan haladt előre, az egyetemen 1880-tól helyettes, 1889-től rendes professzor, az Akadémiának már 31 esztendős korában levelező tagja. Karrierjét jórészt összeköttetéseinek (apja egyetemi tanár volt), szélső nacionalista nézeteinek és erőszakos fellépésének köszönhette.

Több könyvet és számtalan hírlapi cikket írt, ezek felületességét, a bennük található súlyos tévedéseket és alaptalan vádaskodásait legjobban Szekfű Gyula jellemezte *Mit vétettem én?* című művében.[1]

Azt tartották róla, hogy könyvtárainkból — különösen az egyházi gyűjteményekből — számos művet tulajdonított el, másokat pedig megcsonkított, értékes metszeteiket kivágta. Erre azonban a konkrétumok hiányoznak, egyetlen esetet sem bizonyítottak rá. Halála után hagyatékában ládaszámra találtak közkönyvtári műveket, de azt nem vizsgálták meg, hogy ezek szabályszerű módon voltak-e kikölcsönözve.

Első általános felháborodást keltő tevékenysége az *Irodalomtörténeti Közlemények*hez kapcsolódik. Ennek szerkesztését ugyanis 1890-ben Szilády Áron elfoglaltsága miatt ideiglenesen rábízták. Itt több baklövést követett el, például engedte, hogy közismert Zírnyi-költeményeket Esterházy Pál ismeretlen műveiként nyomassanak ki. A szerkesztői megjegyzés szerint „e közlemény egy egészen új nevet iktat költészetünk történetébe."[2] Az Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának felszólítására sem akart a szerkesztésről lemondani, sőt a napilapokban különféle vádakkal támadta meg az

[1] Bp., 1916. főleg 13—33.

irodalomtörténészeket. Az akadémiai bizottság kénytelen volt megállapítani, hogy „más, akiben talán az elbizakodott önteltségnek s a maga sérthetetlensége érzetének kisebb mértéke lett volna" már régen visszavonult volna a szerkesztéstől.[3]

A kilencszázas évek elején a *Nyelvtörténeti Szótár* megjelenése alkalmából BALLAGI a szerkesztőket a valótlanságok egész halmazával vádolta meg.[4] A legnagyobb vihart azonban SZEKFŰ *A száműzött Rákóczi* című könyvével kapcsolatban keltette. Két évig tartó hajszát kezdeményezett, és sikerült elhitetnie a közvéleménnyel, hogy SZEKFŰ hazaáruló, Rákóczi-gyalázó, a történetírást megszégyenítő Habsburg-bérenc.

BALLAGI a bölcsészkar által kiküldött tagja volt az egyetemi állandó könyvtárbizottságnak. Az Egyetemi Könyvtár közvetlen felettes hatósága az egyetem volt, ennek rektora és tanácsa, a könyvtárbizottság csak tanácsadó szerv volt. Századunk első két évtizedében véleményadás céljából mégis ide került minden, a könyvtárral kapcsolatos ügy, olyan is, amelyiknél az állásfoglalást mellőzni lehetett, mert elintézését törvény vagy rendelet írta elő. (Ilyen volt például az ötödéves korpótlék vagy családi pótlék engedélyezése.) Innen került az akta, kérelem, javaslat a rektor elé, s a rektor továbbította, ha felsőbb döntés kellett, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba.

A bizottság hat tagból állt, az elnöklő prorektorból, a négy kar egy-egy delegátusából és a könyvtárigazgatóból. A prorektor évenkint változott, a könyvtári ügyeket nem ismerte alaposabban, az orvoskari tag pedig egyéb elfoglaltsága miatt ritkán vett részt az üléseken. Így a bölcsészkar agilis képviselőjének sok alkalma nyílt az Egyetemi Könyvtárral kapcsolatban véleménye hangoztatására.

BALLAGI állásfoglalásai sok esetben — különösen 1911 előtt — a könyvtár javát szolgálták, megvételre javasolt egyes könyvhagyatékokat, sürgette a döntést egy új könyvtári épület ügyében . . . Ilyen az új szervezeti szabály-tervezethez való hozzászólása. A tervezet a magasabb tisztviselői állásokat középiskolai tanári képesítéshez kötötte. Ő helytelenítette ezt. Szerinte „a könyvtárat használók szempontjából okvetlen szükséges, hogy a jog- és államtudományok és orvosi tudományok könyvkészlete ezekhez szakszerűen értő, ezeknek megfelelő tisztviselők kezelése alatt álljanak. Ezek körében tehát ne csak lehessen, de legyen a többi fakultás képviselve. Csak nemrégen volt alkalmunk tapasztalni, mennyi bajt és kellemetlenséget okozott a kézi könyvtár nyomtatott katalógusának hibás szakozása.[5] Ezért javasolja, hogy a képesítést doktorátushoz vagy államvizsgához kössék.[6]

Az Egyetemi Könyvtárat jóformán korlátozás nélkül használhatta, minden kérését teljesítették, annyi és olyan könyvet kölcsönözhetett, ahányat és amilyent akart. 1910. december 22-én azonban összeírták tartozásait. Ekkor kiderült, hogy 405 kötet van nála kölcsön, köztük számos ritkaság, ősnyomtatvány, 1711 előtt kiadott magyar nyelvű mű, s ezek egyike-másika egy évtizednél hosszabb idő óta. BALLAGI megkapta ezt a jegyzéket, és a nála levő könyvekből többet visszaadott. Ezek közt szerepelt három olyan RMK kötet, amelyikről nem találtak térítvényt. BARBUL Jenő, a kölcsönzés vezetésével megbízott tisztviselő felajánlotta, hogy egy külön elismervénnyel igazolja a visszaadást. BALLAGI nem fogadta el ezt a megoldást, hanem — eléggé következetlenül — két kötetet ott hagyott, a harmadikat pedig újból magához vette térítvény nélkül.

Az igazgató, FERENCZY Zoltán ezt az esetet jelentette a rektornak. Elgondolható — írta — hogy BALLAGInál esetleg más könyvek is vannak térítvény nélkül. Ezért kérte,

[2] *Herceg Esterházy Pál* nádor *versei*. ItK. 1892. 129—146., 340—357. l. A szerk. megjegyzése a 129. l.-on.

[3] Idézi SZEKFŰ: I. m. 28—29.

[4] B. A.: *A magyar nyelv barátaihoz*. Bp. 1904.

[5] BALLAGI itt elsősorban SZABÓ Ervinnek és MADZSAR Imrének az Egyetemi Könyvtárt bíráló, a *Huszadik Század* 1907. évf.-ában megjelent kritikájára céloz. 964—976.

[6] EK. irattár 238|1908—09.

hogy szólítsák fel őt minden nála levő, könyvtári pecséttel ellátott mű bemutatására, hogy ennek alapján helyesbíthessék a kölcsönzési nyilvántartást.

Elismerte a jelentésben, hogy olyan művekről viszont találtak térítvényt, amelyeket BALLAGI már korábban visszaadott. Ennek oka a következő: BARBUL szerint a raktárosok azt mondják, több ízben előfordult, hogy BALLAGI a magával hozott könyveket letette valamelyik asztalra, s ők, nem tudva, hogy ezek házon kívüli használatra lettek kölcsönadva, a helyükre rakták. Nem gondolták, hogy térítvényt állítottak ki elvitelükről, nem is keresték ezt. Néha viszont azért nem találták a térítvényeket, mert BALLAGI „saját mondása szerint úgy állította ki, hogy felismerhetők ne legyenek, hogy mások ne tudhassák, miféle mű van nála." Ilyen eset: szerzőt nem írt, csak általános címet, „sermones".[7]

Az ügyet a könyvtárbizottság 1911. február 8-án tárgyalta. BALLAGI dühöngött. „A feljelentést — írta a prorektorhoz címzett nyilatkozatában — mely tartalmilag a valósággal, alakilag a könyvtári szabályzattal homlokegyenest ellenkezik, mint illetéktelen zaklatást és hatóság előtti dehonesztálást, nemcsak visszautasítom, hanem amennyiben megfelelő t e l j e s e l é g t é t e l t nem kapnék, fenntartom magamnak a jogot, hogy azt magán úton, vagy a nagyméltóságú minisztérium útján megszerezzem."[8]

A továbbiakban mellékösvényre tereli a dolgot. Úgy fogja fel a vádat, mintha FERENCZY azért jelentette volna fel, mert nem juttatta vissza határidőre a kölcsönkönyveket. Az igazgató jóhiszeműségét — szerinte — eleve kizárja az a körülmény, hogy nem tartotta be a késedelmes kölcsönzőkkel szemben előírt eljárást, hogy a feljelentés előtt őt nem szólította fel a visszaadásra. Az egyetemhez csak abban az esetben fordulhatott volna panasszal, ha a címére küldött felszólítás eredménytelen maradt volna. Az ellene emelt vád — szerinte — annál felháborítóbb és érthetetlenebb, mert a könyvtárosok őt hosszú évek során át „valósággal példásan mintaszerű kikölcsönző" gyanánt emlegették. Ezután visszafordítja a vádat a könyvtárra, a hiányosan kiállított térítvényekért a tisztviselők felelősek, miért nem ellenőrizték a kiállítás helyes voltát. Arról nem tesz említést, hogy ő délután hozta vissza a kölcsönvett műveket, amikor nem volt kölcsönzés, hanem panaszolja, hogy a térítvény-szekrény egész délután zárva van, s „ennélfogva olykor tisztán a szolga jóakaratától függ, hogy másnap kiveszi a szekrényből a visszavitt mű térítvényét vagy nem."

Az igazgató jelentése — folytatja támadását — vádirat saját maga ellen, mert az ügyviteli szabályzat arra kötelezné, hogy a tanév utolsó hónapjában minden munkát bekérjen, s azokról, amelyeket felszólítás ellenében sem adtak vissza, kimutatást terjesszen az egyetemi tanács elé.

Az bizonyos, hogy a könyvtár is követett el hibát azzal, hogy olyan sok ritkaságot adott kölcsön, és hogy ezeket már régóta nem kérte vissza. Hibázott abban is, hogy a térítvények szabályszerű kiállítását nem ellenőrizték. Ez utóbbi azonban nyilván BALLAGI erőszakos természetére vezethető vissza, aki nem tűrte, hogy ellenőrizzék őt. Egyébként megállapították a kézirattári használati napló alapján, hogy 1910. október 4-én helybeli használatra kapott egy ősnyomtatványt, ezt térítvény kiállítása nélkül vitte haza, s csak 1911. március 8-án szolgáltatta vissza. Ez valószínűleg nem egyetlen eset volt, és ilyenkor akármilyen „jóindulatú volt a szolga", hiába kerestek térítvényt.

[7] EK irattár 228|911. A könyvtár irattárában „Dr. Ferenczi Zoltán igazgatása korából való vegyes ügyiratok" elnevezésű dobozban „Ballagi-ügy" címmel vannak összegyűjtve a kölcsönzésével kapcsolatos tisztviselői jelentések és egyéb iratok.

[8] A könyvtárbizottsági ülések jegyzőkönyveit a fogalmazványokkal együtt külön dobozban őrzi a könyvtár kézirattára.

Az egész BALLAGI kölcsönzési ügynek az a legfeltűnőbb vonása, hogy nem lett folytatása. Nincs nyoma annak sem a könyvtárbizottsági ülések jegyzőkönyveiben, sem az iktatókönyvekben, sem másutt, hogy az 1911. május 2-i ülés után bárhol is foglalkoztak volna vele. Az „illetéktelen zaklatásért" látszólag szenvedélyesen felháborodó BALLAGI később nem ragaszkodott az elégtételhez. Igaz, hogy kölcsönzési tartozásait sem rendezte. A használati napló tanúsága alapján 1913. elején még mindig 13 ősnyomtatvány, 16 RMK mű, 2 Hungarica és 1 kézirat volt nála kölcsön, s ebből 19 kötet 10 évnél régebben! A nem iktatott, csak az igazgató tájékoztatására készült tisztviselői jelentések szerint 1911. szeptember 29-én és 1913. január 13-án megismétlődött az az eset, hogy az általa visszahozott műről nem találtak térítvényt, mire ő a könyvtári könyvet mindkétszer „Ha nincs térítvény, nincs könyv" kijelentéssel újból magához vette, és nem fogadta el a tisztviselők azon ajánlatát, hogy külön írásban ismerik el a visszavételt.

A folytatás elmaradásának okára nézve csak találgatásokra vagyunk utalva. Elsősorban nyilván a könyvtárbizottság a hibás. Nem akart botrányt, nem akarta elítélni sem egyik tagját, sem a könyvtárt. Békére, elnézésre intette mindkét felet, s ebben a szelíd természetű FERENCZI éppúgy belenyugodott, mint az indulatos, de magát hibásnak érző BALLAGI. Ez utóbbi azonban sérelmét nem felejtette el, és ettől kezdve a legkülönbözőbb ügyekben a könyvtárra és igazgatójára nézve sértő megjegyzéseket és kellemetlen javaslatokat tett.

Az 1912. december 17-i ülésen BALLAGI az igazgatói lakás megszüntetését ajánlotta. FERENCZI kérte, hogy határozat előtt adjanak időt a bizottságnak az ügy tanulmányozására, mert elvi kérdésről van szó, arról — az eredeti jegyzőkönyvet idézve — „hogy általában ésszerű-e az igazgató lakását megszüntetni." Mikor a jegyzőkönyvet megküldték aláírásra a javaslattevőnek, a következőt írta be: „Dr. Ballagi Aladár azon hozzáadással, hogy az igazgató úr felszólalása után példátlan durvaságnak minősítettem minden ízében objektív és indokolt indítványomra tett megjegyzését. Az indítvány, mert én tettem, eo ipso észszerű."(!)

A prorektor — Hóman Bálint jegyzőkönyvvezetőnek FERENCZI számára készített jelentése szerint — ez alkalommal is elsimította az ügyet. Kijavította a jegyzőkönyvet. FERENCZI kijelentését „ismételt felszólalása után"-ra egyszerűsítette, s ezután BALLAGI lemondott öntelt megjegyzésének írásba foglalásáról.

1913-ban két őr, DEDEK Crescens és KUDORA nyugdíjazását kérte. Az igazgató és a bizottság az így megüresedő helyekre TETZEL Lőrinc és BARBUL Jenő kinevezését javasolta, TETZEL, BARBUL helyére HÓMAN Bálintot és CZEKE Marianne-t, ez utóbbiak állására pedig GROSZ Gézát és WALDBAUER Ilonát. Valamennyien kinevezett alkalmazottak voltak, TETZEL 16, BARBUL 13, HÓMAN 10, CZEKE 8, GROSZ 5 és WALDBAUER 4 év óta. BALLAGI először TETZEL előléptetését vétózta meg a rektornál, majd a bizottság 1913. november 21-i ülésén az összes előléptetés ellen tiltakozott, valamennyi állásra pályázat hirdetését javasolta, és a kinevezést szakvizsga letételéhez kötötte.

Az Egyetemi Könyvtárban 1874-ben rendszeresítették a könyvtárosi szakvizsgát, az utolsót 1898-ban tartották. Azóta a kinevezéshez nem követelték meg a letételét. Ehelyett a kinevezendők egy-két évig díjnoki vagy fizetéstelen gyakornoki minőségben szolgáltak. Így gyakorlat útján szerezték meg a szükséges szakismereteket, és a vezetőségnek alkalma nyílt rá, hogy rátermettségüket, tudásukat, szorgalmukat megismerje.

Arról lehet vitatkozni, hogy általában helyes-e vizsgához kötni a kinevezést vagy nem. Az azonban biztos, hogy értelmetlen, sőt méltánytalan a vizsga megkövetelése olyan tisztviselők esetében, akik több év óta kifogástalanul látták el a szolgálatot, akik ellen komoly panasz nem merült fel, s akiket már előzőleg kineveztek a könyvtári státusba. A könyvtárbizottság így is határozott, BALLAGI akadékoskodását leszavazta.

A rektor az egyetemi tanács 1913. június 30-án hozott határozatának megfelelően elrendelte „a könyvtár általános revízióját, egy általános leltár készítését, a könyvtári kölcsönzések, bevételek és kiadások megfelelő nyilvántartását". Általános revízió alatt, mint a tárgyalásból kitűnt, állományrevíziót értettek.

A rektor átiratát a bizottság 1914. január 23-án tárgyalta. Elsőnek a könyvtárigazgató szólalt fel, különválasztotta a három egymástól lényegesen elütő dolgot — állományrevízió, általános leltár (helyrajzi katalógus) készítése, az adminisztráció felülvizsgálása — és végrehajtásukra javaslatokat tett.

Ballagi azonnal határozottan ellenezte ezeket a javaslatokat. „Természetes — mondotta — hogy e vizsgálatból . . . a könyvtárigazgató és a könyvtár egész személyzete kizárandó. A revíziót a könyvtárbizottságnak magának kell megejtenie."

Azt hiszem, nem szorul bővebb magyarázatra, hogy nemcsak az állományrevízióra, de a többi feladatra sem vállalkozhatott az öt egyetemi professzorból álló bizottság. Kivihetetlensége mellett sértő is ez az elgondolás, hiszen — hangoztatta Ferenczi — „ily vizsgálat egyértelmű a fegyelmi vizsgálattal, s az egész tisztikar ellen gyanúsítást tartalmaz." Kiss János prorektor helyesen állapította meg, hogy a revíziót mindenütt a hivatali főnök felügyelete alatt hajtják végre, ez amúgysem lehet a bizottság feladata, annál kevésbé, mert a könyvtár vezetősége ellen semmiféle gyanú nem merült fel. Ennek megfelelően született meg a véghatározat, elfogadva Ferenczi javaslatait.

Ballagi kötekedő természetét ezen az ülésen sem tagadta meg. Tetzelt „közokirathamisítónak"- nevezte, s azt állította többek között, hogy „a másodpéldányok pontatlan kezelése, meglevő példányok duplumba helyezése stb. tág teret nyit a legsúlyosabb hivatali visszaéléseknek." De a bizottság is hű maradt korábbi magatartásához. A jegyzőkönyv fogalmazványából utólag minden sértő, bántó nyilatkozatot töröltek, nehogy a minisztérium vagy a nagy nyilvánosság tudomást szerezzen olyan belső ellentétről, amely egy professzort, egy bizottsági tagot kedvezőtlen színben tüntethetne fel.

A világháború kitörése után Ballagi ritkán hallatta könyvtári ügyekben a szavát, az 1916|17. tanévben pedig megtörtént a könyvtárbizottság átalakítása. Öt taggal bővült, a négy prodékánnal s a bölcsésztudományi kar egy helyett két tagot küldhetett, egy társadalomtudományt és egy természettudományt oktató professzort. E két helyre Bleyer Jakabot és Fröhlich Izidort választották meg.

Vértesy Miklós

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666—1673). A NÁDASDY család vonzalma a nyomdászathoz igen régi keletű. Tamás nádor Sárvárott SYLVESTER János vezetésével 1539—1541 között nyomdát tartott fenn, ahol az első hazai, magyar nyelvű kiadványok láttak napvilágot. Fia, az idősebb Ferenc, a híres „fekete bég" 1598-tól vette oltalma alá a korábban elsősorban a Batthyányiak szolgálatában állott nyomdászt, Johannes MANLIUST, aki a Nádasdy-uradalom belül lakóhelyét többször is váltogatva Sárvár és Keresztúr között, 1605 elején bekövetkezett haláláig dolgozott. MANLIUS utóda, FARKAS Imre — most már az idősebb Ferenc fia és egyben a fiatalabb Ferenc apja, Pál oltalma alatt — 1608-tól 1620-ig Keresztúron, majd 1625-től a nyugat-dunántúli lutheránusok egyik fellegvárában, Csepregen nyomtatott. Ennek a műhelynek mindenkor e vallás érdekében kifejtett tevékenységének vetett véget a lutheránusként született fiatalabb NÁDASDY Ferencnek 1643. november 25-én a csepregi templomban fényes külsőségek között történt áttérése a katolikus hitre.[1] FARKAS Imre, jóllehet még évekkel túlélte ezt a számára rendkívül súlyos csapást jelentő eseményt, tovább nem nyomhatott, mert földesura neofita buzgalmú katolikus volta ezt számára lehetetlenné tette.

NÁDASDY Ferenc, aki rendkívüli érdeklődést tanúsított a tudományok és a művészetek iránt, 1665-ben megvásárolta a Lajta nyugati partján, vagyis Alsó-Ausztriában fekvő Pottendorfot. Itteni palotáját nemcsak műkincsekkel és gazdag könyvtárral, de nyomdával is berendezte. Ezt a németalföldi származású Hieronymus VERDUSSEN vezette. KATONA Imre úgy vélte PAYR Sándor nyomán, hogy az egykori csepregi műhely felszerelése —részben vagy egészben — átkerült Pottendorfba. Ezt a feltételezést — KATONA szerint — „a Pottendorfon kiadott kötetek betűi és iniciáléi tanúsítják".[1a] erről azonban szó sincs: az 1575 óta működött Manlius-nyomda meglehetősen régies formájú felszerelése FARKAS Imre kezén 1643-ra már alaposan elavult. Ezzel szemben a pottendorfi műhely készlete friss és formájában is jóval modernebb, ráadásul sem a betűk, sem az iniciálék nem mutatnak azonosságot az egykor Csepregen használtakkal.

Nádasdy új nyomdája termékeinek összeállítására az első kísérletet Alfred Sitte tette.[2] Őt követte jóval később Gerold JEKAL.[3] Karl SEMMELWEIS gondolatébresztő munkája[4] nyomán sikerült két további, hely nélküli kiadványt is e műhely termékei sorába utalni.[5]

[1] PAULER Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664—1671.* Bp. 1876. I. köt. 30.

[1a] *Vasi Szemle* 1973. 134—135. és 141. Hasonlóan vélekedett Csatkai Endre *(Soproni Szemle* 1961. 38.) és Zátonyi Sándor *(Vasi Szemle* 1963. 85—89.) is.

[2] *Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereines zu Wien.* 40. köt. 66—67.

[3] *Alte Drucke aus Niederösterreich 1500—1700 mit Ausnahme von Krems und Wien.* Wien 1966. 12—30. — Gépiratos egyetemi disszertáció.

[4] *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts.* Eisenstadt 1972, 75—77.

[5] *Magyar Könyvszemle* 1973. 237—239.

A mai ismeretek szerint a Nádasdy-féle pottendorfi nyomda az alábbi műveket jelentette meg:

1666 Rituale Agriense... jussu Thomae Palffi. RMK. III. 2383.
Rituale Jaurinense... jussu Georgii Széchény. RMK. III. 2358.
Rituale Strigoniense... jussu Georgii Szelepcheny. OSzK. RMK. III. 2358/b.
1667 Acta et decreta synodi dioecesanae Strigoniensis. RMK. III.1109.
Synodi provincialis decreta anno MDCXI. Sztripszky II. 2700/248
Mausoleum... regum... Ungariae.. RMK. III. 2397
1668 Articuli universorum statuum et ordinum inclyti regni Hungariae... RMK. III. 2440
Cynosura juristarum... regni Hungariae... RMK. III. 2441
Esparza, Martinus de: Quaestiones de actibus humanis.
— Quaestiones de justificatione impii.
— Quaestiones disputandae de gratia.
— Quaestiones de virtutibus theologicis.
— Quaestiones de virtutibus theologicis.
— Quaestiones disputandae de passionibus seu affectibus.
— Quaestiones de virtute justitiae.
— Qaestiones disputandae de sacramentis: pars prior.
Kopcsányi Márton: Keresztyen imadsagos konyvechke. Sztripszky I. 2059/266
1669 Kopcsányi Márton: Keresztyen imadsagos konyvechke. RMK. I. 1092

A fenti jegyzékbe foglalt művek közül az 1666—7. években készült hat kiadvány — bár közülük négyen szerepel Hieronymus VERDUSSEN neve — egyike sem tünteti fel a nyomtatás helyét. Ezzel szemben az 1668—1669. éviek kivétel nélkül viselik a címlapukon a „Pottendorf" megjelölést. VERDUSSEN és honfitársa, Johann Baptist HACQUE nevével 1667—1668-ban négy kiadványa is jelent meg Bécsben, amelyek közül három Martinus de ESPARZA tíz részből álló *Cursus*-ából való,[6] míg a sorozat többi hét tagja 1668-ban Pottendorfban készült. Az 1667 februárjában az e műhelyről szóló utasítás[7] kifejezetten HACQUE ellenőrzését emelte ki.[8] Ezek szerint, bár VERDUSSEN neve egyedül szerepel a pottendorfi kiadványokon, itteni működese során is társas viszonyban állhatott HACQUE-kal, nem csupán a fentebb említett és mindkettőjük nevével ellátott, Bécsben megjelentetett művek esetében. Miután VERDUSSEN önálló bécsi tevékenysége nem ismeretes, jogos a feltételezés, hogy az 1666. évben egyedül az ő nevével, de a hely megjelölés nélkül készült három magyarországi agendát is már Pottendorfban nyomtatta.

NÁDASDY pottendorfi nyomdája kapcsán megemlítendő, hogy ő könyvtárához, amelyhez rézmetszettel díszitett ex libris-t is készíttetett,[9] külön könyvtárost is alkalmazott. Ebben az időben papírgyártó is tevékenykedett Pottendorfban, nyilván a nyomda olcsó alapanyaggal történő ellátása végett.[10]

Az 1669. évből e műhelyből mindössze a KOPCSÁNYI Márton által összeállított és az előző esztendőben megjelentetettt imádságoskönyvnek egyedül a címlapon álló évszám vége módosításával létrehozott változata ismeretes. A belső címlapon és a naptárrészben azonban ebben az 1669. évi változatban is az eredeti, 1668-as évszám található. Lehetséges, hogy a mű ez év végén készült el, és a példányok egy részénél a címlap évszámát nyomtatás közben módosították. Ezek szerint a feltehetően már 1666-ban megindult pottendorfi nyomda működése 1669 legelejéig bizonyos.

1669. október 7-én elhunyt NÁDASDY Ferencné ESZTERHÁZY Anna Júlia, aki felett magyarul SENNYEI István, veszprémi püspök, németül pedig August HOFFMANN tartott

[6] MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482—1882*. Wien 1883. 1835—1838. sz.
[7] *Magyar Könyvszemle* 1905. 85—86.
[8] SEMMELWEIS i. m. 74.
[9] *Művészettörténeti Értesítő* 1970. 198.
[10] *Berichte...* 40. köt. 68.

Lékán gyászbeszédet. Mindkét szöveget a pottendorfi nyomdász, VERDUSSEN egykori társánál HACQUE-nál nyomtatták ki Bécsben.[11] Ez talán arra utal, hogy a pottendorfi műhely ekkor már nem működött. A gyászbeszédekhez készült rézmetszet céljaira a velencei papírt (562 ½ ívet) NÁDASDY vásároltatta 1669. december 19-én Bécsben.[12] Kézenfekvő lett volna, hogy a nyilván az ő költségén megjelenő gyászbeszédeket saját nyomdájában készítesse el, ha ez akkor még működött volna.

A pottendorfi nyomda ezek szerint 1669 folyamán feltehetően beszüntette tevékenységét. MOHL Adolf[13] és nyomában Karl SEMMELWEIS[14] feltételezte, hogy e műhely felszerelése átkerült az alább tárgyalandó Lorettóba. Ezzel szemben a korabeli adatok azt igazolják, hogy mind Pottendorfban, mind Lorettóban egyidejűleg volt nyomdai felszerelés. NÁDASDYT 1670. szeptember 3-án letartóztatták a császár elleni összeesküvés vádjával. 1671. február 15-én a hatóságok COSMEROVIUSnak, a bécsi udvari nyomdásznak egyik alkalmazottját Pottendorfba és Lorettóba küldték, hogy a Nádasdy-vagyon felmérése során e két helységben levő nyomdafelszerelést szemügyre vegye.[15] De még az 1673. július 5—9 között készült Nádasdy-leltárban is több tétel bizonyítja, hogy a pottendorfi palotában több helyen is nyomdához tartozó felszerelést őriztek.[16] Így az ebédlőtől balra fekvő első szobában állott értékes szekrény 9. és 10. számmal jelölt fiókjaiban a könyvnyomtatás céljaira szolgáló különböző betűk voltak.[17] NÁDASDY hálószobájában több szekrényládában egy rézből készült és a nyomtatáshoz tartozó szerszám, valamint 22 köteg, ugyancsak nyomtatáshoz készült betű került leltárba.[18] A nagyterem feletti padláson állt pedig a sajtó,[19] amelyet a rézmetszetek sokszorosítására használtak.[20] Mindezeknek a leltározott tárgyaknak, akárcsak a pottendorfi nyomda egészének további sorsa ismeretlen.

***

A feudális korszak nyomdászatának egyik jellegzetessége, hogy rendkívül jelentős szerepet kapott benne a vallási hovátartozás. Ebből a szempontból vizsgálva a hazai nyomdákat, megállapítható, hogy a katolikus egyháznak a 16. században igen kevés és gyenge nyomdai bázisa volt. Az első kifejezetten katolikus műhely a TEGLEDI Miklós ügybuzgalma által 1578-ban létrehozott nagyszombati nyomda volt. Kisebb jelentőségű volt és csak a legutóbb időkben vált köztudottá Karl SEMMELWEIS közlése nyomán a nyugat-magyarországi Vimpác (Wimpassing an der Leitha) ferences kolostorában 1593-tól legalább 1599-ig működött könyvsajtó.[21] Ezt a környék nagyura, a PICHLER és STOTZINGEN család támogatása hozta létre, de legkésőbb a Bocskai-féle háborúk vihara elsodorta.

A STOTZINGEN család későbbi szeniora, Johann Rudolf 1644-ben a Lajta-hegységben levő rezidenciája, Stotzing közelében a középkori János-majori kápolna helyére felépítette a bécsi „Am Hof"-on álló templom Loretto-kápolnájának mását. Ennek gondozására Bécsből hívott szerviták még ez év végén beköltöztek a Stotzing-ban eredetileg a család egyik nőtagja végett létesíteni szándékozott apácakolostor épületébe. Már 1649-

[11] RMK. I. 1080. és Mayer i. m. 1840. sz.
[12] *Berichte...* 40. köt. 68.
[13] *Századok* 1900. 623.
[14] SEMMELWEIS i. m. 75.
[15] *Berichte...* 40. köt. 68.
[16] *Berichte...* 40. köt. 65.
[17] *Berichte...* 41. köt. 37.
[18] *Berichte...* 41. köt. 39.
[19] *Berichte...* 41. köt. 44.
[20] RÓZSA György: *Magyar történeti ábrázolás a 17. században.* Bp. 1973. 139.
[21] *Magyar Könyvszemle* 1966. 338—344.

ben átköltöztek a rendtagok a magyarul Lorettomnak nevezett új településben épült rendházukba. 1650. július 16-án NÁDASDY Ferenc a szarvkői uradalommal együtt kiegyezési tárgyalás után megvásárolta a Stotzingen családtól Stotzing és Lorettom vidékét is. Hirtelen támadt betegségében 1650. szeptember 16-án tett fogadalma alapján 1651. július 2-án elhelyezték a lorettomi fogadalmi templom alapkövét. Ezt követően NÁDASDY többször is újabb és újabb alapítványokkal gazdagította és támogatta a lorettomi szerviták templomát és kolostorát. Az ő erkölcsi és anyagi támogatásának volt köszönhető, hogy 1656-ban ide helyezték át a plébániát, majd 1659. július 2-án, vagyis az alapkő elhelyezésének nyolcadik évfordulóján fel is szentelhették a templomot.

NÁDASDYt Lorettomhoz, e kicsiny búcsújáróhelyhez szoros érzelmi szálak fűzték. Ez a már említett gondoskodása nem csupán az 1663-ban kelt végrendeletében, de még a siralomházban tett vagyonjogi intézkedéseiben is megnyilvánult.[22] Ennek és NÁDASDYnak a nyomdászattal szemben már az előbbiekben megismert érdeklődésének tudható be, hogy alighogy elnémult 1669-ben NÁDASDY pottendorfi műhelye, ugyancsak az ő birtokán, de már a Lajta keleti partján, vagyis Magyarországon megindult a lorettomi nyomda. Ennek 1670-ből két terméke maradt fenn, amelyet David KRAUS nevű nyomdász állított elő.

Az erre a műhelyre vonatkozó ismereteket és a kiadványokat első ízben Karl SEMMELWEIS foglalta össze.[23] Ezek szerint 1670-ben két mű készült e műhelyben: STANKOVICS János *Rövid és sommaszerent-valo bizonyítása. . .* című vitairata (RMK. I. 1108), továbbá az *Ursprung, End und Institut* kezdetű és a szerviták vezette, a fájdalmas Szűzanyáról elnevezett főtestvérület (archiconfraternitas Dolorosae Matris) céljait szolgáló kis kötet. Bár más lorettomi nyomdatermék eddig nem volt ismeretes, a fentiekben már említett és 1671. februárjában NÁDASDY nyomdái felmérésére szolgáló szemlén kívül az 1673. júliusi összeírás is említette Lorettomban a nyomdát („Im Johannes Hoff eine Truckherey"), amelynek eladását javasolták a Nádasdy-vagyon felszámolói.[24]

Ezek után igen érdekesnek és értékesnek tűnt már az első pillanatban az a két, tizenkettedrét alakú kötet, amely az Országos Széchenyi Könyvtárban a köztulajdonba került régi, hiányos nyomtatványok átnézése során került elő. Mindkettő ugyanazokat a nyomtatványokat tartalmazza azonos sorrendben és kötésben, továbbá mindkettő elől csonka. Az egyikből az első három levél, a másikból ezenkívül az 1—92. lapok is hiányoznak. Mindkét kötetben teljes azonban a második tag, amelynek címlapja alján a következő szöveg olvasható: „Laureti apud Davidem Kraus MDCLXXII". Így a magyar „Nyomtattatott Lauretumban, David Krausz könyvnyomtató által 1670" és a német „Gedruckt zu Loreta in Ungarn bey David Kraus anno 1670" után latin nyelvű impresszummal is került elő egy harmadik kiadványa e kis műhelynek, ráadásul az eddig ismerteknél két évvel későbbről.[25]

A most előkerült lorettomi kiadvány a *Decreta a sacra rit. congregatione in ordine ad missam & divinum* címet viseli, és azt a címlap szövege szerint Bartholomaeus GAVANTUS második római kiadásából Dominicus BELLUS kivonatolta. Bartolommeo GAVANTI (1570—1638) a római katolikus egyháznak a szent rítusok kongregációjában volt tisztségviselő. Különösen a szertartásokkal foglalkozó művei láttak napvilágot sok országban évszázadokon át. Dominicus BELLUS személyéről, aki a kivonatolás munkáját végezte, nem volt semmi közelebbi sem megállapítható. A két füzetből álló nyomtatvány 24 levelet tartalmaz, amelyek közül az első kivételével a többi az 1-től 46-ig terjedő lapszámot visel.

[22] MOHL Adolf: *Loretto magyarországi bucsujáróhely története*. Bp. 1909. 11—16.
[23] SEMMELWEIS i. m. 73—77.
[24] *Berichte*... 41. köt. 50.
[25] Mindkét kötetet ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.

E nyomtatvány elé mindkét példány esetében ugyanazt az elől hiányos kiadványt kötötték. Nyomdai kivitel szempontjából ez minden részletében megegyezik az 1672. évi lorettomi kiadvánnyal: azonos a tükörméret, a díszítésre egyedül használt cifra, a szövegtípusként alkalmazott kis antikva és kurzív betűtípus (20 sor mérete 69 mm), a kiemelésre szolgáló két nagyobb antikvatípus, a szedési sajátosságok (élőfej, kezdőbetűk, ívjel, őrszó stb.) stb. Ezek alapján biztosan állítható, hogy ezt a művet is Lorettomban nyom-

150 *Generalis Abſolutio.*
alia opera exercendi. Ea tamen non ſunt fortaſſe tam clara & ampla. Quare conſultum eſt; quod omnes dictos pſalmos recitent, vel alia opera pia faciant ſecundum Confeſſarij judicium; & ideo prima opinio eſt ſequenda, cum ſit ſecurior.

Ex Suarez Tom. 4. de Relig. lib. 2. cap. 19. num. 17. cum ſeq. Peyrinus loco ſupra citato: Rodriquez Tom. 1. quæſt. 62. art. 6. Ejus compendiatore pag. 28. num. 26. Sorbo de Privileg. Regular. pag. 29. Repertorio Leonis Zambelli pag. 638.

F I N I S.

Ad laudem, & gloriam Jeſu Chriſti, ejuſque Sanctiſ. Matris Virginis Mariæ.

DECRETA
A SACRA RIT. CONGREGATIONE
In Ordine ad Miſſam & Divinum Officium.
Poſt Miſſalis ac Brev. Romani recognitionem, condita,
Ex Comment. in Rub. ejuſdem Miſſalis, ac Brev. à M. R. P. D. Bartholomæo Gavanto, Cleric. Regul. S. Pauli, ejuſdemque Sac. Congr. Conſultore editis, & in ſecunda editione Rom: recognitis, & locupletatis.
Fideliter à
DOMINICO BELLO
Excerpta.
Et Superiorum licentia reuſa.
Laureti, apud Davidem Kraus, M. DC. LXXII.

tatták. Címlap híján az első számozott lapon található címre lehet csak támaszkodni: „Modus devote et fructuose celebrandi sanctissimum missae sacrificius". Ennek rövidített változata az 1—145. lapon az élőfejben ismétlődik szinte végig a köteten. A 146—147. lapon az „Actus contritionis", majd a 147—150. lapon „Generalis absolutio ab omnibus peccatis & censuris cum applicatione indulgentiae, concessa Fratribus Minoribus in mortis periculo" áll. A nyomtatvány számozása az „A"-jelű ív negyedik levelén kezdődik, a 150 számozott lap az egyenként 12 leveléből álló és „A—F"-jelű, valamint a hat levél terjedelmű „G"-jelű füzetekre terjed.

De vajon mi volt az első három levélen, és miért hiányzik ez mindkét példányból? A pápai ferencesek könyvtárából származó teljesebb példány kötéstábláinak felbontása erre részbeni választ adott. Megállapítható volt ugyanis, hogy abban a harmadik levél is megvan, de azt tudatosan belekötötték az első kötéstáblába. Ez a „Praef. ad Sodal. Ecclesiast." élőfejet viseli, és ez az ajánlás a harmadik levél végén fejeződik be dátum és aláírás nélkül. Két latin nyelvű, de nem lorettomi nyomtatvány ma már rekonstruálhatatlan töredékein kívül a kötéstáblákból az 1671. évre szóló nagyszombati magyar naptár (RMK. I. 1121) négy levélre terjedő része is napfényre került. Azonban a „Modus" első két levelének semmi nyoma sem maradt.

A harmadik levelet nyilván azért ragasztották le üres papírral bele a kötéstáblába hogy az olvasó elégedjék meg a kiadvány lapszámozással ellátott törzsrészének olvasásával. Ezen túlmenően ne is gondoljon arra, hogy eredetileg ez előtt még három további levél is volt. A harmadik levél előkerülte sem ad magyarázatot az eltüntetési szándékra. Nyilván az első két levélen lehetett valami olyasmi, amelyet annyira gondosan eltüntettek, hogy még a kötéstáblába beragasztva sem maradt fenn. Ismerve a körülményeket, ez uyilván NÁDASDY Ferenc személyével függött össze, akit 1671. április 30-án Bécsben kivégeztek. Feltehetően ezt megelőzően készülhetett el a „Modus", amelyben az első két levélen neki szóló sorok, vagy akár csak a neve szerepelt valahol. Feltehetően ez lehetett az oka, hogy e részt a kivégzést követően megsemmisíthették Lorettomban, majd a következő évben készült „Decreta" példányaival összekötve hozták forgalomba. Ugyanazon középkori hangjegyes szertartáskönyvből származó hártyalevelek alkotják mindkét most előkerült példány ezek szerint eredeti kötésének külső védőburkát.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a lorettomi nyomda felszerelése — bár időben pontosan követte azt — nem volt azonos a pottendorfiéval. Bizonyítja ezt a két műhely nyomdai anyagának korábbi összevetése,[26] amelyet a most napvilágra került két további lorettomi kiadvány is megerősített. A két nyomda egymástól független voltára utal, amint erről a fentiekben a pottendorfi műhely során már szó volt, hogy mind 1671-ben, mind 1673-ban azonos időpontban Pottendorfban is és Lorettomban is nyomdai felszerelést őriztek. E NÁDASDY-leltárakból egyértelmű, hogy a lorettomi nyomda, amely NÁDASDY ottani szálláshelyén a János-majorban állott,[27] ő hozzá tartozott, de David KRAUS vezetésével túlélte a kivégzett főurat, és még 1672-ben is működött. Valószínű, hogy e műhely a Nádasdy-vagyon 1673 júliusi leltározását nem sokkal élte túl, hanem az akkori javaslat alapján eladásra kerülhetett.

MOHL Adolf a lorettomi szerviták könyvtárából arról tudósított, hogy ott „megvolt a Nádasdy sajtóból kikerült: *Az római Babylonnak kőfalai* stb. című könyv".[28] Miután ezt Lorettommal kapcsolatban írta, az ember első gondolata az lehetne, hogy e művet is ott nyomtatták. Azonban erről szó sincs, mert Balthasar MEISSNER e művet, amelyet PÁLHÁZI GÖNCZ Miklós fordított, 1619-ben Keresztúron a lutheránusok szolgálatában tevékeny FARKAS Imre sajtója alól került ki.[29] MOHL másik adata már kifejezetten lorettomi kiadványról írt: „1670-ben . . . adták ki a kegyelemhely eredetéről szóló német könyvecskét. Eddig ugyan egyetlen egy példányra sem akadtunk, de a szerviták Diarium-jokban (1694. VI. 2.) megjegyzik, hogy editus 1670 germanice in villa S. Joannis (Acta Servit. 263. sz.)".[30] SEMMELWEIS ezt azonosította a fentiekben említett 1670. évi német nyelvű kiadvánnyal. Ez a kis kötet, amelyet a budapesti ELTE Könyvtára RMK II. 228a jelzet alatt őriz, csak a hosszadalmas címében is előadott „Ertzbruderschaft der sieben Schmerzen Mariae" és nem általában a lorettomi kegyhely történetét adja elő. Az impresszumban sem az „in villa S. Joannis", vagy annak megfelelő német fordulat, hanem „zu Loreta in Ungarn" szerepel. Ezek után nem zárható ki, hogy volt egy ma már elveszett másik, német nyelvű lorettomi kiadvány is az 1670. évből. Az „in villa S. Joannis" megjelölés azt bizonyítja, hogy a nyomda már megindulásától az 1673. évi leltározás idején rögzített épületben („im Johannes Hof") működött. Mikor azután a Nádasdy-birtokokat a kincstár Gottlieb WINDISCHGRÄTZnek bérbeadta,[31] az épület állaga leromlott, mert 1676-ban, amikor a nyomda nyilván már nem volt benne, mint omladozót emlegették.[32]

[26] *Magyar Könyvszemle* 1973. 238.
[27] *Századok* 1900. 623.
[28] *Századok* 1900. 624.
[29] RMK. I. 493.
[30] *Századok* 1900. 623.
[31] *Burgenländische Heimatblätter* 1949. 68.
[32] *Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes II.* Eisenstadt 1963, 700.

NÁDASDYnak Lorettomhoz fűződő és könyvekkel kapcsolatos gondoskodása azonban halálával sem szűnt meg. Miután végrendeletében úgy intézkedett, hogy könyvtára a loretti szervitáké legyen, 1672. március 17-én a prior kérvényt nyújtott be ennek érdekében a császárhoz. Az időközben a kincstár által lefoglalt gyűjteményből a jelentősebb darabok már a bécsi császári könyvtárat gyarapították. A többit — bizonyos jogfenntartások mellett — 1677. december 9-én a rendház végül valóban megkapta. Az 1683. évi török pusztítás követően újjáépült kolostor könyvtára az 1787. január 24-én történt feloszlatása után szétszóródott.[33]

BORSA GEDEON

Egy olmützi hungaricum 1597-ből. Magyar vonatkozású kiadványok felkutatása állandó feladat, ezért minden adatra, mely egy leendő hungarica bibliográfia számára értékes lehet, illetve az RMK III. kötetét gyarapítja, egyaránt szükség van. Ebből a felismerésből kiindulva ismertetjük az olmützi kerületi könyvtár „D 39/975" jelzetű gyűjteményének 1. kötetét, mely alkalmi kiadványok kolligátuma. Ennek 6. füzete, számos magyar vonatkozása ellenére, úgy látszik elkerülte a kutatók figyelmét, így ezúttal mint ismeretlen hungaricumot mutathatjuk be.

A nyomtatvány A4—D4 ívekből álló, 16 számozatlan levelet tartalmazó versgyűjtemény. Címe: *Applausus hieroglyphici sedecim nobilibus ingenuis ac eruditis artium liberalium et philosophiae licentiatis cum anno M. D. XCVII. Julij, in alma Academia Olomucensi Societatis Iesu suprema philosophiae laurea sive doctoratus gradu decorarentur: amoris*

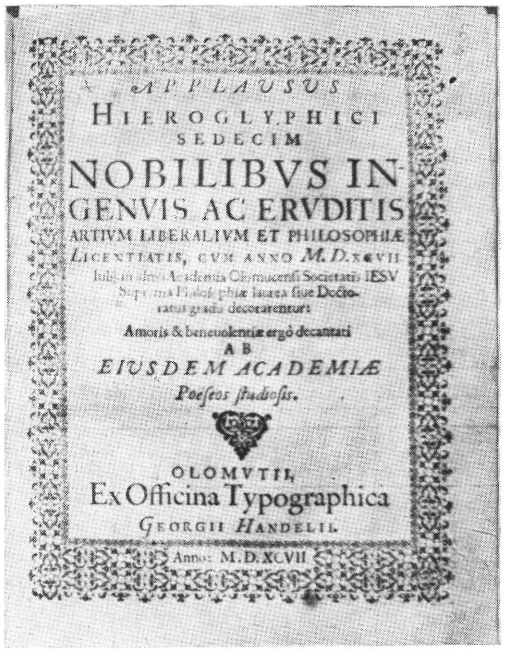
APPLAVSVS
HIEROGLYPHICI
SEDECIM
NOBILIBVS IN-
GENVIS AC ERVDITIS
ARTIVM LIBERALIVM ET PHILOSOPHIÆ
LICENTIATIS, CVM ANNO M.D.XCVII
Julij in alma Academia Olomucensi Societatis IESV
Suprema Philosophiæ laurea siue Doctoratus gradu decorarentur
Amoris & benevolentiæ ergò decantati
A B
EIVSDEM ACADEMIÆ
Poeseos studiosis.
OLOMVTII,
Ex Officina Typographica
GEORGII HANDELII.
Anno: M.D.XCVII

[33] *Századok* 1900. 624. l. — *Magyar Könyvszemle* 1902. 146—158. Így jutott Egerbe *(Hevesi Szemle* 1974. 50—51. — Bakos József) és Pécsre *(Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi Évkönyv* 1774—1974. Pécs 1974. 177—181. — Boda Miklós).

et benevolentiae ergo decantati ab eiusdem Academiae poeseos studiosis. Olomutii, ex officina typographica Georgii Handelii. Anno: M. D. XCVII.

Tartalma a következő: **A1b:** *Nomina dominorum magistrorum.* [I—XVI-ig, ld. alább] — **A2a** *Apollinis exegeticon epigramma ad poetas.* (Ignatius SIRAKOWSKY a Pierkow nobilis Moravus) — **A2b—A3a:** I. *Dn. M. Ioanni Stephetio Glivicensi Silesio.* (Petrus SKYDZIENSKY a Skydzien nobilis Polonus) — **A3b—A4b:** II. *Dn. M. Georgio Mielliczky de Viscovia nobili Moravo.* (Nicolaus LUBOMIERSKY nobilis Polonus) — **A4b—B1b:** III. *Dn. M. Ianni Iogvegaeo Henrichoviensi Silesio.* (Mathias SCHIFFERER Hungarus S[ummi] P[ontificis] A[umnus]) — **B1b—B2a** :IIII. *Dn. M. Casparo Aucupi Transylvano Saxoni.* (Mathias RAUCH Olomucensis Moravus) — **B2b—B3a:** V. *Dn. M. Ioanni Sixti Pragensi Boemo.* (Ioannes GRESCHELIUS Olomuc: Moravus) — **B3a—b:** VI. *Dn. M. Nicolao Kassoviadi Landskronensi Moravo.* (Melchior PREINERUS Olomucensis Moravus S. P. Al.) — **B4a—C1a** VII. *Dn. M. Matthiae Ianculae de Viscovia Moravo.* (Nicolaus WIEDMANNUS Silesius) — **C1a:** VIII. *Dn. M. Tobiae Kuhnelio Hennersdorffensi Silesio.* (Valerianus NEUMANNUS Olom: Moravus) — **C1b:** IX. *Dn. M. Emerico Nagi de Tolna nobili Hungaro.* (Georgius CONRADUS Silesius) — **C2a—b:** X. *Dn. M. Valentino Henselio Vratislaviensi Silesio.* (Bartholomaeus KICHLERUS Silesius) — **C2b—C3a:** XI. *Dn. M. Nicolao Eckstein Forcheimensi Ostrofranco.* (Michael SAMPACHIUS Silesius) — **C3b:** XII. *Dn. M. Georgio Sculteto Nysseno Silesio.* (Adamus FRITSCHIUS Silesius) — **C4a—b:** XIII. *Dn. M. Paolo Zegedino Hungaro.* (Ioannes HEIFELDER Olom: Moravus) — **C4b—D1a:** XIIII. *Dn. M. Samueli Sibelio Oppaviensi Moravo.* (Fredericus BRANDT nobilis Silesius) — **D1b:** XV. *Dn. M. Ioanni Scintillae Cilicensi Silesio.* (Joannes NITSCH Silesius) — **D2a:** XVI. *Dn. M. Simoni Sturmio Transylvano Saxoni.* (Joannes PIPER Misnensis) — **D2b—D3b:** *Epiphonemata et epigrammata praecedentibus ordine correspondentia.* [Ad 1—4.: Stanislaus GUETERER nobilis Polonus, ad 5—7.: Joannes ZIMMERMANN Silesius, ad 8—10.: Paulus SCHRAMMIUS Moravus, ad 11—13.: Philippus WALNERUS Austriacus, ad 14—16.: Stanislaus RIEMER nobilis Polonus.] — **D3b:** *Poesis ad Zoilum.* (Augustus SPACHTERUS Austriacus S. P. A.) — **D4a:** *Poeta ad Momum.* (Simon SCULTETUS Silesius) — **D4a:** *In librum.* (Ioannes BONNE Compagnie Bastoniensis Burgundus). — **D4b:** üres.

A felsorolásból látható, hogy az ünnepelt megisterek között négy magyarországi van: TOLNAI NAGY Imre (Hungarus), SZEGEDI Pál (Hungarus), AUCEPS Gáspár (Saxo-Transsylvanus) és STURM Simon (Saxo-Transylvanus), valamint egy eddig nem ismert versíró: SCHIFFERER Mátyás (Hungarus). Az applausus-gyűjtemény címzettjeiről nagyon keveset tudunk. TOLNAI NAGY Imre neve előfordul egy szintén 1597-ben kiadott *Anagramma eponymicum* c. olmützi nyomtatványban (RMK III. 900.), hol HAJNAL Mátyással együtt társszerzőként szerepel. SZINNYEI is csak innen tudja, hogy NAGY bölcseleti baccalaureus és teológiai tanuló volt az olmützi egyetem (IX. 595—596. h.). SZEGEDI Pál neve ugyancsak egy 1597-i, olmützi nyomtatványból ismeretes, amely nyomtatvány *Congratulatio* címen, szintén HANDELIUSnál jelent meg (RMK III. 901.). Ezen alapszik SZINNYEI szűkszavú közlése, mely szerint SZEGEDI „bölcseleti baccalaureus és olmützi egyetemi alumnus" volt (XIII. 555. h.). A két erdélyi szász magisterről még ennyit sem tudunk, nevük az RMNy és RMK kötetekben nem fordul elő.

Hasonló a helyzet az olmützi antológia egyetlen hungarus költőjével, SCHIFFERER Mátyással is. Talán csak annyit kockáztathatunk meg, hogy kapcsolatba hozhatjuk esetleg azzal a SCHIFFERER Mihállyal, aki 1613-ban Jénában adott ki egy értekezést. Bár az ünneplő költemények hamar elenyésző értékéről Johannes BONNE kötetbeli záróverse is nagyon találóan nyilatkozik, mégis el kell ismernünk, hogy művészi színvonalától függetlenül, SCHIFFERER Mátyás applaususa új adalékot szolgáltat a magyarországi latin költészet megírandó történetéhez, ezért a nyomtatvány hungaricum-jellegén túl, irodalomtörténeti értéke is van az olmützi gyűjteménynek. V. KOVÁCS SÁNDOR

FIGYELŐ

Magyar reneszánsz könyvkötések. Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek.* Bp. 1973. Akadémiai Kiadó.

Sz. Koroknay Évának az Akadémiai Kiadó gondozásában, a Művészettörténeti Füzetek 6. kiadványaként megjelent *Magyar reneszánsz könyvkötések* című munkáját örömmel üdvözöljük.

E sok tekintetben alapvető és hézagpótló munkában — mint ahogy az az alcímből is kitűnik — elsősorban a kolostori és polgári kötőműhelyekkel kapcsolatos kutatásait közli a szerző; a Corvin-kódexekkel, a királyi könyvtár anyagával csak akkor foglalkozik, ha az elkerülhetetlen, de utal reá, hogy az e témával kapcsolatos eredményeket egy már szerkesztés alatt álló újabb kötet fogja összegezni.

Sz. Koroknay Éva munkája elején néhány oldalas könyvkötés kutatástörténeti áttekintést nyújt. Felidézi Rómer Flóris 1872-ben írt sorait, amelyekben irigykedve ír a külföldi előrehaladásról e téren és sajnálkozva a mi teljes elmaradásunkról. Tíz évre rá Ráth György a könyvnyomtatást és könyvkötést bemutató kiállítást rendez. E kiállítás katalógusában és annak második kiadásában a *Könyvkiállítási Emlék*-ben Keszler József foglalkozik kötéstörténettel. Alighanem ezt tekinthetjük hazánkban az első kötéstörténeti munkának. Ezt követően összefoglaló mű csak több mint félszázaddal[!] később jelent meg: Hunyady Józsefé (1937) ez a könyv a mohácsi vészig tárgyalja a magyar könyvkötéseket, és ugyancsak 1937-ben Romhányi Károlyé (ő a XVIII—XIX. század kötéseivel foglalkozik).

A magyar összefoglaló jellegű munkákat ezzel kimerítve Sz. Koroknai Éva ezután számbaveszi azokat a külföldi kutatókat, akiknek munkáit lényegbevágónak tekintette saját kutatásai során. (Ilse Schunke, Masal stb.) Tekintve, hogy a magyarországi reneszánsz kötések gyakori keleties jellege már korábban és többeknek is föltűnt, a szerző foglalkozik azokkal a munkákkal, amelyek részletesebben tárgyalják a keleti anyagot (Gratzl, Sarre, Gaillard, Carrière, Weisweiler stb.). Ám Sz. Koroknay Éva 1964—1965-ben Egyiptomban végzett kutatómunkát s ezek alapján sokban módosít[ja] az addig kialakult képet.

A fölsoroltakon kívül kiemeli még Tammaro De Marinis (korabeli olasz kötések), és Ernst Kyriss (német nyelvterület gótikus emlékei) munkásságát.

E rövid kutatástörténeti áttekintés után, a szerző a következő fejezetben *(Előzmények és a könyvkultúrával kapcsolatos kép)* nagy adat- és tényismerettel festi meg azt a művelődéstörténeti hátteret, amely nélkül választott témáját — a magyar reneszánsz könyvkötések művészetét — csak az összefüggésektől elvágva, felületesen lehetne kidolgozni. A nem kifejezetten szakember alighanem ezt a fejezetet olvassa legnagyobb érdeklődéssel. Kitűnik belőle az egyház, a szerzetesrendek, a kolostorok, egyes főpapok kimagasló szerepe. Hazánk az első évezred végén lett keresztény, a szóbeliség fokozatosan háttérbe

szorul, előretör az írásbeliség, az írásbeliség és vele a könyvkészítés tudománya pedig kezdetben és még sokáig az egyházi emberek kiváltsága volt.

I. István király elrendelte, hogy minden tíz falu építsen templomot és előírta, hogy a templomokat a püspökök lássák el könyvekkel. De a főpapok maguk is rendelkeztek könyvekkel, tudjuk ezt például Gellért püspökről.

A könyvkészítés centrumai Európa-szerte a kolostorok voltak és így kellett lennie Magyarországon is. Egy-egy rend szabályzata a rend valamennyi kolostorára vonatkozik, függetlenül attól, hogy az helyileg hol, melyik országban van. Ezért egy rend esetleg csak külföldi kolostorában fönnmaradt előírást, ismert gyakorlatot, szokást, támpontul vehetünk az illető rend magyarországi kolostoránál is. Nem véletlenül említi ezért a szerző pl. a hildesheimi fráterherrek a könyvkötésről és másolásról is intézkedő szabályzatát.

Királyaink I. Istvántól támogatják a kolostorokat. Először a bencések telepednek le, majd követik őket a XII. században a ciszterciták, a premontreiek, a karthausiak és a XIII. században a koldulórendek: a domonkosok és ferencesek. A tatárjárás után megalakul az egyetlen magyar alapítású rend is, a pálosoké.

Ám a XV. században a rendek elvilágiasodnak, megreformálásuk égető egyházi feladat. De mert e reformmozgalom hazánkban erősen kihat könyvkultúránkra, a szerző részletesebben foglalkozik vele: a szegény rendek súlyának növekedésével, a ferencesek két irányzata közül (a szigorú szalvatoriánusok és az enyhébb marianusok) a szigorúbb népszerűségével (Kapisztrán János) és a Remete Szent Pált példaképüknek valló puritán pálosokkal.

Sok érdekességet tudunk meg a nagy könyvtárakkal rendelkező kolostorokról, így a budaszentlőrinci pálosokról, a lövöldi karthauziakról (a lövöldi karthauzi kötésekről külön monográfiát is publikált a szerző), a csíksomlyói ferencesekről stb. Ír a nyulakszigeti domonkos apácák részére fordított *Birk-kódex*-ről, a domonkosrendi „Madocsai apátról", a némaságot fogadott, de a templom és a könyvtár dolgában fényűzést engedő karthauziakról.

Időközben azonban, a városok kialakulásával megjelennek a polgári könyvkészítők, könyvkötők is. Külföldön elsősorban az egyetemek mellett, és alighanem így volt nálunk is. (Pécs, Óbuda majd Pozsony.) De teljesen tiszta képet kapni nálunk azért nagyon nehéz — hangsúlyozza a szerző — mert jelentős számú városi kultúrával rendelkező városunk a török pusztítás áldozatául esett. A könyvkészítéssel kapcsolatos mesterségek polgári kézbe való kerülését a könyvnyomtatás feltalálása még csak fokozza. A XV. század végétől már könyvárusok neveit is ismerjük, de ezekről nem tudjuk biztosan, hogy foglalkoztak-e könyvkötéssel is. Azonban Orbán mestert 1506-ban már könyvkötőként említik, Lucas Coronensis neve — vele részletesebben foglalkozik a szerző — már a nemzetközi szakirodalomba is bekerült.

A városok közigazgatási eseményeit megörökítő jegyzőkönyveket a városházán őrzik — ezek a városi levéltárak alapjai. E könyveket helybeli mesterek kötik, így egy-egy vidék könyvkötőinek munkásságáról is tájékoztatást nyújtanak.

A templomi és káptalani könyvtárak is számos hiteles kötést őriznek. E könyvtárak alapja a szertartáskönyvek voltak, de 'dők folyamán anyakönyvekkel, jegyzőkönyvekkel, kiadási naplókkal bővültek.

A városi, templomi, káptalani könyvtárak után néhány magángyűjtő — többek között Janus Pannonius, Handó György, Vitéz János, a Thurzók majd Nádasdy György — szerepével foglalkozik a szerző.

Végezetül e nagyon érdekesen és színesen megfestett kis kultúrtörténeti háttér kiterjed térben és időben: térben, a környező országokkal való kölcsönhatásról, a híres Buda Boroszló Krakkó vonalról szól a szerző; időben pedig előremutat a XVII-XVIII. századig is.

Ilyen alapos ismeretközlés után fog a szerző a magyar reneszánsz kötések vizsgálatához. Elsőrendű feladatának tartja annak vizsgálatát, hogy az európai kötéstáblák művészete milyen változásokon ment keresztül Magyarországon, mi az a speciális jelleg, amely a budai, a magyarországi sőt, a közép-európai kötéseket megkülönbözteti mind az Alpoktól délre, mind az attól északra készült korabeli kötéstábláktól.

A XV. század második felében még egymás mellett élt a kétféle könyvfajta, a kézirat és a nyomtatvány. Itáliában már kialakult az új, a reneszánsz könyvtábla, német területen még a gótikus kötésstílus uralkodik. Olaszország után hazánkban készültek elsősorban reneszánsz jellegű könyvtáblák. Éppen ezért ezt az időszakot — kora reneszánsz, 1500-ig — olasz-magyar periódusnak, míg az ezt követőt — tehát az 1500 utánit — olasz-francia periódusnak nevezik. A szerző álláspontja szerint azonban Magyarországon megszakítatlan a fejlődés — a jelenleg rendelkezésre álló adatok szerint — az 1470-től az 1520-ig terjedő években is.

A magyar reneszánsz kötések több forrásból táplálkoznak: olasz, főleg firenzei, gót stílus mellett görög és keleti, Egyiptom, Jemen, — és éppen ez magyarázza sajátos jellegüket.

A szerző a kötéstáblákat két szempontból vizsgálja: díszítésük szerkezete szerint és a fölhasznált ornamentika alapján. A táblák között két alaptípust különböztet meg: a centrális elrendezésűeket és a teljes felületet, vagy tükröt beborító, szőnyegszerű díszítésűeket. E két alaptípus között sok az átmenet.

A gót kötések elemzése során utal arra a szerkesztési módra, amely már a centrális szerkezet felé — ez jellemző a reneszánsz kötésekre — képez átmenetet.

A szerző azonban még mielőtt rátérne a reneszánsz kötések stílusának jellemzésére, néhány, ebben az időszakban lejátszódó technikai jellegű változásra is rámutat. Így pl. megemlíti a nehéz fatáblás kötések háttérbe szorulását, a könnyű fatáblák, vagy papírtáblák előretörését, a kecskebőr (maroquin) térhódítását, a színes selyemkötések divattá válását.

Ahogy jeleztük: a reneszánsz kötések rendszerint centrális elrendezésűek. Mind szerkezetük, mind geometrikus jellegű mintázatuk (italo-arab fonadék) egyiptomi kopt, VIII—XII. századi európai, kairói, kisázsiai, spanyolországi, görög és örmény tábladíszítésekhez áll közel.

A korai reneszánsz kötések centrális dísze a kör, a négy karéj, vagy az utóbbi variációi és a csillag, esetleg mandula, vagy nagy méretű rombusz, utóbbiak azonban főleg már 1490 után és elsősorban Velencében fordulnak elő. A magyarországi kötéstáblák általános leírása után a szerző azokkal az eltérésekkel foglalkozik, amelyek megkülönböztetik ezeket mind az itáliai, mind az Alpokon túli kötésdíszítésektől. Az alapvető különbséget az ornamentikában látja, illetve abban, hogy míg szerkezetük reneszánsz jellegű, addig ornamentikájuk néha gót jellegű, de többnyire a hazai kőfaragványok díszítő elemeit veszik át.

A szerző hivatkozik Ernst Kyriss-re, aki rámutatott arra, hogy a kötésdíszek ornamentikája hogyan különíti el az emlékeket és azokat meghatározóvá teszi országra, városra vonatkoztatva. E kutatási módszer lényege, hogy a bélyegző lenyomatokból készült felnagyított rajzlevonatok segítségével műhelycsoportokat állapítanak meg.

E módszerrel dolgozik Sz. Koroknay Éva is.

Saját kutatásai alapján jelenleg húsz műhelycsoportot tud kimutatni. Már három kötés egyezése esetén külön csoportot állít föl. Munkája következő részében kronológiai sorrendben foglalkozik mind a húsz műhelycsoporttal, elemezve az egyes csoportra jellemző szerkezetet, ornamentikát és számbaveszi azt is, hogy mely köteteket sorol az egyes műhelycsoportba.

Munkája a felhasznált bibliográfia ismertetésével folytatódik; követi a földolgozott

327(!) kötet fölsorolása (tartalommal, bejegyzésekkel, jelzettel), majd mutató a kötés jegyzekben szereplő szerzőkről, végül a földolgozott kötetek őrzési helyeinek mutatója. A kötet következő fejezete leírja a könyv végén közölt 64 képet, majd rövid német nyelvű összefoglaló zárja be a munkát.

Talán megkönnyítette volna a szerző az olvasónak a húsz műhelycsoport munkái között a tájékozódást, ha a leíráson túl *mindegyik csoportból* bemutat legalább egy jellegzetes kötéstáblát. Hasznos lenne tovább a nemcsak olvasni, de tanulnivágyók érdekében, ha a szerző valamelyik publikációjában közölné az általa összeállított műhelycsoportok legjellegzetesebb — az elkülönítés alapjául szolgáló — bélyegzőkészleteinek lenyomatait.

Ismertetésünk befejezéséül: e pompás kis kötet után fokozott türelmetlenséggel várjuk Sz. Koroknay Éva további kötéstörténettel foglalkozó munkáit.

B. Kozocsa Ildikó

Radó János Polikárp (1899—1974). A hazai liturgiatörténet nagy „öregjével", Radó professzorral lettünk szegényebbek az elmúlt esztendőben. Sopronban született 1899. márc. 11-én. Bencés szerzetesként volt hitoktató, plébános, hittanár, főiskolai tanár. 1945-től a Pázmány Péter Tudományegyetemen, a Hittudományi Karon tanít. 1950-től egészen nyugalomba vonulásáig, 1971-ig a budapesti Hittudományi Akadémia tanszékvezető ny. r. tanára. A győri kórházban — ahová betegségének végső fázisában Panonnhalmáról vitték — halt meg 1974. nov. 21-én. Négy nappal később a pannonhalmi Boldogasszony kápolnában helyezték örök nyugalomra.

A liturgiával korán eljegyezte magát. Az innsbrucki egyetemen Gatterer professzor tanítványaként 1922-ben a gallikán liturgia eredetéről disszertált. E tárgykörben 1928—31 között a római *Ephemerides Liturgicae*-ben publikált néhány jelentős tanulmányt: a Mone-misék szerzője és hazája, az ógallikán liturgia legrégibb szentírásolvasási szisztémája, a Tamás-evangeliarium perikópaszisztémájának szerzője. Főiskolai tanári működése elején elsősorban biblikus stúdiumok kötötték le, de sohasem lett hűtlen a liturgiához.

Először a magyar liturgiatörténet forrásainak rendszeres összeállítását kísérelte meg. A múlt század két jeles liturgiatörténésze, Knauz Nándor és Dankó József úttörő munkája után Zalán Menyhért foglalkozott e gondolattal, de őt korai halála (1928) megakadályozta. Fitz József, az Országos Széchenyi Könyvtár akkori főigazgatója, a 30-as évek végén bízta meg Radót a hazai liturgiatörténet forrásainak egybegyűjtésével. Radó Polikárp tudományos módszerességgel látott munkához. Először is összeállította a magyarországi liturgikus kéziratok *Indexét* (1941), a 286 tételt magába foglaló, annotált és bibliográfiai utalásokkal ellátott jegyzék nemcsak valamennyi hazai gyűjteményben őrzött magyar vagy külföldi liturgikus kéziratra terjedt ki, hanem a történelmi (1918 előtti) Magyarországra, sőt azokra a hazai kódexekre is, melyek a századok során külföldre kerültek (OSzK kiadványai 14—lásd erről MKsz 1942. 77—80). Ennek a munkának mintegy melléktermékeként a latin egyházzenei kéziratok jegyzéke (*M. Zenei Szemle* 1941. 93-lol). Második lépésként Adalékok a magyar liturgiatörténet bibliográfiájához címmel rendszerbe foglalva összeállította a felhasználható irodalmat (*A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1941/42-i tanévre.* Pannonhalma, 1942. 60—98). Harmadik lépésként közzétette a nyomtatott liturgikus könyvek (15—16. sz.-i) jegyzékét a kézírásos bejegyzésekkel együtt (*OSzK kiadványai 19.* Lásd erről MKsz 1946. 138—139). Ebben 141 tételszám alatt 146 kötetet dolgoz föl, érdeklődése a misszálékon kívül a breviáriumokra és a rituálékra is kiterjed. A bejegyzéseket a hazai liturgiatörténet, az egyházi zene, a

nemzeti nyelvek (magyar, német, szlovák, horvát, török), a történelem és a meteorológia szempontjából osztályozza. Negyedik lépésként elkészítette a magyarországi könyvtárak kéziratainak és nyomtatott könyveiben található latin himnuszok és szekvenciák repertóriumát (*OSzK kiadványai 20*). 196 kéziratot, 144 nyomatottt forrást vizsgált át, ebből 146-ban talált anyagot. Összesen 727 himnuszt, illetve szekvenciát gyűjtött össze, s ebből 44-et nem talált meg Ulysse CHEVALIER 6 kötetes *Repertorium hymnologicum*-ában. (RADÓnak e repertóriuma szolgált alapul a RAJECZKY Benjáminnal együtt kiadott *Melodiarium Hungariae* első kötetéhez.)

A források feltárásában közben volt ideje arra, hogy egy-egy kéziratot vagy könyvtárat behatóbban megvizsgáljon és kutatási eredményeit magvas tanulmányokban publikálja.

Így KNIEWALD Károly zágrábi egyetemi tanár — ki a Zágrábban őrzött dokumentumok *(Hahóti-kódex, Hartwick-pontifikálé, Esztergomi benedikcionálé)* feldolgozásával írta be nevét a magyar liturgiatörténetírásba — biztatására írta le az akkor még Esztergomban, 1942 óta ismét Nyitrán őrzött *Szelepchényi-kódexet* (MKsz 1939. 352—412). Szülővárosának, Sopronnak kéziratos misekönyvét, a *Golso-kódex*et (OSzK Clmae 91-MKsz 1940. 226—235), a soproni evangélikus liceum könyvtárának középkori liturgikus könyveinek és bibliáinak maradványait (MKsz 1940. 362—372) ismertette. Közzétette az esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratainak, számszerint 21 kötetnek a leírását *(A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskolai évkönyve az 1940/41-i tanévre.* Pannonhalma, 1941. 86—142). Foglalkozott BATTHYÁNY Boldizsár misekönyvének hitelességével *(OSzK Nyelvemlékek 17*—MKsz 1941. 132—149), NAGY Lajos dalmáciai uralmának emlékével egy spalatói kódexben (OSzK Clmae 334—MKsz 1942. 1—10), MAGYARORSZÁGI MIKLÓS montecassinói misekönyvével (OSzK Clmae 361—MKsz 1942. 364—367), a *Pray-kódex*szel (OSzK Nyelvemlékek 1—Irodalomtörténet 1944. 49—55). Az Orsz. Széchényi Könyvtár Clmae 330 jelzetű 12. sz.-i pontifikáléról írt cikke *(Ein handschriftliches Pontifikale des XII-ten Jahrhunderts aus Schaffhausen im Budapester Nationalmuseum.* Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte 1949. 67—70) további kutatásokat indított el (Walther von ARX: *Das Klosterrituale von Biburg.* Freiburg in der Schweiz, 1970).

A külföldet külön német nyelvű tanulmányban ismertette meg 83 liturgikus kézirattal. Ezeket 1939—42 között 116 könyvtárban végzett kutatásai során találta meg és írta le. A kéziratok közül 60 német, 17 olasz és 6 francia eredetű *(Mittelalterliche liturgische Handschriften deutscher, italienischer und französischer Herkunft in den Bibliotheken Südosteuropas.* Miscellanea liturgica in honorem L. Cuniberti MOHLBERG. II. Romae, 1949. 349—392).

RADÓ Polikárpnak még arra is volt ereje, hogy liturgikus kutatásai közben a *Codices Hungarici* számára nyelvemlékeket keressen (lásd erről beszámolóját MKsz 1943. 61—64). Ezekről is írt néhány tanulmányt, pl. *A Guilerin-kódex* (Irodalomtörténet 1947. 1—8), *Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe* (MKsz 1966. 113—124).

Ilyen alapos előmunkálatok után kerülhetett sor a „Corpus" elkészítésére. A II. világháború után nemsokkal jelent meg a *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*nak (OSzK kiadványai 26) I. kötete 1947-ben: a misével kapcsolatos 54 kézirat (szakramentárium, misszálé, lekcionárium) részletes leírása: alapadatok, possessor, provenientia, adnotáció, bibliográfia és analitikus elemzés. Metodikai szempontból LEROQUAIS, KLAUSER és MOHLBERG szempontjait vette figyelembe.

A teljes mű megjelenése 25 évet késett, erre csak 1973-ban került sor *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum* címmel, MEZEY László gondozásában, mivel RADÓ látása időközben erősen meggyöngült. 198 kézirat leírását tartalmazza e vaskos kötet (részletes ismertetését lásd HOLL Bélától MKsz 1974. 375—377).

Liturgiatörténeti kutatásainak eredményeit RADÓ állandóan értékesítette, elsősorban másik nagy művében, a két kiadásban is napvilágot látott kétkötetes *Enchiridion Liturgicum*-ban (Romae, 1961, 1966, Herder), továbbá az egyházi évről (1957) és a megújuló istentiszteletről (1973) írt könyveiben, valamint a *Vigiliá*ban és *Teológiá*ban közzétett tanulmányaiban.

75. születésnapján a *Teológia* c. folyóirat nemcsak köszöntötte egykori felelős szerkesztőjét, hanem irodalmi munkásságának bibliográfiai adatait (összesen 127 egység) is közzétette. (*Teológia* 1974. 33—36.)

RADÓ középkori liturgiánk frank-gall eredetét szilárdan vallja. Egészen a 17. sz-ig, amíg PÁZMÁNY a római rítust be nem vezette hazánkban, a szentek tisztelete, a liturgikus szokások stb. erre mutatnak. Első liturgikus könyveink Gallia északi részéről származnak. Így foglalja össze kutatásainak végső eredményét (*Vigilia* 1957. 391—399—*Ephemerides Liturgicae* 1959. 299—309).

Azt hiszem, hogy RADÓ Polikárp életművéről szóló ismertetésünket legméltóbban a saját szavaival fejezhetjük be: „ha sikerült bebizonyítanom, hogy a magyar liturgiatörténetnek van mondanivalója nemzeti múltunk megismerése terén, akkor elértem célomat, mert ez a tudat nekem: requiritur et sufficit" (OSzK kiadványai 19. az utolsó mondat). Úgy érezzük, ez sikerült neki. Mi az ő tanítványai, barátai azon a nyomon folytatjuk a munkát, ahol ő abbahagyta.

KOVÁCH ZOLTÁN

A jugoszláviai magyar könyv 1945—1970. CSÁKY SÖRÖS Piroska: *A jugoszláviai magyar könyv*. 1945—1970. Újvidék 1973. Forum Kiadó. 572. l.

SÖRÖS Piroska könyve számunkra több bibliográfiai munkánál: megőrzi számunkra egy negyed század magyar irodalmát Jugoszláviában, benne ottani életformánkat, műveltségünket, hagyományainkat és anyanyelvünket. 2340 művet írt le és az 572 oldalas mű nagy történeti és anyagismeretről tanúskodik, odaadó hűségről és szorgalomról. A termésben nem válogatott, nagy és kis alkotást egyforma igyekezettel tett maradandóvá, óvott meg a feledéstől. Mint vallja, az egykori erdélyi irodalom bibliográfusa, GYÖRGY Lajos volt az előképe és szívós, fáradságos munkája folyamán az ő célkitűzését: megmenteni szellemi életünk valamennyi jelenségét a feledéstől — magáévá tette (GYÖRGY Lajos: *Az erdélyi irodalom bibliográfiája (1919—1924)*. Kolozsvár, 1925.)

A jugoszláviai magyar művekről eddig csupán részbibliográfiák jelentek meg, egész Jugoszláviát először a szerző térképezte fel, miként írja: „A Jugoszláv Bibliográfiai Intézet nyilvántart ugyan minden ‚hazánkban' megjelenő könyvet, de nem csoportosítja őket nyelvek szerint, s így kiadványai alapján rendkívül nehéz áttekinteni könyvkiadásunk történetét." (6. l.)

Úttörő ez a munka azért is, mert a két világháború közötti — 1918—1944 — időszak könyvkiadását szintén csak részbibliográfiák foglalták össze Jugoszláviában és szerzőnknek nem voltak visszamenőleges támpontjai sem. Bibliográfiai feldolgozása elé történeti szempontokon nyugvó, tájékoztató bevezetést írt, melynek erényei között említjük azoknak az 1918—1944 közötti jugoszláviai nyomdáknak, illetőleg kiadói vállalatoknak felsorolását, amelyek magyar műveket adtak ki. Megállapítja, hogy e korszakban főleg szépirodalomból állt a magyar könyvkiadás (a Jugoszláviai Magyar Könyvtár, a Kalangya és a Híd sorozatai).

1945-től kezdve az új politikai viszonyok, a szocialista társadalom kibontakozása határozzák meg a jugoszláviai magyar könyvkiadást. A magántulajdonban lévő nyomdá-

kat államosítják, a könyv- és lapkiadás központi irányítás alá került. Mint minden új történelmi korszak hajnalán, először a sajtó indul meg nagyobb ütemben, a könyvkiadás lassúbb fejlődést mutat. Az 1945-től 1950-ig terjedő évek a jugoszláviai magyar könyvkiadás előkészítő idői: e korszakot a sokszor meg sem valósult kiadói tervek jellemzik. Sörös az 1950-es esztendőt tekinti vizsgált korszakában a jugoszláviai magyar könyvkiadás tényleges kezdetének, megszervezése ekkor már a jól átgondolt kultúrpolitika jegyében történik.

A fejlődést négy korszakra bontja:

I. 1945—1950-ig — az útkeresés korszaka, mely egybeeseik a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség, a Híd, a Testvériség—Egység kiadói tevékenységével.

II. 1951—1954-ig — az irodalom kibontakozásának szakasza: a Testvériség—Egység kiadó fellendülésének, virágzásának időszaka. Megsokszorozódik a szórakoztató és nevelő irodalom. Évről évre növekszik a regény- és novellairodalom, kiadják a világirodalom remekeinek fordításait, egyre több a gyermek- és ifjúsági könyv. Sörös az 1950-es évet író és alkotó szempontjából is fordulatnak mondja: egyes írók válságba jutottak, egészen elhallgattak, ugyanakkor kifejlődött egy új kifejezési igénnyel fellépő, fiatal írónemzedék — mint megjelöli, „a mai jugoszláviai magyar irodalom úgynevezett középnemzedéke". A jugoszláviai központi kultúrpolitikai tényezők szigorúan ügyelnek már arra is, hogy az általános jugoszláviai könyvkiadás ne üzleti, hanem művelődési célokat szolgáljon.

III. 1954—1956-ig — a válság évei: a Magyar Szó, a Minerva és a Progress kiadói tevékenységének ideje. A válság okait Sörös a szabad könyvár alakulásában, a papírdrágulás ban és a kiadási példányszámok át nem gondolt megnövelésében jelöli meg. Mindez felborította a kereslet—kínálat egyensúlyát. A kiadói raktárak nem ürültek, a kiadók forgótőkéje rohamosan csökkent. Megpróbálkoztak gyengébb fajsúlyú, szórakoztató művek kiadásával, de ez sem segített. A bevezetett könyvsorsjátékok, könyvajándékozások legfeljebb a raktárkészletek felszámolásához járultak hozzá, a gazdasági terheken nem könnyítettek.

IV. 1957-től napjainkig — jelenti a könyvkiadás nagy fellendülésének idejét, a Fórum Könyvkiadó megalakulását és virágzó tevékenységét. A Fórum elnevezés ekkor kap szimbolikus jelentőséget: célkitűzése, hogy a kultúra „foruma", központja legyen. 1958-ban mint megalakult lap- és könyvkiadóvállalat, központosítja az anyagi és szellemi erőket, megszervezi a vajdasági magyar könyvkiadást, a könyvterjesztést, könyvkivitelt és behozatalt. A jugoszláviai magyar olvasó ezentúl bő választékot talál nem csak hazai, de magyarországi könyvekből is. Ez utóbbi lehetővé tette, hogy a Forum egész kiadói kapacitását a jugoszláviai magyar írók műveinek kiadására fordítsa. Mindez hathatósan megnövelte az alkotói kedvet, az új tehetségek kibontakozását, a műfaji differenciálódással párhuzamosan a kiadói példányszámot. A Forum Kiadót mindebben saját, jól felszerelt nyomdája is segítette.

Sörös bibliográfiájának anyagcsoportosítása nem decimális rendben, hanem témakörök szerint történt, ennek alapját a kiadói műfajok szolgáltatták: jugoszláviai magyar szerzők művei, ezenkívüli magyar irodalom, jugoszláv népek irodalma, világirodalom, ifjúsági- és gyermekirodalom (ez egyetemes), „színpadunk", szótárak- és egyéb nyelvészeti kiadványok, képzőművészet, kották-dalok, társadalomtudomány, politika, közgazdaságtan, tankönyvek, pedagógiai segédkönyvek, népszerűsítő tudományos kiadványok, egészségügy, mezőgazdaság, naptárak, szabályzatok, rendeletek, statutumok, egyéb kiadványok. Számot ad a sorozatos és gyűjteményes kiadványokról is.

A szigorúan hivatásos bibliográfus valószínűleg — ha nem is decimális — de szélesebb skálájú szakcsoportosítást kívánt volna. Sörösnek azonban az anyag egybefogásával elsősorban a jugoszláviai magyar szellemi életnek, kiadói tevékenységnek tükrö-

zése volt az elsődleges célja, az anyagfeltárás. Hangsúlyozza, hogy a tárgycsoportokon belül időrendben, azon belül betűrendben (szerzők, ill. tárgyi címszók) felsorolt művek értékrendjének — ezt egyébként főleg az irodalmi művekre érti — megállapításától tartózkodott, nem az ő feladata. A szerzők, műcímek, tárgykörök, műfajok, módszere szerint egybefogva, ennek ellenére is bemutatják a jugoszláviai magyar írók termékenységét, többes kiadásaikkal olvasottságukat, népszerűségüket; a magyarországi írók műveinek, a világirodalmi remekeknek jugoszláviai kiadásai a jugoszláviai magyar olvasóközönség igényességét és jó tájékozottságát, végül a kiadói tevékenységet.

Sörös munkája jól tükrözi a rendkívül gazdag és változatos gyermek- és ifjúsági könyvek, a tankönyvek és a pedagógiai művek felsorolásával a jugoszláviai magyarságot mélyen érintő művelődési-nevelési programot. A legkitűnőbb vajdasági írók írnak nem egy gyermek- és ifjúsági könyvet, de kiadják, Benedek Eleket, Gárdonyi Gézát, Molnár Ferencet, Móra Ferencet, Móricz Zsigmondot is, a világirodalomnak számos legjobb gyermek- és ifjúsági művét.

A bibliográfiában olvashatunk arról is, hogy a kiadói tevékenységnek Jugoszláviában és a Vajdaságban is nemcsak a jó, de a szép könyv előállítása is fő feladatai közé tartozik és e téren igen szép eredményeket ért el a Forum kiadó. Egyébként ezt Sörös bibliográfiája is igazolja, mely szép példája elegáns betűtípusaival, „levegős" tükrével, jó tagoltságával, illusztrációival, finom esztétikus borítójával, kötésével e törekvésnek.

Sörös Piroska megadja műve forrásait, az átbúvárolt lelőhelyeket. Összegező táblázata és névmutatója a szerzők számát és nevét regisztrálja; a táblázat az anyagcsoportokról is ad számszerű kimutatást.

A munka nemcsak Jugoszláviában, nekünk is hiányzott.

D. Szemző Piroska

A szegedi reneszánsz-ülés könyvtörténeti előadásai. Az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportja, valamint a budapesti, debreceni és szegedi tudomány egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékei, két napos ülésszakot tartottak 1974. november 22—23-án. A vendéglátó szerepét ezúttal Karácsonyi Béla tanszékvezető professzor, mb. könyvtárigazgató szívességéből az Egyetemi Könyvtár látta el. Az ülésszak keretén belül Klaniczay Tibor akadémikus a török elleni európai keresztes hadjáratok során kialakult Mátyás-képet vázolta és elemezte, a többi három előadó könyvtörténeti szempontból is érdekes témákat érintett.

Németh S. Katalin és Dán Róbert a *Pécsi Disputa* textológiai és eszmetörténeti vonatkozásairól tartott előadást. Németh arra a megállapításra jutott, hogy az ismert kézirati hagyományból lehetséges rekonstruálni a hiteles változatot, és erre azért lenne nagy szükség, mert a korszak ideológiatörténeti kutatásai fellendülőben vannak, a *Pécsi Disputa* eddig kiadott részpublikációi viszont annyira romlott szöveget hoznak minden esetben, hogy azokra feltevéseket alapozni nem tanácsos. Dán Róbert előadása irodalmi műként vizsgálta nagy alapossággal a *Disputát*, szerkezeti, tartalmi és stiláris szempontból egyaránt. Dán meggyőző érvelése szerint a Válaszuti Györgynek tulajdonítható *Pécsi Disputa* egyfelől fontos forrásműve a magyarországi háromságtagadó ideológia történetének, pontosabban szólva: egyértelműen interpretálható dokumentuma a Dávid Ferencet túlhaladó radikális nézeteknek, másfelől — irodalmi műfaját tekintve — az eddigi, elterjedtnek tekinthető közfelfogástól eltérően, a *Pécsi Disputa* nem valamiféle szimpla jegyzőkönyv, hanem jó stilisztikai érzékkel megírt propagandairat. Az előadást követő élénk vita tanulságait a két előadó a *Pécsi Disputa* készülő kritikai kiadásában *(Régi Magyar Prózai Emlékek)* hasznosítja majd.

PIRNÁT Antal előadásának címe: *Az ariánus biblia* volt. Az előadó idézte a jezsuita POSSEVINO egy utalását arról, hogy az Erdélyben működő antitrinitáriusoknak magyar nyelvű bibliájuk van. POSSEVINO adatát érdekesen egészíti ki Jacobus PALEOLOGUSnak és kolozsvári teológus társainak ez időbeli bibliakritikai munkássága, mely egy igen réginek mondott görög nyelvű evangélium-kézirat felfedezésével párosult. A PALEOLOGUS-féle konstantinápolyi kézirat szövegvariánsai közül különösen fontos a *János Evangélium* kezdetének egy kifejezése, mely a *Vulgatá*ban „... *καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος*" formában olvasható, míg a PALEOLOGUSTÓL ősinek tartott kéziratban ugyanez: „... *καὶ θεοῦ ἦν ὁ λόγος*" alakban áll, ami teljesen megfelel az ariánus teológiának. Ebben a kérdésben egyébként érdekes adalékot nyújtott DÁN Róbert előadása is, aki idézte VÁLASZUTInak egy nyilatkozatát, mely szerint: „vadnak olyan exemplárok, melyekben a *λόγος θεοῦ* változat fordul elő." Sajnos, teszi hozzá, ebből egy sem jutott kezébe. PIRNÁT felvetette annak lehetőségét, hogy a tervezett magyar nyelvű ariánus biblia talán azonosítható a POSSEVINOtól kárhoztatott bibliafordítással, de az előadást követő vita során mégsem erre a hipotézisre, hanem inkább a konstantinápolyi kézirat felfedezésére és a kolozsvári bibliakritikai tevékenységre reagáltak élénken a hozzászólók.

V. K. S.

Cs. Gárdonyi Klára és Csapodi Csaba Korvina- és Janus Pannonius-kutatásai. Nagy érdeklődéssel kísért előadásban számolt be Cs. GÁRDONYI Klára és CSAPODI Csaba 1974. őszén tett spanyol- és svédországi kutatóútjáról a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság 1975. februári felovasó ülésén. A gondosan előkészített kutatómunka eredményeképp szenzációsnak mondható felfedezések kísérték a két szakember útját.

Cs. GÁRDONYI Klára négy madridi kódexet ismertetett. Az első egy VITÉZ János bejegyzéseivel ellátott, Corvina-kötésű asztrológiai kézirat *Dialogus de philosophia* címmel. A MÁTYÁS király címerét viselő kódex utolsó lapján most is ott van az első possessor bejegyzése: „J[ohannes] V[aradienis] E[piscopus] 1460." A második darab egy milánói provenienciájú SUETONIUS-kódex a XV. sz. első feléből, szintén marginális megjegyzésekkel kísérve. A bejegyzések hasonlítanak VITÉZ írására, de ennek eldöntése további feladat. A harmadik egy PETANCIUS-kódex, végül a negyedik egy PLATÓN leveleit tartalmazó kötet, mely feltétlenül hiteles korvina, mivel MÁTYÁS király címerén kívül benne van arcképe is a kódexben.

Csapodi Csaba a Sevillai Káptalani Könyvtár anyagában fedezte fel az immár másodiknak nevezhető JANUS PANNONIUS-kódexet. A „Sevillai II." kézirat kizárólag a költő műveit tartalmazza, szinte a teljesség igényével, epigrammákkal, elégiákkal, a GUARINUS panegyricussal és a levelekkel. Hogy a „Sevillai I." hogyan viszonylik az új kódexhez mind tartalmi, mind variánsérték tekintetében, azt a jövőbeni tüzetes szövegkritikai vizsgálaltok deríthetik ki csak, annyi azonban máris bizonyos, hogy az eddigi 22 JANUS-levél helyett a CSAPODITÓL megtalált kódexben feltűnően sok: 97 darab van. Bár ezekben magánlevél nincs, mégis rendkívül becses információt nyújtanak ahhoz, hogy a MÁTYÁS király nevében kiadott — esetleg FRAKNÓI jóvoltából már régóta ismert — diplomáciai levelek közül melyek azok, amiket JANUS is magáénak ismert el.

Elgondolkodtató a „Sevillai II." címlapjának szövege is, hol a szerző neve: *Johannes Pannonius Vitezius*. CSAPODI ebből azt következteti, hogy nem JANUS anyja, hanem apja lehetett VITÉZ János váradi püspök testvére, következésképp JANUS családi („polgári") neve JOHANNES VITEZIUS lehetett, mint nagybátyjáé, csakhogy míg ő „kesincei"

vagy „csezmicei" VITÉZ János volt, addig a nagy patrónus „zrednai". A személynév problémáját a „Sevillai I."-ben olvasható JOHANNES PANNONIUS VITEZIUS alapján, igen óvatos formában, már Josef HAMM bécsi professzor is felvetette 1972-es pécsi előadásában a JANUS PANNONIUS ülésszakon, CSAPODI jó problémaérzékkel ezúttal szinte a megoldásig vitte a kérdést.

Cs. GÁRDONYI Klára és CSAPODI Csaba előadásai egyelőre csupán jelezték a felfedezések legérdekesebbnek tetsző vonatkozásait és nagy horderejű jelentőségét, de korántsem merítettek ki mindent. A részletes ismertetésre tanulmányok és szövegkiadások formájában kerül majd sor.

V. K. S.

SZEMLE

Dersi Tamás: A századvég katolikus sajtója Bp. 1973. Akadémiai Kiadó. 191 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 81.sz.)

Dersi Tamás témáját olyan területről választotta, amelyre a sajtó és a politikatörténet művelői eleddig csak egy-egy portyázás erejéig jutottak. E gazdag szellemi vidékről csupán mutatóba hoztak magukkal zsákmányt, egy-egy összefüggéséből kiemelt jelenséget vagy jobb esetben egy reagálás- illetőleg magatartásforma eklatáns példányát. A terep rendszeres felderítésére a tudományszak polgári művelői nem vállalkoztak, csupán az őskereső apologeták írásaiban találkozhatunk a felmérő csoportosítás kísérleteivel. A feldolgozás irányát és mélységét azonban e szerzők célkitűzése determinálta. Az alig több mint negyedszázadra visszatekintő marxista kutatás pedig érthető módon a társadalom fejlődését jobban meghatározó alapkérdések kutatására összpontosította erejét.

A korábbi és a közelmúlt kutatási irányok jellemzésével legteljesebb egyetértésemet kívánom hangsúlyozni Dersi Tamásnak a munka bevezetőjében összegzett következtetésével: „A tanulmányban ábrázolni kívánt orgánumok, az érintett kérdéskörök és a szereplő személyek, a dualista monarchiában megvalósuló, liberálisnak mondott rendszer jobboldali ellenzékéhez tartoznak. Részei a folyamatnak, amely a nyolcvanas évek váltságaiban gyökerezik, s amely különböző időszakokban más-más módon, ám mégis félreismerhetetlen folyamatossággal készíti elő a két világháború közötti ellenforradalmi tudatot: a keresztényként és nemzetiként fellépő politikai-társadalmi erők 1919 augusztusa utáni térhódítását." (5.l.) Az alig tíz íves munka gazdag tényanyaga, s szerteágazó források gondos feldolgozása révén jutott a szerző erre az álláspontra.

A munka tulajdonképpen két nagyobb egységre oszlik: az egyházpolitikai helyzet vázlatos felidézése után a katolikus sajtó orgánumait mutatja be a kronológia és kapcsolattörténet füzérén. E részek ábrázolási módja a sajtótörténet minden kritériumának megfelel: szól keletkezéstörténetükről, jellemzi szellemi irányítójukat és irányukat, markánsan és határozottan ecseteli publicisztikai eszköztárukat, a megformálás módozataitól a kifejtett gondolat karakterisztikus megnyilvánulásáig. Azaz a munka első nyolcvan oldala plasztikusan elénk idézi azt a fegyvertárat, amelynek korszerűtlen tárával lövöldözték a polgári átalakulás rohamosztagának tekintett polgári sajtót. A muníció analízisét a könyvecske második része végzi el. Nagyon logikusan helyezi e rész élére a katolikus sajtó belső vitáit, amelyek során nem a dogmatika kérdéskörében céloztak saját soraik közé, hanem a közös stratégiai célkitűzés felé vezető taktikai lépések robbantották ki a belső vitákat. Pontosabban a ultramontanizmus türelmetlensége szólalt meg — adott periódusban még Vaszary Kolos hercegprímással szemben is —, „védelmezték" a magyar katolicizmus ügyét. A taktikai nézeteltérésekben kitörő belharc azonban nem zavarta a liberalizmus elleni militáns közös fellépést, a kapitalizmus feudális bírálatát, a szociális problémák naivan antikapitalista pertraktálását, a kereszténység tanaitól diametrálisan eltérő álláspontot a vallási türelem, a felekezeti jogok és nemzetiségi problémák égető és megoldatlan kérdéseiben.

Az a kor- és kórtünet, amelyet Dersi Tamás *A századvég katolikus sajtójá*ban felvázolt, a dualizmus korának lényeges és akut belső problémáira hívja fel a figyelmet. Értékes és további kutatásra buzdító melléktermékeként ez a mű a szerzőnek ugyancsak 1973-ban napvilágot látott *Századvégi üzenet* c. kötetének. Abban a századvég sajtó- és politikai világának totálisabb képébe ágyazza a katolikus sajtó tevékenységét. A szélesebb közönségnek szóló műben be tudta és be is akarta mutatni a két szembenálló tábor. a liberálisok és a klerikálisok érveit és ellenérveit. Tehát ott a magyar nép sorskérdéseiben folytatott harc plaszti-

kusan bontakozik ki. Célszerű lett volna, ha a két mű közötti szellemi összefüggésre Dersi Tamás *A századvég katolikus sajtója* c. művében a szakolvasók figyelmét felhívja. E kérdésben a szerzői önmegtartóztatás sajnálatos, mert így — nolens volens — monológgá válik az a szóháború, ami valójában zajlott, és amelyet éppen Dersi mutatott be a *Századvégi üzenet* c. művében.

Mikszáth Kálmán írta a szerzőnk által is bemutatott Lonkay Antalról, a *Magyar Állam* c. napilap 1888-ban elhunyt szerkesztőjéről: „Az a szívósság, amellyel a liberálisokat üldözte, kiket 'bujoncok'-nak, 'szabadoncok'-nak titulált, az az ügyesség, mellyel minden kérdést úgy meg tudott forgatni a saját zsírjában vagy olyan lében ereszteni fel, hogy annak felekezeti kiszögellései kilátszassanak, lapját mindenkor érdekes olvasmánnyá tette azon körökben, amelyeknak írva volt... Lapja is folyton nyert előfizetőkben s mióta az antiszemitizmus felburjánzott, azóta hézagot kezdett pótolni. Mert ha valami felvirágzóban van, hát csak kell hogy azt valaki öntözze." (Mikszáth Kálmán „Hátrahagyott iratok", „Az én halottaim" 1914. 163. l.) Dersi Tamás a Mikszáthtól vett vélemény első részével foglalkozik, a másik kérdés — a — amelyre a kortárs Mikszáth nem véletlenül a nekrológban is ironikusan utalt — már elkerülte szerzőnk figyelmét. Mindkét művében az 1890-es évek katolikus sajtójáról szól, de az előzmények felsorolásában csak érintőleg említi az előző évtized, az 1880-as évek társadalmi és politikai problémáit. Azt a tényt, hogy 1882—83-ban az egész magyarországi és európai közvéleményt felkavarta, táborokra szakította a tiszaeszlári vérvádper. Az a per, amely a polgári fejlődés útjára lépett társadalom nem kis részét néhány hónap leforgása alatt visszataszította a középkor eszme- és érzelemvilágába. Ebben a Mikszáth által „Lonkay bácsinak" titulált *Magyar Állam* szerkesztő tulajdonosának nem kis szerepe volt: lapja 1882. május 20-án nyilvánosságot biztosított a tiszaeszlári plébános *Egy leány eltűnésének titokzatos esete* c. irományának. Erre a közleményre alapozta a parlamentben az ugyancsak tiszaeszlári földbirtokos, Ónody Géza az esetet üggyé robbantó interpellációját. A vizsgálat tizenhárom hónapja alatt a *Magyar Állam* állandó rovatot szentelt az ügynek, hecckampányt indított a vádlottak és a magyar zsidóság ellen, mindenkit inszinuált, aki az igazság kiderítésére törekedett. Az ország nyilvánossága előtt zajló és felmentéssel végződő per után sem nyugodtak meg „Lonkay bácsi" munkatársai, országos tüntetéseket szerveztek, atrocitásokat szítottak. Agitációjukkal teret biztosítottak az 1884-ben szervezetten fellépő Antiszemita Pártnak, nem kis szerepük volt abban, hogy 1884-ben tizenhét képviselő antiszemita programmal mandátumhoz jutott... Nem folytatom a sort. Úgy vélem, hogy a Dersi Tamás által körültekintően elemzett 1890-es évekbeli tények nagyobb hitelt és mélységet kaptak volna, ha a *Magyar Állam* és az *Alkotmány* vitái kapcsán a Lonkay Antal szerkesztette lap korábbi „elkötelezettségét" is alaposabban bevonta volna vizsgálatai körébe.

Dersi Tamás kismonográfiája a sajtó- és politikatörténet közös nyeresége. A fentebb kifejtett gondolatot az ő munkája inspirálta, az a széles látókörű szemlélődés, amellyel választott témáját megközelítette és vizsgálódásának eredményét összegezte. Ez az igényes kutatási módszer a garancia arra, hogy a sajótörténet a maga elé tűzött feladatainak sorozatában módot fog találni arra, hogy az évkörökben kissé visszalépve, fényt derítsen a bemutatott jelenségek eredetére is. Az anyag biztos kezelése azt is feltételezi, hogy a szerzőtől várhatjuk ezt a lépést.

Rejtő István

Korompainé Szalacsi Rácz Mária: Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája 1843—1970. Debrecen 1973. KLTE [soksz.] 9, 460 l. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bibliográfiai Kiadványai 1.)

A megyei sajtóbibliográfiák kötetei közül legutóbb a *Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája...* jelent meg. Ha az egyes kötetek megjelenési sorrendjét figyeljük, minden kötet bizonyos szempontból jobb az előzőnél és mindegyik hoz valami újat is. Ez a fejlődés természetes, hiszen minden új munka támaszkodhat az előző kötetek — nem egy esetben az „úttörő kötet" — tapasztalataira.

Ez a természetes fejlődés a Hajdú-Bihar megyei sajtóbibliográfiára is érvényes. Ezen túlmenően különösen dicséretére válik a kötetnek, hogy feldolgozta a történelmi Bihar megye sajtóanyagát is, hiszen ezek — különösen a nagyváradi lapok — az egész megyére vonatkozóan közöltek olyan helyi híreket, statisztikákat, társadalmi megmozdulásokat (kivándorlás, kisbirtokok árverése, agrárszocialista mozgalom) stb., amelyek a mai helytörténész számára nélkülözhetetlenek. Ha a régi Bihar megye sajtójának anyagát elhanyagolta volna a kötet szerkesztője, sok olyan kutatót fékezett volna le munkájában, akik a régi Bihar

megyéhez tartozott községek múltját kutatják. Márpedig lélekszám és terület szempontjából nem volt elhanyagolható az a körülmény, hogy a megye jelenlegi lakosságának több mint egyötöde és területének pedig több mint egynegyede Bihar megyéhez tartozott.

A jó bibliográfia próbaköve a használhatóság, amit nagy mértékben befolyásolnak a mutatók. A fenti kötet mutatói megkönnyítik a használhatóságot. Sőt! Ha a helyi és időrendi mutatót nézzük, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy szélesebb látókört és bizonyos kutatási koncepciót is ad ez az újszerű összeállítás. Sikeres kezdeményezés a szakmutató időrendi, illetve helyi elosztása is. Kár, hogy az egyes csoportok nem tagoltabbak, illetve tipográfiailag nem válnak el markánsabban egymástól. Itt jegyzem meg, hogy a periodizációban a Tanácsköztársaság sajtóanyaga önálló fejezetet kívánna. Ezt a szerkesztő is érezte, de elgondolásait tipográfiailag is alá lehetett volna húzni.

A sajtóbibliográfiák könnyedébb használatát általában megnehezíti a szabvány „kötelező" ereje. Ez a szerkesztőnek — jelen esetben is — kötöttséget jelent. A nehézkesség leginkább azonos címeknél jelentkezik és különösen akkor, ha valamelyiknek (nemritkán kettőnek, háromnak) az előzményét, folytatását stb. kell azonosítani. A jelenlegi gyakorlat az, hogy az ilyen címek után 1., 2., 3. stb. számokat alkalmaznak. Az élettartalmat aztán kereshetjük az alcímváltozások és a szerkesztői nevek sokadalma között. (Még abban az esetben is nehézkes a kezelés, ha aláhúzzuk az adatot!) Mennyivel könnyebb lenne és időben mennyivel hamarabb helyére tudnánk tenni a hírlapokat, ha a cím után zárójelbe tennénk a megjelenés és a megszűnés évszámát. (Természetesen a címleírás szabályait megtartva. A változás csupán annyi lenne, hogy ez a két évszám kétszer szerepel.) Az országos nagykönyvtárak különben is úgy védekeznek a sok „Ellenőr", „Ellenzék", „Közérdek", „Szabadság" stb. címek összekeverése ellen, hogy a cím után rögtön jelzik a kiadás helyét is és ha több azonos cím egy helyen jelent meg, úgy az élettartam évszámát is. Így elég gyorsan el lehet igazodni az útvesztőben.

A megyei sajtóbibliográfiák egyik feladata a periodikák közötti összefüggések rögzítése és a lap jellegének (alcím) megjelölése is. A *Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája* ennek a követelménynek is megfelelt. Csupán egy esetben tapasztalható az, hogy a címváltozásnál nem vették figyelembe a változás történetét és körülményeit és így kerülhetett a cím függeléke az alcímek közé. A *Hajdúböszörmény és Vidéke* és a *Hajdúböszörmény* III. esetében ugyanis a kezdetet a *Hajdúböszörmény és Vidéke* jelentette 1891-ben. 1927-ben *Hajdúbzszörmény* lett a lap főcíme, de hogy a régi olvasótáborral érzékeltessék: csupán címváltozásról van szó, a *cím függelékeként* megtartották (és tipográfiailag megfelelően kiemelve érzékeltették is) a *Hajdúböszörmény és Vidéke* kiegészítést. *Alcímként* pedig az első számtól a lap megszűnéséig felhívták a figyelmet, hogy a lap: Politikai és társadalmi lap.

A bibliográfia egyik legfontosabb információja a lelőhelyek jegyzéke, bár ez az állományváltozással egyidejűleg ki van téve az elavulásnak. A három lelőhely (Országos Széchenyi Könyvtár, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára és a Debreceni Egyetemi Könyvtár) anyagának összeállítása alapos és pontos munkát mutat. A kötet lelőhely-anyagánál nem hiányosság az sem, hogy nem jelöli külön az OSzK mikrofilmanyagát, mely sok esetben teljesebb mint az ún. „törzsanyag", mert az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilmállományát a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára és a Debreceni Egyetemi Könyvtár anyagából egészítette ki. Az viszont vesztesége a kötetnek, hogy a Párttörténeti Intézet Könyvtárának állományát legalább az 1918—1919 és az 1944—1946. évekre vonatkozóan nem vette figyelembe. Ez olyan anyag, amely a lehetőséghez mérten Magyarországon a fenti évekre vonatkozóan a legteljesebb.

Összegezve: a Hajdú-Bihar megyei sajtóbibliográfia hathatósan elősegíti a helytörténeti kutatásokat, sőt ezen felül igen komoly segítséget jelent nemzeti sajtótörténetünk munkálataihoz is. Szerkesztése és összeállítása értékes és gondos munka eredménye volt, mely feltétlen elismerést érdemel.

BALOGH GYÖRGY

Kárász József: A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1843—1970. Szeged. 1974. 212 l.

Csongrád megye kulturális, közművelődési intézményeinek sokaságát is megmutatva, tizenkét lelőhelyre hivatkozva jelent meg a megye hírlapjainak és folyóiratainak bibliográfiája.

A legkorábban, 1843-ban megjelent és kézzel írt „félhavi lapot", az *Emlénykét* csak herbáriumba préselt ritka virágszálnak tekintjük. A következő adat már 1869-et idézi. S bár a bibliográfus csüggedten jegyzi meg: „mállott, lapozni nem lehetett", mégis a nyomdai úton készült *Vásár-*

helyi Közlöny c. vegyes tartalmú hetilap és redakciója már valósan látta el a sajtó szolgálatát.

S ettől az évtől kezdve az időrendi mutató jelzi: minden évben új laptestvérek csatlakoznak az előzőkhöz: „ismeretterjesztő, kereskedelmi és közgazdászati hetilapok", „közérdekű társadalmi hetilapok", „független napilapok", „politikai napilapok" — szűnnek meg, egyesülnek, beolvadnak, újraindulnak, címváltoznak, mutálnak: vagyis ezer és ezer szállal gyökereznek a megye valóságos talajába, regisztrálva annak minden lélegzetvételét.

Talán a „megye" meghatározásánál kerül nehéz helyzetbe a használó. A bibliográfia ugyanis a mai Csongrád megye sajtóját a megyeszékhely, Szeged sajtója nélkül mutatja be. (Ennek feltérképezését korábban — 1954-ben — Ertsey Péter már ideglenes formában elvégezte, s a munka bővített kiadása — az előszó tanusága szerint — készülőben van.)

Kárász József bibliográfiája jól érzékelteti azokat a sajtótörténeti kutatásokat, amelyek a megye területén folynak. 1972-ben Búzás László dolgozta fel *Makói hírlapok* és *folyóiratok bibliográfiáját*, amelynek adatait — kevés formai változtatással — a szerző beolvasztotta kötetébe.

Remélhető, ha elkészül a szegedi sajtó kiegészített bibliográfiája, akkor a megye sajtójának összesített kötetét is meg lehet jelentetni.

Az új kiadásban — további kutatómunka és nyomozás eredményeképpen — bizonyára eltűnik néhány lap hézagos címleírásánál a szerző gondos, mégis sajnálatos megjegyzése: „közgyűjteményben nem található"; vagy pedig újabb évekkel bővül néhány címe, mint pl. a 104. sorszámú Bibó Lajos szerkesztette *Gyermekek Világa*. melynek 1913/14. 3. évfolyama a Somogyi Könyvtárban megtalálható.

1974. augusztusáig kilenc, decemberéig már tíz megyénk sajtóbibliográfiája készült el, s ezzel további fontos lépéseket tettünk a hazai sajtó feltárása felé.

Ha már meglévőnek tételezzük fel a további készülő megyei összefoglalókat, s mellékjük állítjuk az előző évtizedekben megjelent korszakbibliográfiákat: Dezsényi Béla, Kereszty István, Szinnyei József, Keményy György, Monoki István stb. összeállításait, feltehető a kérdés: nem lehetne-e idővel ezen különböző (regionális, idő- és betűrendi) szerkesztési szempontok által szétszabdalt művek kumulált címanyagából egy jövendő nemzeti sajtóbibliográfia szintézisének „nyersanyagát" megteremteni?

Lakatos Éva

Sebők Vilma: Az Alföld Repertóriuma 1950—1969.

Az *Alföld*, a Tiszántúl irodalmi folyóirata ebben az évben lépett huszonötödik évfolyamába. A szám jelzi, hogy a korábban *Építünk* néven kiadott lap az egyik leghosszabb életű folyóiratunk, így felszabadulás utáni irodalmunk, szellemi életünk egyik, nemcsak helyileg jelentős dokumentuma. A benne lévő értékes anyag feltárását kísérli meg az első húsz évet feldolgozó repertórium.

A folyóirat 1950-ben indult, azzal a céllal, hogy a tiszántúli írókat tömörítse. Ha volt is olyan év, amikor csak egy számmal, de azóta folyamatosan jelenik meg. Fejlődéséről Juhász Béla írt a *Bevezetőben* tizenhét oldalas átfogó tanulmányt; mellette az *Alföld* történetével, fejlődésével kapcsolatosan Barta János, Fábián Zoltán, Tóth Dezső írásait említjük. Itt csak néhány mondat erejéig szólhatunk erről a kérdésről.

Az első években a lap szinte kizárólag helyi szerzők írásait közli, az akkori évek irodalompolitikájára jellemző egyoldalúság itt is megfigyelhető. Így a lap, amely akkor negyedévenként jelent meg, csak a területi irodalmi élet tükrözője maradt. Az ötvenes évek közepén jobbratolódás, bizonytalanság következik be; az ellentmondások az 1958-as újraindítás után szűnnek meg. A hatvanas évek elején válik a már havonta megjelenő folyóirat az ország irodalmi életének is fontos tükrözőjévé, a nála fiatalabb fővárosi lapok méltó társává.

A repertórium az anyagot szerzői betűrendben közli, az *Előszó* így indokolja a választást: „az Alföld kezdettől napjainkig elsősorban irodalmi jellegű", s a felhasználók elsősorban személyek szerint kutatnak. Vitatható a megállapítás, igen sok esetben egy-egy korra vagy országra vonatkozó, illetve onnan közölt irodalomra vonatkozik a kérdés. A személyek szerinti keresés egy névmutatóval is megoldható, ha más csoportosításban lenne föltárva az anyag. Így viszont szerző szerint valóban pontos képet kapunk, mert egy-egy szerző neve után a rá vonatkozó, itt megjelent irodalom is össze van gyűjtve; viszont a tartalmi föltárás alig megoldodott, az időrendi pedig sehogy sem. Tulajdonképpen az sem derül ki, hogy valóban a szépirodalom-e az *Alföld* anyagának nagy része; az sem, milyen a vers, elbeszélés stb. aránya, inkább az irodalomelmélet vagy a gyakorlati kritika dominál az oldalakon.

Annak következtében, hogy a szerző neve után a rá vonatkozó irodalmat is megtaláljuk, az összeállítónak a cikkek nagy részét kétszer kelett leírnia. Nem kényszerült volna erre, ha az egy-egy szerzőre vo-

natkozó irodalmat mutatóban gyűjti össze. Így sajnos azt sem tudjuk, hány szerzője volt az *Alföld*nek a tárgyidőszakban. Olyan nevek is tételszámot kapnak ugyanis, akikről csak kritika jelent meg (pl. 2014. tételszám alatt Max Weber művéről ír Jenei György), sőt jogi személyek, folyóiratok nevét (Csokonai Színház, Rosta) és különféle gyűjtőfogalmakat (Felszabadulás, Viták) is tételként, sorszámozva vesz fel. A leírt címek valódi mennyiségéről pedig így teljességgel lehetetlen képet kapnunk. Ez az esetleges szerkesztési gyakorlat maga is megkérdőjelezi, érdemes volt-e szerzői betűrendet alkalmazni.

Érdekes problémát vet fel az egyes szerzőkön belüli csoportosítás: a *repertórium* következetesen alkalmazza az alfabetikus sorrendet, az egyes műfajokon belül. (Ha egy műfajban háromnál kevesebb a mű, a más műfajúakkal együtt, legelől közli.) Az alfabetikus sorrend helyett szerintem helyesebb lett volna a kronológikus sorrend, ez tükrözte volna a szerző érdeklődési irányának, a vonatkozó irodalom esetében pedig a kritikai fogadtatás változását. Így viszont a pályakép vázlatos összeállítása is fáradságba kerül. A különböző viták esetében szintén kifejezetten rossz a betűrend, mert a vita alakulásáról, esetenként a vitaindítóról vagy -záróról nem mond el semmit.

Tegyük fel, hogy az *Alföld* anyagának nagy részét valóban a szépirodalom és az irodalomtudomány adja; s fogadjuk el, hogy a szerzői betűrend alkalmazása mellett, nagysága miatt még egy csoportosításban nem lehetett föltárni az anyagot (mint például a *Válasz repertóriuma* esetén). Ekkor viszont a *mutató*nak kell segítséget adnia. Az *Előszó* hangsúlyozza, hogy a „tárgymutató csak a nem irodalmi cikkek tematikus feltárását szolgálja", tehát ilyen szempontból az irodalmi anyag egyáltalán nem közelíthető meg. Hiába keresem a romániai magyar irodalomra vonatkozó cikkeket, vagy a franciából fordított szépirodalmi alkotásokat; esetleg az általános irodalomelméleti tanulmányokat. Az irodalmi anyaghoz szerintem éppolyan fontos lett volna tárgymutató készítése, mint az egyéb tárgyú cikkekhez. Csak egy földrajzi mutató vonatkozik a szépirodalmi anyagra. Ez ritkított szedéssel van elválasztva a tárgymutatótól (a kettő együtt hat és fél lap). Mindkét mutató a tételszámra utal.

Úgy tűnhet, mintha szándékom az lett volna, hogy hibákat soroljak föl. Erről szó sincs. Csupán arra törekedtem, hogy rámutassak: a szerzői betűrend alkalmazása ilyen módon jelentősen csökkenti a repertórium információs értékét, használhatóságát. A szerzői betűrend megtartásával, de egyrészt azon belül kronológiai sorrend alkalmazásával, másrészt és főként, használható mutatóapparátus készítésével is lehetőség nyílik több szempontból való keresésre. Azonban a legmegfelelőbbnek látszik, ha fő rendező elv a tartalmi csoportosítás, részletes, pontos bontásban, esetleg ezen belül az időrend alkalmazása. A *nominális* megközelítést ebben az esetben névmutató teszi lehetővé.

A különböző folyóirat-repertóriumokat bíráló cikkek és a repertórium átvizsgálása után nem mondhatunk mást: a repertórium megjelenése fontos volt, értékes anyagot dolgoz fel, de — nem éri el önnön lehetőségeit a feltárás sokoldalúságával kapcsolatban.

Szabó Ernő

Dugonics könyvtára (Katalógus). Összeállította és jegyzetekkel ellátta Gyurics György. Szeged, 1972. 116 l. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 14.)

A magánkönyvtárak évszázadok múltával kimutatják tulajdonosuk korszerepléséne éltető gyökereit. Ez a specifikuma Dugonics András együtt maradt 142 kötetének is, amelyről a Somogyi-könyvtár 1906-ban szerzett tudomást, és az állományt 1938-ban végül is megvásárolta.

A kötetek száma egymagában nem sokat mond, de ha figyelembe vesszük, hogy a 18. század utolsó harmadának latin és manyelvű magyarországi irodalma a szűkös keresztmetszetű könyvkiadásban, kéziratokban, nyomtatványokban élt, és emellett ez az irodalom előde volt a 19. század kilombosodó irodalmának, akkor nyilvánvaló, hogy Dugonics András könyvtárának nemcsak könyvtörténeti értéke van, hanem könyvtárát a csírázó nemzeti kultúra nézőpontjából értékelhetjük elsősorban. És ebből a szemszögből rendkívüli jelentőségű. Gyurics György előszavában megjegyzi: „...a katalógus értékes adalék lehet a 18. század művelődéstörténetéhez, s ugyanakkor azt reméljük, hogy az elkövetkezendő Dugonics-kutatások segítőjévé is válik." Hozzátehetjük, hogy a katalógusnak — kézikönyv funkciója mellett — irodalomtörténeti és nyelvtudományi értéke van. Amellett, hogy segítheti a Dugonics-kutatást, a magyar nyelviségnek — a latin és német hatásoktól leváló — önállósuló fázisát is szemlélteti. Ez derül ki a magyar gyar nyelvű címleírásokból. Az itt található magyar helységnevek korabeli helyesírása és betűhív lenyomata adalékot nyújt az ortográphia történetéhez. Sőt *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Bp. 1967;

1970.) hiányzó kötetének összeállításakor — a katalógus nyomán — figyelembe lehet venni Dugonics könyvtárának nyelvi vonatkozásait is.

A katalógus „hírértékét" növelik az úgynevezett feldolgozatlan ritkaságok. Többi között Dugonics birtokában volt Danzer János (1763—1809) első, Magyarországon megjelent gyorsíró tankönyve 099/2, egy *Siketnéma Ábécérend* 123/46, *Szűk markú Fülöp* című névtelen iskoladráma 123/21, Benyák Bernát (1745—1829) iskoladrámái, versei, nyelvi munkái 123/26.

A kis példányszámú, tudományos és szakmai igényű katalógus kimutatja, hogy Dugonics műveltségét — a görög—latin klasszikusok mellett — a kortárs- és külföldi irodalom táplálta. Ez volt Dugonics korszerűsítésének egyik ösztönzője. — „A történeti kutatás számára éppen az az érdekes, hogy külföldi természettudományi, filozófiai, irodalmi irányzatok hol, mikor, milyen mértékben bukkantak föl a magyar könyvtárakban. Ezen a téren a kutatás még alig indult meg, pedig rendkívül tanulságos eredményeket hozhatna a magyar tudománytörténet számára, és mindazok számára, akik a magyar társadalom múltbeli műveltségét kutatják." (Csapodi Csaba: *A proveniencia elve a könyvtárban.* Magyar Könyvszemle 1959. 4. szám.) Az ilyen természetű kutatást a könyvtárakban alkalmazott numerus currens, illetve a proveniencia elvének érvényesítése szolgálja legjobban.

Eszerint járt el a Somogyi-könyvtár is, amikor az 1938-as leltározásnál a szak szerinti felállítási rendszer mellett Dugonics könyvtárát (142 kötet) zárt könyvtártestként kezelte.

"A G. i. (magyar irodalomtörténet) szakban helyezték el a 2000—2122. számok alatt, tekintet nélkül arra, hogy egy-egy kötet tartalma esetleg más szakba osztásukat indokolta volna. Így a Dugonics könyvtár fönnmaradt anyaga ma is együtt van." (Gyurics: *Katalógus* 16—17. lap.)

Ez az eljárás példája lehet annak, hogyan fejlődhetnek megyei könyvtáraink tudományos könyvtárakká. Erre meg is van a lehetőségük. A helytörténeti gyűjtemények gondozása, az egykori főúri könyvtárak exlibriseinek possessor-katalógusban való feltárása, a gyűjtő körök kiszélesítése, a beszerzés szakszerű irányítása feladatkörükbe tartozik. Ilyenformán az ő fejlődésük és munkájuk nyomán érlelődhet meg a ma még csak elképzelt könyvtármúzeum feltétele is. Ehhez természetesen szükséges lenne a régi könyvtárak közötti integrálódási folyamat, amelynek eredményeként a szétszóródott régi könyvtárak viszonylagos rekonstrukciója megvalósulna.

Magyarországon szinte összpontosított erők dolgoznak műemlékeink felkutatásán, megőrzésén. A könyvtármúzeum eszméjének megvalósítása rokon értékű ezzel a gonddal; a tudománytörténet egyik leghasznosabb vállalkozása lenne.

Tóth János

Engelsing, Rolf: Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft.
Stuttgart, 1973. 210 l. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

Rolf Engelsing eddigi munkásságában is jelentős helyet foglalt el az olvasóközönség történetének kutatása. Egy másfél évtizeddel ezelőtt megjelent munkájában *(Der Bürger als Leser)* Bréma példáján keresztül mutatta be a 17—18. századi német társadalom irodalmi műveltségét, az irodalom befogadása szempontjából. Foglalkozott Bréma időszaki sajtójának olvasóközönségével is, de tanulmányozta Északnyugat-Németország 19. századi újságolvasó közönségét is. Ezekben az írásaiban — csakúgy mint a *Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit* c. művében — az olvasás és az olvasóközönség történetének inkább kvalitatív jellegű vizsgálati módszerével találkoztunk. A szerző újabb munkája, némileg az előző szemléletmód kiegészítéseként is — főleg kvantitatív szintézisre törekszik.

Joggal nevezhetjük bizonyos fajta szintézisnek Rolf Engelsing e művét; nemcsak azért, mert témájáról a későközépkortól kezdve egészen a jelenkorig nyújt áttekintést, hanem azért is, mert bár elsősorban a német nyelvterületet dolgozta fel behatóan, figyelme azonban kiterjedt a többi közép- és nyugat-európai ország társadalmára is. Kitekintései a nem német nyelvterületekre főként az angol, francia és olasz kultúrtörténeti összefoglalások segítségével, összehasonlító célokat szolgáltak. Az a felfogás, hogy Kelet-Európa fejlődése az előbbiekhez képest más fázisú volt, az utóbbi évszázadokban természetesen nem vitatható, de a vizsgált korszakok közül a középkorban és a reneszánsz idején már némi hiányosságokat eredményezett, a különben európai vonatkozásban is bizonyos fajta teljességre törekvésében.

Módszere is összegező igényű: felhasználja a kérdéssel kapcsolatos gazdag, de meglehetősen szétszórt szakirodalmat és

a nyomtatott forrásokat és ezek alapján készíti el művelődéstörténeti szintézisét. Bár a levéltári és kéziratos források összegyűjtésére és felhasználására nem vállalkozott — az anyag sajátos és nehezen feltárható jellege miatt — pusztán azáltal, hogy a korábbi szakirodalom eredményeiből egy egységes ötvözetet készített, lényegeset és újat alkotott. Szintézise — főleg a 18. század előtti korszakokra nézve — úttörő vállalkozás, melynek eredményei csakúgy, mint módszerei szélesebb körű érdeklődésre tarthat számot.

ENGELSING az írás és olvasás tudásának és szokásainak történetét nem a korábban általános pedagógia- és gazdaságtörténeti szempontok szerint tekinti át, hanem egy — a mi könyvtörténeti kutatásaink módszeréhez közelálló — komplex érdeklődéssel.

Az analfabétizmus, az olvasás, az írás, a könyv- és újságolvasás, az iskolai és a népművelés kérdéseit társadalomtörténeti összefüggéssel tárgyalja úgy, hogy vizsgálataiban a súlypont mindig a könyv történetén van. A könyvtörténet fogalmát tágan értelmezi, belefoglalja annak anyagi előállításának (nyomdászat) kérdéseitől kezdve az olvasmányok befogadásával: az olvasással és az olvasóközönséggel kapcsolatos problémákig bezárólag valamennyi lényeges vonatkozását. Ezáltal művelődéstörténeti méretűvé szélesedik a korábban csak valamilyen részleges szempont szerint vizsgált téma.

Az első fejezetekben a könyvnyomtatás előtti korszakot, a késő középkor kultúráját tekinti át a szerző. Az e korból is felmutatható számok segítségével kapunk elgondolkoztató képet pl. olyan jelenségekről, hogy a 13—14. századi könyvtáraknak mintegy 15 000 kézirata alapjául mindössze 300 mű szolgált.

A kéziratok, nyomtatványok és olvasóik számszerű megvilágítása mellett nem hagyja figyelmen kívül a szerző az egyes korok jellemző műfajainak bemutatását sem, sőt érdekes analógiákat mutat ki a középkor végi és a 18. századi viszonyok között, például a közönség laicizálódásával kapcsolatban. A közölt számadatok, táblázatok sohasem öncélúak és különálló tételek, hanem mindig a korszak olvasóinak összetételét, kultúráltságát világítják meg. Természetesen ENGELSING is alapvető fordulatnak tartja a könyv és olvasója közti viszony alakulása szempontjából a könyvnyomtatás feltalálását, de fontos fordulatot lát abban a 15. századtól nyomon követhető jelenségben is, amikor egy könyv helyébe — egy kisebb társadalmi közösség körében — több könyv lép, mert innen számítja a könyv átváltozását a korábbi kultikus, illetve dísz-tárgyból — státusszimbólumból — olvasmánnyá.

A 16. századtól kezdve természetesen szaporodnak a statisztikai adatok, és a következő fejezetekben már a könyv diadalútjának főbb állomásaira érkezünk. Az olvasás és az olvasóközönség történetének további alakulásában sem veszti el a könyv-centrikus szemléletmódot; innen van, hogy a későbbi századokban sem csak az olvasás útján történő befogadása érdekli az információknak, hanem például a felolvasás szokása is, amely még a közelmúltban is jelentős tényezőként szerepelt családi és más közösségek körében. Ugyanígy nem hanyagolja el a képek által történő közléseknek és befogadásoknak a jellegzetes formáit — a 15. század végi illusztrált népkönyvektől kezdve egészen korunkig elnyúló, sőt most ismét előtérbe kerülő vizuális befogadási módozatokig.

A reformációval diadalra jutó olvasási műveltség elterjedését illusztráló fejezetek után a szerző behatóan foglalkozik a következő századokban meginduló és kibontakozó tömegkommunikációs eszköznek, az időszaki sajtónak az olvasó közönségével. Nem felejtkezik el az újságok mellett Európa-szerte legelterjedtebb más kiadványoknak a társadalmi visszhangjáról sem: a különböző szórakoztató kiadványokról és kalendáriumaikról. De nemcsak a németországi és más nyugat-európai országok olvasóiról kapunk értékes adatokat, hanem — többnyire kvantitatív megvilágításban — plasztikus képet kapunk a 18. századi német nemesség kultúrálatlanságáról, parlagiasságáról is.

A felvilágosodás eszméinek terjedése, a folyóiratirodalom kibontakozása, a könyvtermelés méreteinek a növekedése a 18. századi fejezetek tárgya. A 19. századtól kezdve megnő ugyan a statisztikai adatok mennyisége, de — és ez is a szerző érdeme — ezeket megfelelő válogatással közli és megfelelő mértékletességet gyakorol velük kapcsolatban. Jelentős helyet foglal el a könyv utolsó fejezeteiben az ipari fejlődés eredményeinek hatása az olvasóközönségre és mindenekelőtt a munkásosztálynak, mint olvasóközönségnek a fellépése. A munkáslapok, szakszervezeti kiadványok, valamint a munkásság művelődési helyzete az első világháború előtti időszakban alapos megvilágítást nyer a kötet végén.

Rolf ENGELSING könyve — bár magyar vonatkozásokat nem érint —, a 16. század előtti időkből talán méltánytalanul, talán saját kutatásaink és publikálásaink hiányosságai miatt — mégis mun-

kánk során mi is haszonnal forgathatjuk, módszertani tanulságul. A német nyelvterület sőt bizonyos fokig az egész európai műveltség története szempontjából pedig mindenképpen értékes áttekentést és tanulságokat nyújt.

KÓKAY GYÖRGY

Körner, Alfred: Die Wiener Jakobiner. Hrsg. und eingeleitet von Walter GRAB. Stuttgart 1972. 274 l. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

A német forradalmi demokratákról *(Deutsche revolutionäre Demokraten)* szóló sorozat 3. kötetében Alfred KÖRNER az 1792—1794. évi bécsi jakobinus mozgalom kiadatlan forrásaiból közöl értékes szemelvényeket, amelyre már csak saját 18. század végi kulturális és politikai mozgalmaink története szempontjából is érdemes felfigyelnünk.

A Habsburg monarchia összeomlásáig ezek az iratok is — miként a magyar jakobinusokkal kapcsolatos források jórésze — a „titkos akták" között szerepeltek, és a dinasztikus érdekek megakadályozták e forrásanyag feltárását. De — miként a szerző hangsúlyozza — az ausztriai történeti kutatás 1918 után sem kezdett hozzá a már hozzáférhetővé vált dokumentumok feldolgozásához. Csak a második világháború után — akkor is főként külföldi kutatók — kezdtek foglalkozni a 18. század végi bécsi jakobinus mozgalom forrásaival és bizonyos részleteket publikáltak is belőlük. Ilyen volt többek között Ernst WANGERMANN, Fritz VALJAVETZ és D. SILAGI forrásközlése. (Azonban ezek egyike sem érte el a BENDA Kálmán által kiadott magyar jakobinusokra vonatkozó iratgyűjtemény méreteit.)

A bécsi jakobinusok — hasonlóképpen a magyar jakobinus mozgalom tagjaihoz — II. JÓZSEF és II. LIPÓT egykori híveiből kerültek ki, akik FERENC trónralépésekor az új, szélsőségesen konzervatív, reakciós uralkodó ellenzékeként léptek fel. Miként a magyar és német jakobinusok, a bécsiek sem juthattak el a politikai gyakorlatig, de politikai és társadalmi eszméik sok hasonlatosságot mutatnak. A bécsi mozgalom tagjainak összetétele ugyanakkor érdekes eltérést is mutat hazai jakobinusainktól: az főként nem írókból, újságírókból és ügyvédekből állt, hanem elsősorban az előbbi uralkodók tisztviselőiből.

Bár Ausztriában a 18. század végén több ezren rokonszenveztek a francia forradalom eszméivel, a valóban forradalmi demokraták száma csekély volt. Az eddigi kutatások ezek számát — még a magyar jakobinusokkal együtt is — csak 30 körülire becsülik. A bécsi jakobinusok vezéralakja Andreas RIEDEL matematika-professzor volt, aki egy évtizeden át élt LEOPOLD toscanai nagyherceg udvarában. Mint II. LIPÓT reformprogramjának híve, 1790 körül több röpiratot adott ki, majd I. FERENC trónralépésekor ellenzékbe kényszerült. Szűkebb köréhez tartozott többek között Kajetan GILOWSKY hadbíró, Georg RUZSITSKA, a magyar Kancellária tisztviselője. Köréhez mintegy 30 rokonszenvező tag tartozott, akik 1792 őszétől kezdve rendszeresen összejöttek RIEDEL lakásán.

Tevékenységük főleg arra irányult, hogy eszméiket írásban is terjesszék. Elsősorban abban különböztek a felvilágosultaktól és a liberális reformerektől, hogy ők — a francia forradalom hatására — túljutottak a pedagógiai elképzelések kizárólagosságán, de radikálisabb eszméik megvalósítása érdekében ők is csak azok írásbeli megfogalmazásáig jutottak el. Ezek az iratok azonban mindenképpen méltók a kutatás — a magyarországi felvilásosodás-kutatás — figyelmére is.

KÖRNER kiadása e források közül a bécsi jakobinusok legfontosabb iratait teszi közzé. Ezek sorából is kiemelkedik RIEDEL felhívása *(An alle Deutschen)* és HEBENSTREIT latin nyelvű tanítóköltemény *(Homo hominibus)*. Ezek mellett ágensjelentések, a bécsi pör iratai és más — többnyire sajtóvisszhangot tartalmazó — közlemények, továbbá követjelentések egészítik ki az értékes összeállítást.

KÓKAY GYÖRGY

Ulbrich, Karl: Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes. VIII. Teil. Karten und Pläne. 1. und 2. Halbband. Karten- Pläne und Register. (Abgeschlossen Ende 1968) Edit.: Amt der Burgenländischen Landesregierung: Landesarchiv. Eisenstadt, 1971, 1972.

A burgenlandi tartományfőnökség és a kismartoni tartományi levéltár már az 1920-as években megkezdte Burgenland általános bibliográfiájának összeállítását és kiadását. Mondanom sem kell, hogy ennek a rendkívüli alapossággal összeállított bibliográfiának minden kötete, sőt minden tétele, akár történeti, akár állat-, növény-, ásvány-kőzettani, földtani vagy egyéb természettudományi, földrajzi, néprajzi vonatkozásokról legyen szó, rendkívül közelről érint bennünket. Az

eddig megjelent kötetek hihetetlen gazdag anyagot tartalmaznak különösen Vas, Sopron és Moson megyei vonatkozásban.

A VIII. kötet két félkötetben, 44 + 2095 oldalon, megközelítően 9600—10 000 tétellel, a térképek, helyszín- és tervrajzok katalógusa.

A hibajegyzék (s ezt a mű érdeméül és a nyomdai munka dicséreteként jegyezzük fel): nem egészen egy oldalt tölt meg.

Ulbrich dr. munkájával olyan csodálatos gazdagságú, minden részletre kiterjedő művel ajándékozott meg bennünket, amelynek értéke kellően nem méltatható. *A mű* messze meghaladja a szokványos térképkatalógusok átlagos színvonalát, sőt minden túlzás mélkül állíthatjuk: *európai viszonylatban példa nélküli.*

Egy-egy oldal átlagosan 4,5—5 tételt tartalmaz, ami 3 soros címleírás mellett térképenként 5—6 soros (petit) annotációt jelent. A leírások olyan kimerítőek és annyi apró részletről is felvilágosítást nyújtanak, hogy joggal mondhatjuk és tarthatjuk Ulbrich dr. művét kítűnő *kézikönyvnek* is.

Az I. kötet, nagy területek kis méretarányú áttekinthető térképeinek leírását adja. A II. kötet viszont kis területeknek (egy-egy községnek) nagy méretarányú térképeivel tűnik ki. Az utóbbiak főként úrbéri és kataszteri térképek, de a legfiatalabbak is az 1870—1880-as évekből!

Az I. kötetben ismertetett térképlapokon számos esetben igen jelentős mértékű a meridiánkonvergencia. Ezért Ulbrich dr. a térképlap középpontjára vonatkozó méretarányt közli és megadja a lapok két szélén mutatkozó eltéréseket is, %-os formában. (Az eltérés térképlaponként a 10—18, sőt a 20%-ot is elérheti!)

A mutatókat lapozva feltűnő, mennyi kitűnő magyar mérnök dolgozott ezen a területen az 1500-as évektől kezdve napjainkig. Sok olyan személy, akikről ez ideig igen keveset, vagy semmit sem tudtunk. Ennek az anyagnak magyar szempontból való feldolgozása még kutatóinkra vár.

A katalógusnak talán legnagyobb szenzációja az 1785—1790-es évekből származó, II. József rendeletére készült kataszteri felvételekből megmentett kollekció. Körülbelül 145 községnek 700—1000 lapját tartalmazza. Az Eszterházy-uradalom kismartoni térképtárában maradtak fenn csonkítatlanul és tisztán számunkra, illetve korunkra.

Meg kell említenem, hogy a különösen kiválóan szerkesztett mutatókban a községnevek magyar, német és horvát vagy vend változatukkal egyaránt megtalálhatók és ezzel Karl Semmelweiss *Verzeichnis der burgenländischen Ortsnamen.* (Eisenstadt, 1954.) c. munkájának párhuzamos használata fölöslegessé válik.

Sajnálatos, hogy a munka befejezése óta számos levél- és térképtárban átszámozást hajtottak végre, s emiatt a katalógusban közölt jelzetek tekintélyes hányada már nem felel meg a ma érvényes jelzeteknek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a hatalmas munka kárba veszett volna. A koincidencia-jegyzékek — bár némi időveszteség árán — áthidalják a nehézségeket.

Ulbrich dr. műve ma a legnagyobb, magyarországi vonatkozású térképkatalógus. Egy élet munkája van benne; példamutató teljességével és módszertani tökéletességével szerzőjének nevét évszázadokon át fenn fogja tartani.

Reméljük, hogy most készülő, 40 000 (negyvenezer) kéziratos térkép adatát és részletes leírását tartalmazó, nemzetközi jellegű térképkatalógusunk megjelenése szerencsésen egészíti majd ki Ulbrich dr. anyagát az egész történelmi Magyarországra vonatkozóan.

Bendefy László

Rapports de la littérature roumaine avec les littératures européennes et nord-américaines. Esquisse bibliographique.
Rédigé par Rodica Fochi, Eugenia Popeangă, Valeriu Trifu et Ileana Verzea. Editura Academiei Republicii Socialiste România. (Bucureşti) 1973. 98. l.

Az AILC VII. kongresszusának tiszteletére készült el a romániai összehasonlító irodalomtudománynak — a címben is hangsúlyozottan — vázlatos bibliográfiája. A bibliográfiai bontás nem tematikai, hanem földrajzi-nemzeti szempontokat követ. Ion Zamfirescu és Alexandru Duţu bevezetői után periodika-jegyzék következik, amelyből erősen hiányoljuk a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* c. periodikus kiadványt; pedig a román — magyar irodalmi-kulturális kapcsolatok, a két irodalom közti párhuzamok gazdag tárházára lelhet benne a kutató. A bibliográfiai vázlat érdeme, hogy a tanulmánykötetek egy részének tartalomjegyzékével is megismerkedhetünk, viszont felmerül e kérdés: miért csak egy részével?

Az idő rövidsége miatt nem kerülhetett sor a tematikai, az összehasonlító irodalomtudomány ágazatai szerinti csoportosításra. Ahogy meglepőnek tetszik, hogy a csehszlovák—román irodalmi kap-

csolatok csupán egyetlen tétellel vannak képviselve, s a magyar irodalom is lényegében csak 5 címszóval, valamint a gyűjteményes kötetekben és összefoglaló művekben elszórt néhány dolgozattal van jelen.

Ennek ellenére rendkívül hasznosnak tartjuk ezt az összeállítást, hiszen a kelet-európai irodalmak, irodalmi kapcsolatok iránt érdeklődő olvasó jó támaszt kaphat e mű oldalait lapozgatva. Az pedig mindenképpen szükségesnek látszik, hogy hasonló jellegű, csak bővebb, több szempontú magyar kötet is megjelenjék ebből a tárgykörből, a magyar komparatisztika sokoldalúságát, eredményeit dokumentálandó.

FRIED ISTVÁN

Bibliografia istoricâ a României II. Secolul XIX. Tom. I. Cadrul general. Ţara şi locuitori. Volum ingrijit de Cornelia BODEA. Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, (Bukarest) 1972, XXXVI + 512 l.

A *Bibliographia Historica Romaniae* c. sorozat 1970-ben kiadott I. kötete a Románia történetéről 1944 és 1969 között megjelent irodalom válogatott bibliográfiáját tartalmazta.

A mostani kötet tulajdonképpen első része annak az öt egységre tervezett gyűjteménynek, amely Románia 19. századi gazdasági, társadalmi, politikai és művelődéstörténetét fogja majd át.

A 12 részre bontott munka első három fejezete általános bibliográfiát, néhány nagyobb könyvtár katalógusát, enciklopédiákat, forráspublikációk, általános és összefoglaló művek jegyzékét tartalmazza. A 4. fejezet 50 oldalnyi terjedelemben felsorolja azokat az útleírásokat, amelyeket külföldiek vagy hazaiak készítettek a mai Románia határai által bezárt területeken. A 12 fejezet viszont a mai Románia 19. századi területéről külföldre utazó tudósok, írók, érdeklődők által készített útleírásokat, beszámolókat tekinti át. Az 5. fejezet a Románia természeti környezetére, népeire, államapparátusára, művelődésére vonatkozó általános földrajzi leírások, a 7. fejezet a történeti földrajz és kartográfia, a 8. fejezet pedig a statisztika demográfia tárgykörébe sorolható munkák, források címeit tartalmazza. Az 5., 7., és 8. fejezetekben a 19. század történetileg kialakult régiói (Havasalföld, Moldva, Erdély, a Bánság, Bukovina, Dobrudzsa) képezik a területi beosztás alapját, a belső időrendi periodizáció azonban egységesen a Havasalföld történetéből adódó időhatárok (1821, 1848, 1859, 1866, 1877) szerint történt. A többi fejezetek beosztása nem a területi elv alapján történt, s nem került sor arra sem, hogy a többszöri névváltozáson átment, s gyakran minden helyi nyelvben másként elnevezett kis erdélyi községek neveinek román, magyar és német variánsa a helytörténeti fejezet (6) alcímeibe felvételt nyerjen. A 6. fejezet egyébként a széles értelemben vett helytörténeti vonatkozású irodalmi adatokat, a nagyobb területi egységek és városok esetében részben bontásban (bibliográfiák, forráskiadványok, tanulmányok), a községek esetében bontás nélkül, a szerzők neveinek betűrendjében közli. A 10. fejezet a távol-külföldi románok, tehát elsősorban az ún. macedo-románok, valamint a nyugatra eső városokban lévő román közösségek történetét tekinti át.

A 9. fejezet az „együttélő nemzetiségek" (nationalités cohabitantes), magyarok, németek, örmények, bulgárok, szerbek, zsidók stb. történetére vonatkozó általános irodalom fontosabb cimeit, a 11. fejezet pedig a más népekkel való kapcsolatok főbb irodalmi adatait tartalmazza.

A bibliográfiai felvételek a lehetőségig teljesek: az évszámon és lapszámon túl megadják a kiadót, a nyomdát, sok esetben közlik az illető munkára vonatkozó recenziók adatait. Ahol a cím nem egyértelmű, ott magyarázó megjegyzés segíti a tájékozódást, s csillag jelzi azokat a munkákat, amelyek adatai másodkézből származnak. A 19. századi munkák, és a századra vonatkozó 20. századi irodalom nincs különválasztva, betűrendben együttesen kerülnek felsorolásra. A tételszámokra utaló névmutató, idegen nyelvű tartalomjegyzék, a szerzők neveinek vastag nagybetűs szedése segíti elő a gyors tájékozódást.

A bevezető a művet *szelektív bibliográfiának* nevezi. A szelektálás mértékét a további kötetek megjelenéséig természetesen nehezen lehetne megállapítani. Máris megállapítható azonban, hogy az eddigi legteljesebb román bibliográfia jelen kötete (9590 tételt tartalmaz), a külföldi tudományos kutatás számára is hasznos, nélkülözhetetlen kézikönyv lett. A magyar és német irodalom áttekintéséhez azonban továbbra is szükséges a magyar bibliográfiák párhuzamos használata.

Mint minden bibliográfiánál, úgy itt is sok pontatlanság fordul, illetve fordulhat elő. Ezeket a recenzensek emlékezőtehetségüktől és szorgalmuktól függően változó hosszúságú listákon teszik közzé. Ezúttal csupán két pontatlanságra utal-

nánk. A „Romániai [illetőségű] utazók külföldön" c. főként útleírásokat tartalmazó 12. fejezetben XÁNTUS János amerikai levelei és útleírásai (Pest, 1858, 1860) is szerepelnek. Érdekes melléfogás a 3152. és 3153. tétel alatt szereplő VERIDICUS: *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közigazgatási intézményeinek és mozgalmainak ismertetése* (Budapest, 1908. II. kiad. uo. 1909.) című munka szerzői álnevének feloldása. A felvétel készítője és ellenőrzője a művet LUPAŞ Ion-nak az erdélyi román nemzeti mozgalom egyik harcosának tulajdonította. Feltehetően azon az alapon, hogy — mint sokan mások — LUPAŞ is írt cikkeket (talán a *Telegraful Roman*-ba) Veridicus álnéven. A jelzett mű címlapján a Veritas (s nem Veridicus) álnév azonban nem a román nemzeti mozgalom harcosát, hanem a magyar királyi belügyminisztérium segédtitkárát, HUSZÁR Antalt és DIAMANDI Miklós miniszteri fordítót takarja. Ez utóbbiak állították össze az említett könyvet, s a belügyminiszter 648/1908. sz. rendelete alapján nyomtattak belőle 5000 példányt, amiből „3500 példány a m. kir. csendőrségi felszerelési anyagraktárakba lett beszolgáltatva."

SZÁSZ ZOLTÁN

Válasz Holl Bélának.

A *Magyar Könyvszemle* 1974. évi 3—4. számában a 375—377. oldalon HOLL Béla eléggé hosszadalmasan ismertette RADÓ Polikárp, *Libri liturgici manuscripti* . . . c. kódexkatalógusát. A megjelentetés érdemét nekem tulajdonítja, valójában az Akadémiai Kiadónak lehet és kell érdemül betudni ennek, a liturgiatörténet határain túl is jelentős catalogueraisonné-nak — évtizedek elteltével — végre teljes kiadását. Másrészt viszont, én sem az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának elnökeként „gondoztam", már amennyire az idősebb barát és tudós iránti tisztelet és egyéni fenntartásaim között egyensúlyt keresve, a szerző műve iránti tisztelettel, azt gondozhattam. Nem a munkabizottság elnöke, hanem a katalógus anyagának kutatási területén már évtizedek óta dolgozó és publikáló kutató minőségében vállalkoztam arra, hogy RADÓ munkáját, a szerző szempontjainak minden tekintetben tiszteletben tartásával, közreadjam. Azt ugyanis, hogy a liturgiatörténet a középkori literaturának lényeges forrásterülete, nemcsak hangoztattam, de 1948-tól több cikkben és a *Codex Albensis* forráspublikációjában igazoltam is. Azt továbbá, hogy a forrásterületen milyen általános kodikológiai módszert látok, a magam felfogása szerint alkalmazhatónak, a budapesti Egyetemi Könyvtár kódexeinek katalógusában (1961) számos esetben megmutattam. Nem feledkezve el — e saját munkámban — a HOLL által számonkért Chevalier-számok, illetve hivatkozások közléséről sem.

Az eddig elmondottak megmagyarázzák azt is, hogy miért használtam közreműködésem kifejezésére az igen szerény „adlaboravit" és nem — modjuk — „collaboravit" szót. Ezt azonban HOLL úgy látszik ugyanúgy nem értette meg, mint az adlaboravit-nak a Praefatioban pontosabban megadott értelmezését. Főként ennek első mondatát kellett volna recenzensemnek megérteni és helyesen érteni: Opus autoris inquantum licuit integrum relinquere volentes, eidem manus *corrigentes vel addentes, non ita frequenter* porreximus. (A szerző művét, amennyire szabad volt, érintetlenül akarván hagyni, javítva vagy hozzáadva nem oly gyakran nyúltunk hozzá.) Ez a „non ita frequenter" nem azonos azzal, a HOLL Béla által is észrevett és példaként említett két tétellel. Ha recenzensem valóban „a középkori liturgia felépítésére vonatkozó alapismeretek birtokában" lenne, felismerné a VI. Tab. eléggé bővített voltát; észrevehette volna a bajlódást a szerző *Missale Posoniense* meghatározásával (ami pozsonyi rítust sejtetne); ezen — „in quantum licuit" — változtatni igyekeztem; észrevette volna a pontosabb műfaji meghatározást több esetben, például a 74. tételnél; a lokalizálás helyesbítését a 8. és 78. tételnél; más, az említett saját katalógusomból vett meghatározásokat pl. 140., 141. tételnél; észrevehette volna — az előszó nyomán — az olyan nem feltűnő módon jelentkező többleteket, mint: „spatium . . . annorum . . . pressius . . . signavimus . . . scripturae . . . nomenclaturam . . . usui hodie vigenti parem fecimus . . .". Mindezeket recenzensem nem vette, de nem is vehette észre, mert ehhez az övénél nagyobb tájékozottság, tényleg meglévő „előismeretek" lettek volna szükségesek.

Említi recenzensem — egy-két példát is hoz fel — a sajtóhibákat. Bizonyos, hogy 639. oldal latin szövege még sokkal többel is megajándékozta vona őt. Hiszen még az ő négy és fél hasábnyi bírálatában is Cantionale és nem Gantionale olvasandó; a stuttgarti katalógus címe

pedig helyesen: *Die Handschriften der ehemaligen Hofbibliothek Stuttgart* . . .

Különösen élesen, megbotránkozva hozza szóba HOLL, hogy csillaggal és az „olim" (egykor) szóval jeleztem azokat a kódexeket, melyek RADÓ gyűjtésének befejezése óta, eredeti őrzési helyükről elkerültek. Hogy ismét előszavamat idézzem: „ . . .ob annorum belli et etiam id proxime sequentium eventus, codices aliquot non iam amplius in locis ubi primitus servabantur inveniri possunt"; azaz a háborús és a háborút követő évek eseményei következtében néhány kódex eredeti őrzési helyéről elkerült. Egyikről-másikról tudhatjuk, hogy most merre kell keresni őket, sokról azonban nem. A jelenlegi lelőhely körüli e bizonytalanság, mint azt a szerzővel és a kiadóval is megbeszéltem, végül mint a helyes állampolgári állásfoglalásnak megfelelőt, a könyvben található megoldást ajánlotta. HOLL Bélának azonban, úgy látszik, e tekintetben is különleges „előismeretei" vannak.

A RADÓ Polikárp könyvének kiadásához az első lépés megtételétől a megjelenésig, nyolc évig tartó út vezetett. A *Libri liturgici* . . . publikálását mégis, csak egy állomásnak tekintem. Ismételten idézett előszavamban már megemlítettem a *Fragmenta codicum* tervét. Azóta ez a talán legnehezebb kodikológiai vállalkozás az első éven, szép eredménnyel, túl is van. Ez az első év már közel kétszáz liturgikus töredékhez juttatott minket. Ezek nagyrészét már meg is határoztuk, és a kibontakozó, Radó-katalógusénál műfajilag differenciáltabb kép, az előszavamban igért Auctariumban a *Libri liturgici* reális és végleges tartalmi értékeléséhez és kiegészítéséhez fog közel hozni. Ekkor és így folytatódik majd tényleg, az e publikációval elkezdődött munka.

MEZEY LÁSZLÓ

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. III. 7. — Terjedelem: 9,8 (A/5) ív
75.1543 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

Vida Tivadar: A Pray-kódex orvostörténeti vonatkozásai 121
Ugrin Aranka: Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban 137
Kozocsa Ildikó: Az egyházi könyvtárak muzeális értékeinek restaurálása 154

KÖZLEMÉNYEK

Kovách Zoltán: III. János niederaltaichi apát levele 1491-ből egy kézirásos passaui Agendában 164
Tóth Béla: Ki fordította Osterwald: „Traité des sources de la corruption qui regne aujourd'hui parmi les chrétiens" c. művét magyarra? 165
Szilágyi Ferenc: Csokonai könyvtárának egy kötete a prágai Egyetemi Könyvtárban 167
Beöthy Ottó: Egy Kazinczy-kiadás variánsáról 174
Fülöp Géza: Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban 181
Benedek András: Egy vidéki magánkönyvtár sorsa a XIX. század közepén 182
Czeglédi Imre: Adatok a „Huszár Miatyánk"-hoz és egy politikai gúnyvers 1852-ből . 185
Váradi-Sternberg János: Eötvös József művei és a cári cenzúra 187
Kronstein Gábor: A Borsszem Jankó válsága a XX. század elején 188
Vértesy Miklós: Ballagi Aladár és az Egyetemi Könyvtár 196

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Borsa Gedeon: Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666—1673) 201
V. Kovács Sándor: Egy olmützi hungaricum 1597-ből 207

FIGYELŐ

Kozocsa Ildikó: Magyar reneszánsz könyvkötések. (Sz. Koroknay Éva könyve) 209
Kovách Zoltán: Radó János Polikárp (1899—1974) 212
D. Szemző Piroska: A jugoszláviai magyar könyv. 1945—1970. 214
V. K. S.: A szegedi reneszánsz-ülés könyvtörténeti előadásai 216
V. K. S.: Cs. Gárdonyi Klára és Csapodi Csaba Korvina- és Janus Pannonius-kutatásai 217

SZEMLE

Dersi Tamás: A századvég katolikus sajtója. Bp. 1973. *(Rejtő István)* 219
Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája 1843—1970. Debrecen 1973. *(Balogh György)* 220
A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843—1970. Szeged 1974. *(Lakatos Éva)* 221
Az Alföld repertóriuma 1950—1969. *(Szabó Ernő)* 222
Gyurics György: Dugonics könyvtára. Szeged 1972. *(Tóth János)* 223
Engelsing, Rolf: Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens. Stuttgart 1973. *(Kókay György)* 224
Körner, Alfred: Die Wiener Jakobiner. Stuttgart 1972. *(Kókay György)* 226
Ulbrich, Karl: Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes VIII. Eisenstadt 1971—1972. *(Bendefy László)* 226
Rapports de la litterature roumaine avec les littératures européennes et nord-americaines. Bucuresti 1973. *(Fried István)* 227
Bibliografia istorica a Romaniei II. Secolul XIX. Tom. I. Bucuresti 1972. *(Szász Zoltán)* 228
Válasz Holl Bélának. *(Mezey László)* 229

Ára: 20 Ft
Előfizetés egy évre: 60 Ft

INDEX : 25.543

TABLE DES MATIÈRES

Tivadar Vida: Les rapports d'histoire de médecine du codex Pray 121
Aranka Ugrin: Hebdomadaires propageant des connaissances d'utilité publique à l'époque des réformes... 137
Ildikó Kozocsa: La restauration des valeurs de musée des bibliothèques ecclésiastiques 154

CONTRIBUTIONS

Zoltán Kovách: Une lettre de Jean III, abbé de Niederaltaich, de 1491, trouvée dans le plat d'une Agenda manuscrite de Passau 164
Béla Tóth: Qui est-ce qui a traduit en hongrois l'oeuvre d'Osterwald, intitulée „Traité des sources de la corruption qui règne aujourd'hui parmi les chrétiens" ? 165
Ferenc Szilágyi: Un volume de la bibliothèque de Csokonai à la Bibliothèque de l'Université de Prague... 167
Ottó Beőthy: Sur une variante d'une édition de Kazinczy... 174
Géza Fülöp: Encouragement à la lecture dans la presse de l'époque des réformes 181
András Benedek: Le sort d'une bibliothèque de province privée au milieu du XIXe siècle 182
Imre Czeglédi: Données au „Pater noster de hussard" et un vers satirique de 1852 185
János Váradi-Sternberg: Les oeuvres de József Eötvös et la censure tsariste 187
Gábor Kronstein: La crise de la revue „Borsszem Jankó" (Grain d'Orge) au commencement du XXe siècle 188
Miklós Vértesy: Aladár Ballagi et la Bibliothèque de l'Université 196

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

Gedeon Borsa: Les imprimeries de Ferenc Nádasdy à Pottendorf et à Lorettom 201
Sándor V. Kovács: Un Hungaricum d'Olomouc de 1597 207

CHRONIQUE

Ildikó Kozocsa: Reliures de livre hongroises de la Renaissance 209
Zoltán Kovách: János Polikárp Radó (1899—1974) 212
Piroska D. Szemző: Le livre hongrois de Yougoslavie 1945—1970 214
V. K. S.: Les conférences d'histoire de livre à la session de Renaissance à Szeged 216
V. K. S.: Les recherches récentes de Klára Cs. Gárdonyi et de Csaba Csapodi sur les Corvinas et sur Janus Pannonius 217

REVUE

Tamás Dersi: A századvég katolikus sajtója (La presse catholique de la fin de siècle) *(István Rejtő)* 219
A Hajdú megyei hírlapok bibliográfiája (La bibliographie des journaux du comitat Hajdu) *(Éva Lakatos)* 220
A Csongrád megyei hírlapok bibliográfiája (La bibliographie des journaux du comitat Csongrád) *(György Balogh)* 221
Az Alföld repertóriuma (Le répertoire de la revue Alföld) *(Ernő Szabó)* 222
[illegible]
Un catalogue.) *(János Tóth)* 223
Rolf Engelsing: Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens. *(György Kókay)* 224